



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

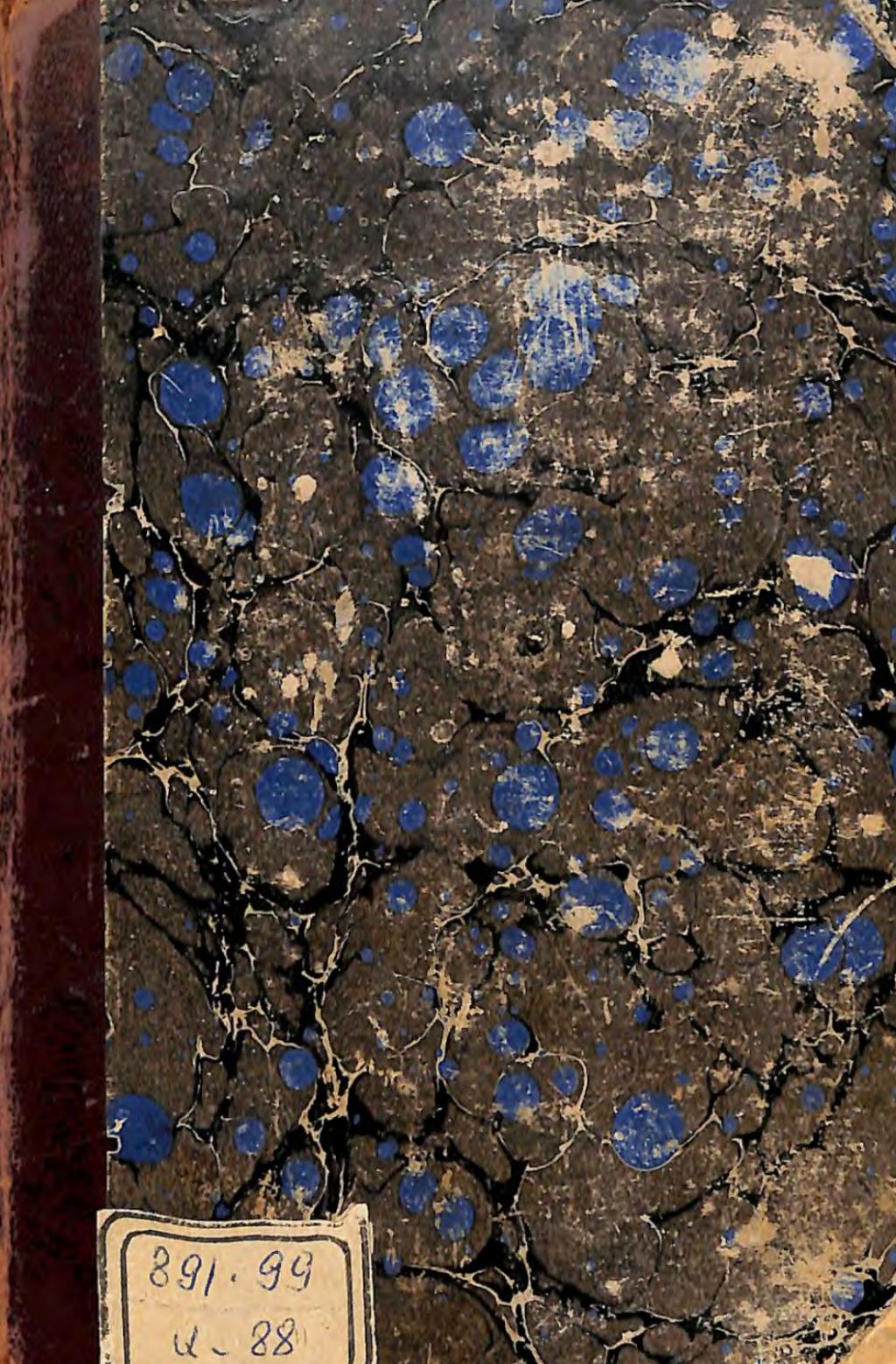
Դու կարող ես.

պատճեննել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material



891.99

Q. - 88

56 DEC

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

1865—1871



ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԴՐՈՒՆՈՒ

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԵՐԸ

I

ԴՐԱԿԱՆ

«Մատկի» բաժանուածերից

ԹԻՖԼԻՍ

1904

891.99
12-83

01 JAN 2009
PA
69467

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՐ Ա.Պ.Ա.ԶԻՒ

1865—1871

Հրատարակութիւն «Մշակույթի խմբագրութեան

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Վ. Բագդ Հր. Ընկ. ||| Տիպ. Գրա. Իզդ. Տ-92.
1904



22.5.2013
8005

ДЛЯ ПОЧТОВЫХ ОФИЦЕРОВ

ПОСЛАНИЯ ИЗ ВЪДЪМА

Санкт-Петербургъ.

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 7 мая 1903 года.



3883 - 86

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԵՐՈՒԽՈՒ ԱՇԽԱՏԱԽԹԻՆԵՐԸ



Գրիգոր Արծրունի
(ռասանող ժամանակ)

Ա. Բ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն

Ներկայ հատորով սկիզբն ենք դնում Գրի-
գոր Արծրունու աշխատութիւնների հրատարա-
կութեան:

Առաջին հատորի մէջ զետեղված են այն խո-
չոր ու մանր յօդուածները, որոնք լրյա են տե-
սել մինչև «Մշակր լրագրի հրատարակութիւնը»:
Այդ յօդուածները վերաբերում են 1865—1871
թուականների շրջանին և տպված են եղել մա-
սամբ «ԱՄեղու Հայաստանի» լրագրում, իսկ մա-
սամբ «Հայկական Աշխարհ» ամսագրում:

Յօդուածների մի տեղ ժողովելը որոշ դժու-
արութիւնների հանդիսեց այն պատճառով, որ
հին պարբերական թերթերի օրինակներ շատ
քիչ են մնացել թէ Թիֆլիսի հասարակաց գրա-
դարանում և թէ մասնաւոր անձանց մօտ Հար-
կաւոր եղաւ բոլոր յօդուածները արտադրել
տալ և տպա այդ արտագրածը յանձնել տպա-
գրութեան թէն արտագրութիւնը կատարված
է ինամբով, բայց գուցէ պատահեն ուկաւաթիւ
սխալներ, որովհետեւ սրբագրական համեմատու-
թիւնը ըստ մեծի մասին արված է արտագրու-
թիւնների հետ:

Ուղղագրութիւնը, կէտագրութիւնը և ոճական շեղումները թողված են նոյն դրութեան մէջ, ինչպէս եղել են առաջին տպագրութեան մէջ; Եւ որովհետեւ նախոկին խմբագրութիւնները ըստ երեսոյթին բաւական անտարբեր են եղել վերաբերվելիս դէպի որոշ կանօնների պահպանութեան ինսդիրը, ուստի մենք չենք տեսնում որոշ սիստեմ և օրէնք նոյն իսկ մի և նոյն թերթի զանազան յօդուածների մէջ; Մենք թողինք եղածը անփոփոխ:

Հրատարակված յօդուածների մէջ կան կարեսորները և աննշանները: Մենք աշխատեցինք Գրիգոր Արծրունու գործունէութեան առաջին շըանի բուլոր գրուածները ներկայացնել ընթերցողին, աչքի առաջ ունենալով հետևեալ երկու հանգամնաքը: Ինչպէս յայտնի է՝ «Մշակ» լրագրի ոկավելուց յետոյ Արծրունու ամբողջ գրական գործունէութիւնը կենտրօնացաւ «Մշակի» մէջ և այդ գործունէութեան հետ ծանօթանալ ցանկացողները կարող են դիմել այդ լրագրի հին հատորներին և այնտեղ գտնել ամեն տեսակ մտնրամասնութիւններ: Իսկ մինչև «Մշակի» հրատարակութիւնը՝ նրա արած աշխատութիւնները ցրված են հին թերթերի զանազան տարիների համարներում, որոնց հետ ծանօթանալը մեծ դժուարութիւններ է առաջ բերում նոյն իսկ ներկայումս, իսկ ապագայում կը գառնայ անհնարին: Միւս կողմից մենք կարծում ենք, որ «Մշակի» հիմնագրի սկզբնական գրական գործունէութեան լիակատար ներ-

կայացնելը կունենայ այն նշանակութիւնը, որ աւելի որոշ գաղափար տուած կը լինենք այն նախապատրաստական տարրերի և այն տրամադրութիւնների հետ, որոնցով հանդէս եկաւ Գրիգոր Արծրունին՝ գլուխ կանգնելով մի հասարակական օրգանի, որին վիճակված էր այնքան կարեոր դեր կատարելու հայ գրականութեան ասպարէզում:

Այժմ, երբ երեսուն—քառասուն տարիների երկար մի շրջանով մենք հեռու ենք ներկայ հատորի յօդուածների ժամանակից, աչքի են ընկնում գրուածքների տեխնիկական թերութիւնները, բայց այժմ էլ երիտասարդ Արծրունու յօդուածները դրաւում են իրանց վրա ուշագրութիւն և նրանց մի մասը իր բովանդակութեամբ, իր որոշ ձեակերպութիւններով չէ կորցրել իր թարմութիւնը նոյն իսկ մեր ժամանակակից հասարակութեան համար:

Մի փոքրիկ ծանօթութիւն: Պատահարար «Գերմանիա» և Ֆրանսիա» վերնադրով յօդուածներից առաջինը ընկել է երկրորդ և երրորդ յօդուածներից յետոյ:

«Մշակի» խմբագրութիւն

1903.

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ
ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՄՀԶ:

Դու չես կարող մի մեծ բան
Հինգեւ
Ու ահա սկսում ես փոքր
բանից։
Գիօրէ (Ֆառևստ)։

Մենք ամէնքս գիտենք, որ երեխերանց հար-
կաւոր է ուսուցանել, բայց ինչ ուսուցանել և
ինչպէս, այս է հարցմունքը Մինչև հիմի Ռու-
սաստանում անդամ շարունակվում է վէճը, թէ
ինչ ուղղութիւն պէտք է տալ ուսման, կլասի-
կական, թէ բէալական, այսինքն սկզբնական
ուսման մէջ ինչ պէտք է բռնի առաջին տեղը.
լեզուներ թէ բնական գիտութիւնները ինչու-
ենք ուսուցանում երեխերանց, որ բացենք
նրանց միտքը և գատողութիւնը, որ պատրաս-
տենք նրանց կեանքի համար և հաստատ հիմք
դնենք նրանց մէջ, գիտութիւններ ստանալու
համար Անկարելի է, որ մարդ չհամուձայնվի
այս ամերիկացիների գաստիարակութեան կա-
նոնի հետ. «Դաստիարակութեան մէջ չպէտք

այնքան ուշագրութիւն դարձնել գիտութիւնների ստանալու, ինչքան մտքի զարդացնելու վերայց¹⁾: Եթէ գաստիարակութեան նպատակն է երեխայի միտք զարդացնելը, և ոչ թէ լցնել նրա զլուխը չոր գիտութիւններով, որոնք, ինչպէս ասում է Միխայլովը, այնքան վեասակար են երեխայի համար, ինչքան պարարտ կերակուրը և օղի²⁾), ուրեմն այն գիտութիւնները պէտք է բռնին առաջին տեղ գաստիարակութեան մէջ, որոնք առնենից լաւ են բացում երեխի միտքը: Ուրեմն, հարցնում ես. ի՞նչ է զարդացնում աւելի մեր միտքը սկզբնական ուսման մէջ, լեզուները թէ բնական պատմութիւնը: Կարելի է, որ շատերը կասեն ինձ, թէ իզուր եմ խօսում ես լեզուների ու վերացեալ գիտութիւնների վերայ, էնդուր, որ այսպիսի գաստիարակութիւնը առնենին նման չէ մեր հայերի գաստիարակութեան: Ապա գուք մոռացաք, պատասխան եմ տալիս ես, որ մենք էլ ունենք լատիներէն լեզուի նման մի լեզու, մեր գրաբառը, որ ունինք էլ ասուածաշունչ, քրիստոնէական հրահանդ և այլն, որոնք թէպէտ շատ հետաքրքիր և օգտաէտ առարկաներ են, բայց երեխներնց համար, անհասկանալի և ուրեմն վերացեալ³⁾:

1) Положение женщины въ Америкѣ. Адольфъ Колечекъ.

2) Օրագիր „Учителя“ 1862 ամի, № 9

3) Իմ կարծիքովս գրաբառի գերականութիւնը, քրիստոնէական հրահանդը և ալլն պէտք է ուսուցանել երեխն ալն ժամանակ, երբ որ նրա միտքը քիչ թէ շատ

եւ ճշմարիտ ամենին մեզանից յայտնի է, ինչ դժուար է և ձանձրալի է երեխի համար գրաբառուի հոլովմունքներ և խոնարհմունք սովորել, կամ թէ Մուերի գրքով Աստուած բառի նշանակութիւն մենինել, թէպէտ անկարելի է հասկանալ երեխնին այնպիսի խրթին բացատրութիւնը, կամ թէ մեկնել ինչ է քերականութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն և այլն, մի տեղեկութիւն էլ չունենալով այս գիտութիւնների վերայ, և հետեւելով բառ առ բառ ձեռնարկութեան: Ամենքս էլ գիտենք, ինչպէս քիչ օգուտ են քազում այսպիսի ուսումնից երեխները: Այսպիսի ուսումնի նպատակն է երեխայոց մէջ յիշողութիւն բաց անելը, աւելի ոչինչ և աւել արդեօք այսպիսի գաստիարակութեան ուղղութիւնը: Այն մարդկերանց է հաւանալի այսպիսի ուղղութիւնը, որոնք մոռանում են, թէ այս երեխները ասլագայ սերունդ պէտք է կազմեն, որին մենք պարտական ենք պատրաստել առողջ, խելօք և բացված, և ոչ թէ սպանել նրանց անդադար հնազանդութեան տակի: Այսպիսի հին ուղղութեան հետեղների, ասելու ժամանակը թէ այս լաւ է կամ այն վատ, այն երեխան, որ չէ հաւատում խօսքին, առանց ապացուցի, պատիժ է կրում: Եթէ ուզում էք, որ ձեր երեխան իր թարմ միտքը վարժի, առաջարկեցէք նրան այնպիսի մտքեր, որոնք նրա հասկացուցված կլինի, թէ չէ նա կսովորի միայն խօսքերը, առանց նրանց միտքը հասկանալու:

զութիւնից վեր լինեն, բայց ոչ թէ խօսէք նրա հետ եկեղեցական խորհրդի կամ մարդկերանց պարտաւորութեան վերայ, այն էլ Մսերի գըրքով, կամ քննէք նրա հետ քերականութեան կանոնները։ «Երեխին ամեններն չեն հետաքրքրական քերականութեան կանոնները և գժուարութիւնները, ասում է Կարլ Ֆօխտ, բայց արտաքին աշխարհի առարկաները, բոլորը ինչ որ կայ նրա չորս կողմը գրաւում են նրան Նա կամենում է մեկնել իրան ամեն տպաւորութիւնները, սրանք ներդործում են նրա զգացողութեան վերայ։ Ամեն բանի համար նա պատրաստ ունի հարցմունք, ինչու է այդպէս»¹⁾։ Տեսէք երբ որ երեխան սկսում է միայն հասկանալ, նա ինչ բաների մեկնութիւն է սկզբից պահանջում Սնչուշտ նա չի հարցնի ինչ է քերականութիւնը կամ կար արդեօք հարիւր տարի առաջ այն քաղաքը, որի մէջ նա ընակվում է։ Բայց նա կհարցնի ինչու է գալիս անձրեն, նա ուշադրութիւն կդարձնի բոլոր շրջակաց բաների վրայ և կպահանջի գոյա մեկնութիւնը։

«Երեխան, ասում է Ֆօխտը, ուղում է իմանալ ինչու է ամպը գոռում, ինչու է փայլում կայծակը, ինչու ջուրը չէ բարձրանում սարի վերայ, ինչու երէկ անձրեն էր գալիս, իսկ այսօր արեգակն է փայլում։ Բայց փոխանակ երեխին մեկնելու այս ամենը, նրան սովորաբար պատասխան են տալիս, թէ այսպէս կարգել է

¹⁾ Физиологическая письма. Карлъ Фохтъ.

Տէր Աստուածը»¹⁾։ Շարունակենք համեմատութիւնը Եթէ երեխային չեն հետաքրքրական ոչ լեզուի կանոնները, ոչ մարդկերանց պարտաւորութեան զաղափարը, ոչ էլ անցած ժամանակի վերայ կարծիքը, ուրեմն նրան չէ հետաքրքրական ոչ քերականութիւնը, ոչ իմաստասիրութիւնը և ոչ պատմութիւնը։ Բայց նրան գրաւում է բնութիւնը։ Ուրեմն առողջ դատողութիւնը պահանջում է սկսել երեխի հետ ուսումը այն առարկաներից, որոնք նրան գրաւում են իսկ բնչպէս են անում առհասարակ, սկսում են այն բաներից, գէպի որոնք երեխան ամեններն չէ ցոյց տալիս համակրութիւնը։ Նրա յաճախ հարցերին ընութեան վերայ պատասխան չեն տալիս, էնզուր որ չեն իմանում, ինչ պատասխան տան, ուրեմն թոյլ չեն տալիս նրա մտածոգութեան զարգանալու. և մի և նոյն ժամանակ ստիպում են երեխին այն դիտութիւններով պարապել, որոնք նա չէ սիրում։ Այսպիսի ուղղութիւնը պատճառ է լինում, որ երեխան ստանում է ատելութիւն դէպի ուսումը։ Տեսնենք ինչ է ասում Ֆօխտը։

«Փոխանակ, ասում է նա, բաւականութիւն տալու այն ընական ուսումնակրութեան, որ երեխան ունի գէպի արտաքին աշխարհի առարկաները, փոխանակ նրա խելքին միշտ նոր կերակուր տալու, մեկնելով այն ամէն առարկաները, որոնք հետաքրքրական են նրան, այս

¹⁾ Физиологические письма. Карлъ Фохтъ.

բնական ձգտողութիւնը խափանում են առհաս-
սարակ կամ մրմնջալով, կամ ուրիշ կողմ դարձ-
նելով, մեծ մասամբ սեպհական տղիտութիւնը
ծածկելու համար։ Սրանից ծավում է անտեղի
սովորութիւնը հինգ կամ վեց տարուայ երեխին
լատիներէն սովորցնել¹⁾։ սրանից դուրս է զա-
լիս կոպիտ տղիտութիւնով լի համոզմունքը,
թէ բնական դիտութիւնները չունին դաստիա-
րակական արժանաւորութիւն, և ներկայացնում
են ժողոված չնշն փաստեր, որոնք ներգործում
են միան յիշողութեան վերայ և որոնց պէտք
է մտքին, որքան կարելի է, ուշ առաջարկելը²⁾։

Նկատել էք դուք, որ մարդը միշտ այն բա-
ների մէջ է յառաջադիմութիւն անում, և ու-
րեմն իւր և ուրիշներին աւելի օգուտ է բե-
րում, որոնք նրան աւելի դուր են զալիս կամ
դիւրահաս են լինում նրա համար Եթէ բնու-
թիւնը երեխին ամենից շատ է հետաքրքրական,
ուրեմն և բնութեան ուսանիլը նրա խելքին ա-
մենից շատ օգուտ կրերի, Եթէ մէկ բան երե-
խին գրաւում է և հետաքրքրական է, այս նշա-
նակում է, թէ այս բանը նրա խելքին և մտա-
ծողութեան հասանելի է, թէ չէ, այն չէր էլ
կարող նրա հետաքրքրութիւնը շարժել Ինչ որ
աւելի հասանելի է մտքին, աւելի էլ կարող է

1) Խակ մեզ մօտ գրեթէ ալս հասակում սկսում են
գրարառ սովորցնել։

2) Բայց վատ վարժապետի ձեռքին, բնական գի-
տութիւնները, ինչպէս ամեն գիտութիւններ, կարող
են կորցնել իրանց դաստիարակական արժանաւորու-
թիւնը։

ունենալ ազդեցութիւն մտքի զարդացման վե-
րայ։ Վերացեալ առարկաներ ուսանելու ժամա-
նակը, երեխայի միտքը պէտք է թոշի երկրից
և կերակրմի երեակայութիւններով, որոնք շատ
են վնասում մաքի կանօնաւոր զարդացմանը
կեղուի ուսանիլը ունի իր կողմից գֆուարու-
թիւններ, որոնք վեր են չբացված հասկացողու-
թիւնից։ Խակ բնական սպատմութիւնը և մատե-
մատիկան ունեն այն արժանաւորութիւնը, որ
կարողութիւն են տալիս երեխին տեսական
կերպիւ ամեն բանի վերայ իր դատողութիւնը
անել, սովորցնում են ամեն միտք փորձով վե-
րաստուգել։ Այս արժանաւորութիւնը փոքր ար-
ժանաւորութիւն չէ, էնդուր որ երեխան սովո-
րում է չնաւատալ առանց հակառակելու ամէն
խօսքին, այլ դատողութիւն անելուց յետոյ կամ
ընդունել կամ ոչ։ Ուրեմն երեխան սովորում է
մտածել Այսպիսի ուղղութիւնը յարմար է Ամե-
րիկացիների հայեցուածքին դաստիարակութեան
վերայ։ «Հարկաւոր է, ասում են ամերիկացի-
ները, ազատութիւն տալ երեխի ընդունակու-
թիւնների զարգանալուն, և հարկաւոր է, որ
վարժապետը երեխիներանց ախտեղ հասցնի, որ
նրանք իրանց սեպհական դատողութիւնով ըն-
դունեն սովորցրածը³⁾։ Մենք գտնում ենք Մի-
խայլովի յօդուածումը յետադայ խօսքերը, որոնք
հաստատում են մեր կարծիքը բնական դիտու-
թիւնների մասին»

1) Օրագիր „Կառավարության ամիս 9.



Բնական պատմութիւնը ուսումը, ասում է Միխայլով, բաց է անում աշակերտի մէջ գիտողականութիւն (наблюдательность) դարձնելով նրա ուշադրութիւնը և հայեցուածքը այն մասն բաների վերայ, որոնք կթաշխին նրանից, եթէ չէին ուսուցանել նրան այս գիտութիւնը. բնական պատմութիւնը ծանօթացնում է նրան առարկաների բազմատեսակ ձեւերի հետ, որոնք դժանիում են բնութեան մէջ. աշխատում է ոչնչացնել աւելորդ երեսակացութիւնը, և ցնորքը, ծանօթացնելով երեխին իսկական առարկաների հետ և նրա ուշը ու միտքը դարձնելով դէպի այս կեանքը. ցոյց է տալիս ձեւերի յարաբերութիւն և կապակցութիւնը միմնեանց հետ, ուսուցանում է մասների ձեւերը քննելով դատողութիւն անել նրանց նշանակութեան և յատկութիւնների վերայ. Վերջապէս բնական պատմութիւնը բարեկամացնելով երեխին բնութեան հետ, բաց է անում նրա մէջ էստէտիկական ճաշակը (գեղեցկութեան ճաշակ) էնդուր որ բնութիւնը ամեն գեղեցկութեան աղբիւրն է»¹⁾: Գերժանացի ուսումնական Բօստմէսլէր, հաստատելով բնական գիտութիւնների այդպիսի արժանաւորութիւնը, տալիս է նրանց աւելի էլ մեծ նշանակութիւն։ Նա ասում է, թէ առանց գոնեայ մի փոքր տեղեկութիւն ունենալու բնական գիտութիւնների վրայ, մարդ չէ կարող կանոնաւոր քաղաքացի

և հասարակութեան օգտաւէտ անդամ լինել: «Երեխան, ասում է նա, ծնելուց յետոյ ոչ Պրուսացի է, ոչ էլ Աւստրիացի, թէպէտ նրա հայրը այս կամ այն ազգի անդամ լինէր: Անց է կենում ժամանակ, մինչև որ երեխան մի տեղեկութիւն կունենար իր քաղաքական հայրենիքի մասին: Մի ազգի անդամ լինելուց առաջ այս փոքր արարածը մարդկութեան անդամն է, նա մարդ է, և երկիրը նորա հայրենիքն է»¹⁾: Սրանից յետոյ Բօստմէսլէր բացատրում է այս կարծիքը, որ ամեն մէկը մեղանից կամնալով մեր երեխերանցից օրինաւոր քաղաքացիներ պատրաստել, պարտաւորութիւն ենք համարում քիչ թէ չատ ծանօթացնել նրանց թէ մեր հայրենիքի պատմութեան հետ և թէ քաղաքական օրէնքների ու կառավարութեան ձեր հետ, և թէ մեր հարատութեան աղբիւրների հետ: «Բայց միթէ մեր երկրի բնութիւնը, չարունակում է նա, մեր բնդհանուր մարդկացին հայրենիքի բնութիւնը չունի նոյնպէս իր պատմութիւնը, իր օրէնդրութիւնը, իր կեանքի աղբիւրները և ձեւերը կառավարութեանը կարելի է արդեօք իսկական մարդ անուանվել, կարելի է մի հայրենիքի քաղաքացի լինել, չիմանալով նրա պատմութիւնը, որի արդիւնքը մինք իրանքս ենք կազմում, չիմանալով նրա օրէնքները, որի տէրութիւնից մինք մի րոպէ չենք կարող ազատ-

¹⁾ Значение естественныхъ наукъ въ образованіи. Россмеслеръ.

¹⁾ Значение естественныхъ наукъ въ образованіи. Россмеслеръ.

վել, չիմանալով կեանքի աղբիւրները, որոնք
մենակ բաւականութիւն են տալիս մեր պի-
տոքներին—չիմանալով վերջապէս նրա կառա-
վարութեան ձևերը, որոնցից մենք կարող ենք
հասկանալ և մեկնել մեզ մեր դրութիւնը»:

Ի՞նչպէս կարելի է համաձայն շինել այս
կարծիքի հետ: Ծանօթացէք երկրի պատմու-
թեան հետ, այսինքն բնական պատմութեան
հետ, և ձեզ համար աւելի հեշտ կլինի ուսանել
ձեր ազգի պատմութիւնը. աւելի հեշտ էլ կլինի
հասկանալ ձեր քաղաքական օրէնքները, որոնք
մարդու բնական պիտոքներին յարմարեցրած
կանոններ են: Եւ աւելի հեշտութեամբ էլ կը
ծանօթանաք դուք վաճառաշահութեան հետ,
երբ որ մէկ քանի տեղեկութիւններ կոնհնաք
թէ երկրի առանարակ և թէ ձեր հայրենիքի
բնական արդիւնքների վերայ: Ուրիշ տեղ Ռու-
մենուներ ասում է թէ «օտար լինել բնութեան
մէջ, որ է մեր հայրենիքը, ոչ թէ միայն ամօթ
է, բայց և վասակար է»: Եւ ձշմարիս վասա-
կար է: Այդ վասը մենք տեսնում ենք և մե-
րերի վերայ: Մեր հասարակութիւնը չունի մին-
չև անդամ ամենահարկաւոր բնութեան վերայ
տեղեկութիւնները և տեսէք ինչպէս վասում
է նրան այդպիսի տգիտութիւնը և ինչ վատ
ներգործում է նա մեր դասախարակութեան վե-
րայ: Մեր դաստիարակութեան արժանաւորու-
թիւնը այն է, որ նա սպանում է երեխի մէջ
առողջ միաք, բարոյականութիւն և մարմինը:
Ուսումնարանի մէջ դաստիարակութեան ուղ-

դութիւնը անտանելի է. տան մէջ ուսումնարա-
նից էլ վատ: Խնչու եմ ասում, թէ մեր տնային
դաստիարակութիւնը ուսումնարանից վատ է:
Էնդուր որ ծնողներից պէտք է պահանջել աւե-
լի հոգացողութիւն իրանց երեխերանց համար
քան թէ ուսումնարանից: Ուսումնարանը չէ կա-
րող աչք ունենալ ամենի վերայ: Իսկ ծնողներին
աւելի դիւրահաս է ծշտութեամբ կատարել
դաստիարակութեան սուրբ պարտաւորութիւնը:
Ամեն աեղ, ամեն ազգերի մօտ երեխերանց
դաստիարակութիւնը մօր պարտաւորութիւնն
է: Մայրը պարտաւոր է ուղղել իր երեխի ա-
ռաջին քայլերը, մայրը պէտք է բաց անի նրա
միտքը և զարգացնի նրա բարոյական կողմը.
Նոյնպէս էլ մօր պարտաւորութիւնն է երե-
խայի առողջութեան համար հոգս քաշելու ձբշ-
մարիտ է ասում Ագոլֆ Կոլաչէկը, թէ Շնաւ-
մարդը գերդաստանի քահանայապետն է, որի
վիճակը նրանից է կախված: Նա է տալիս
ուղղութիւն իր գերդաստանի, նա է հաս-
տատում և սահմանում նրա հոգեոր կեանքը:
Ասացէք ինձ, ինդրեմ, կարող է կատարել
արդեօք իր պարտաւորութիւնը այն մայրը, որ
տգէտ է: Տեսէք, ինչքան կորցնում է երեխե-
րանց ամենի ծանօթ սովորութիւնը, որ ժամա-
նակով սովորութիւնից հիւանդութիւն է դառ-
նում, իսկ մայրերը ոչինչ տեղեկութիւն էլ չու-
նենալով մարդու մարմնի կազմուածքի և կա-
տարմուածների վերայ, յայտնի բան է, չի էլ
կարող այսպիսի սովորութիւնից իրենց երեխե-

խերանց ազատել: Խեղճ հայոց կանաքը, կարծում են թէ ձեզ հարկաւոր չէ կրթութիւնը. ձեր հայրերը չեն տուել ձեզ կրթութիւն և չեն էլ տալիս մինչև հիմի: Բայց չեն մտածում այն բանի վերայ, որ մայր գառնալով նա, չէ կարող օրինաւոր դաստիարակութիւն տալ իր որդիերանց, Էսդուր որ ինքն տղէտ է, չունի մինչև անգամ մի թեթև հասկացողութիւն մարդու բնութեան վերայ, կեսմքի և դաստիարակութեան վերայ: Մարդու բնութիւնը, կասեն ինձ, միթէ կարելի է մի ջանիլ աղջկայ ձեռքին տալ գիրք, որի բովանդակութիւնը լինի Անատօմիան և միջիօգիա, այսինքն մարդու մարմնի և կեանքի ուսումն. միթէ այդ ամօթ չէ: Խոչտ է ամօթ, պատասխան եմ տալիս ես, ինչի էք կարծում, որ աղջկերք տղէտ պէտք է լինեն և տղայոց նման չպէտք է ուսում առնեն. ինչո՞ւ.... բայց ինձ չեն էլ ուզում լսել և կրկնում են— ամօթ է, ամօթ. ուրեմն եթէ այդպէս է, պատրաստեցէք մի անպիտան սերունդ, անպիտան թէ հոգով և թէ մարմնով, այս երեխ ամօթ չէ: «Շատ կարելի է, ասում է Կարլ Թօխտը, չի՞նանալով փիզիօգիական օրէնքները, կամ նրանց վերայ ուշադրութիւն չդարձնելով՝ վնասել կաղմուածքին և մինչև անգամ սպանել մարմնը: Բայց այս չէ տալիս մեզ իրաւունք մեր հիւանդութիւնների մէջ մեր սերունքներին էլ ձգեր. Ամեն տեղ լսվում են գանգատներ, թէ թուլանում է մարդկային աղգը, բայց ոչինչ չեն առում նրան այդ թուլութիւնից աղատերու հա-

մար: Թոյլ տուեցին տարածուելու անօգուտ գրականութեան, և չեն մոտածել այն բանի վերայ, որ յետագայ ցեղերը նոյնպէս ունեն իրաւունքը իրանց համար առողջ և ծաղկաւէտ կեանք պահանջելու: Կարելի է, որ կան մարդիկ, որոնք հասկանում են հարկաւորութիւնը ծանօթանալ և իրանց երեխերանց ծանօթացնել բնութեան հետ. կարելի է, որ կան մայրեր, որոնք զգում են իրանց տղիտութիւնը, և կուզենային իրանց երեխերանց մի ուրիշ ուսման ուղղութիւն տալ, բայց կամ նրանք չեն համարձակվում հասարակութեան նախագաշարունքների դէմ գնալ, կամ իրանք էլ նախագաշարունքներով լիքն են, և ինչպէս ասում է Լուիսը. «Թէպէտ և զգում են մարդու բնութեան ուսման հարկաւորութիւնը, բայց չեն կարող յաղթել իրանց մէջ անյաղթելի զգուանաքը դէպի անատօմիական պարագայքը»¹⁾:

Բայց սովորեցրէք երեխերանց փոքր հասակից բնական պատրութիւնը. և նրանք կոտանան մի ուրիշ ուղղութիւն, մի ուրիշ ոդի. նրանք կունենան ուղիղ հայեցուածք աշխարհի և կեանքի վերայ Բացի այս, բնական գիտութիւնների ուսանիլը մօտիկ ծանօթացներով մեզ բնութեան հետ գնում է մեր մէջ անսահման սէր դէպի բնութիւնը, ուրեմն և դէպի բնութեան Արարիչը:

Եւ մի և նոյն ժամանակ բնական գիտութիւնները աղատում են մեզ մոտիապաշտու-

1) Физиология обыденной жизни. Льюисъ.

թիւնից և նախապաշտրմունքներից, որոնց մէջ
եթէ կմնայ ազգը, նա չէ կարող անել ոչ մի
քայլ դէպի յառաջադիմութիւն:

Սւարտենք մեր խօսակցութիւնը Հերշելի
խօսքերով. «Յառաջադիմութեան համար ոչ թէ
միայն շատ բաներ է հարկաւոր ուսանիլ մար-
դուս, բայց և հարկաւոր է նրան շատ բաներ
մոռանալ»:

«Մեղու Հայաստանի»,
1865, № 13—14.

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ ԱՂՋԿԵՐԱՆՑ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐԱՅ:

Ճշմարտութիւնը ունի իր
անտարաժամ իրաւոնքնե-
րը, «ըստք երբէք ուշ չէ
պաշտպանելը»:

Ա. ՕԼՏԵՐԻ

Ծանօթ էք դուք մեր աղջկերանց գաստիա-
րակութեան կամոնների հետ. Այս կամոնները
շատ հեշտ է մոքում պահել: Ով որ կարողու-
թիւն ունի, պարտաւորութիւն պէտք է համարի
սովորցնել իր աղջկան Գրանսերէն լեզու, պիա-
նո ածելը, լաւ ճաշակ ունենալ շորեր ընտրելու
ժամանակ և գլխաւոր բանը—մունջ կենար
Անա մեր կրթութեան ուղղութիւնը: Անա ամե-
նամեծ կրթութեան աստիճանը, որին մերերի
կարծիքով կարող է հասնել կնամարդը: Իսկ ես
կ'ասեմ, որ այդպիսի կրթութիւնը—կրթու-
թիւն չէ:

Ի՞նչ ենք պահանջում կնամարդուց: Մենք
պահանջում ենք նրանից, որ նա օգուտ բերի

հասարակութեան. իսկ այդ կերպով կրթած կնամարդը երբէք օգուտ չէ կարող բերել, որովհետեւ նրա ստացած կրթութիւնը չէ բաւականացնում հասարակութեան պիտոքներին:

Մենք ունենք երկու տեսակ աղջկերանց կրթութիւն, մէկը—հասարակաց, և միւսը տընային. հասարակաց—այսինքն, դպրոցների ու պանտունների կրթութիւնը, ինչպէս ամեն տեղեր էլ բաւական անբաւարարիչ դրութեան մէջն է։ Բոլոր ուսման ժամանակը աղջկերք ստվորում են մեծ աշխատասիրութիւնով իրանց դասերը, խօսում են ֆրանսրդերէն, կորցնում են մեծ մասը իրանց առողջութիւնը, լցնում են իրանց գլխները դարդակ բաներով ու նախապաշարումունքներով. իսկ իրանց մոփի զարգացումը շատ քիչ են առաջ տանում. Սովորում են բառ առ բառ ձեռնարկութեան գրքի խօսքերը. շատ անդամ առանց նրանց միտքն էլ հասկանալու, իսկ վարժապետները այսպիսի հանգամանքների մէջ պարտաւորութիւն են համարում իսկական իրողութիւնների միտքը չ'ունենել նոցաւ եւ այն աղջիկը, որ կուզենայ այս կամ այն իրողութեան վերայ դատողութիւն անել, կ'համարի աղատախօս կամ յիշար կամենում են, որ նույա մորում պահեն բոլոր իրողութիւնները, առանց նրանց վերայ մի ուղիղ հայեցուածք ունենալու. Ի՞նչ օգուտ այսպիսի ուսումից ոչի՞նչ Այն մարդը, որ շատ իրողութիւններ գիտէ, առում է Բօկլը, կարող չէ կրթած անվանվել, եթէ

նա այդ ստացած իրողութիւններից օգուտ չէ կարող քաղել¹⁾:

Սյովիսի ուսումը ստանալուց յետոյ աղջկերք չունին մինչեւ անդամ ամենաթիւնի հասկացողութիւն կնամարդու կոչման կամ մօր պարտաւորութեան վերայ. չունին էլ մի իսկական տեղենկութիւն այն առարկաների վերայ, որոնք այնքան տարի ստվորել են:

Սյովիսի կրթութեան ուղղութիւնը ոչ թէ միայն չի զարգացնում աղջկերանց մէջ սեպհական զատողութիւն, այլ և շատ անդամ սպանում է նոցա մէջ բնական միտքը. Ուրեմն այսպիսի ուսումը վես է, և ոչ թէ օգուտ. Սյովիզմից ցածր դասի կանայք մինչեւ անդամ վեր են այդ տեսակ կրթած կնամարդերից. ցածր դասի կնամարդը չէ կորցրել գոնեայ իր բնական խելքը, իսկ այն կրթեալ կոչվողներին շատ անդամ տիրապետում է մի դարդակ ուղղութիւն, որ յարուցանում է նոցա մէջ զղուանք գէպի մոռաւոր և մարմնաւոր աշխատանքը, սպանում է նրանց մէջ ուղիղ հայեցուածքը կեանքի վերայ, զարթուցանելով միայն սէր գէպի անդադար զրոսանք և դատարկ պճառաիրութիւն:

Բայց կարելի է, որ կան մարդիկ, որոնք կարծում են թէ կնամարդը ընդունակ չէ մի օրինաւոր կրթութեան ուղղութիւն ստանալու. Սյով սուտ է: Կնամարդը ընդունակ է (աղամար-

¹⁾ Вліяє жепи на душу у французькій пранія.—Бокль.

դու նման) կրթութեան ուղղութիւն սուանալու և այդ բաւական չէ. փորձով կարելի է ապացուցանել, որ ուրիշ կողմից էլ կնամարդու մռութեան խելքը տղամարդու մռական իւելքից բարձր է: Կնամարդու խելքի այս արժանաւոթիւնն է շուտ մտածելը: Բօկլը հաստատում է այս միտքը յետագայ խօսքերով. Վեհամարդը տղամարդուց շուտ է մտածում. ճշմարիտ է, որ կնամարդերի խելքի այդ արժանաւորութիւնը խափանվում է վատ դաստիարակութեան ուղղութենով, որ աշխատում է հեռացնել նրանցից ամէն տեսակ օգտաւէտ դիտութիւնները, ուսուցանելով նրանց դարդակ ու անհեթեթ բաներ. այնպէս որ նրանց զեղեցիկ ու քնքոյշ խելքերը կորցնում են անդանավի իրանց բնական պարզութիւնը: Էնդուր էլ ցածր դասի կանանց մէջ շատ անդամ երեւում է աւելի մեծ մտածողութեան արագութիւնը, քան թէ վերին դասերումը¹⁾: Մի բժիշկ, Կիրրի անունով, յիշում է իր նամակներումը, թէ ամէն անդամ երբ որ դալիս էին նրա մօտ շնականներ իրանց կանանց հետ բժշկվելու համար, նա միշտ կնամարդերից էր ստանում հիւանդութեան վերաբերեալ ամենապարզ և հասկանալի պատասխանները. իսկ տղամարդիկ աւելի էին դժուա-

¹⁾ Մինչեւ անդամ մեզ մօտ ցածր դասումը, որուեղ որ տիրապետում է ասիսական ուղղութիւնը, էլի կնամարդերի մէջ կարելի է նկատել բնական խելքի զորութիւնը և մտածողութեան արագութիւնը:

րանում պարզապէս յայտնելու իրանց ցաւերի պատճառը: Այսուեղ ես կ'աւելացնեմ մէկ քանի ճանապարհորդների նկատողութիւններն էլ, որոնց ճշմարտութիւնը ամէնքը կարող են փորձով վերաստուգել: Երբ որ օտար երկրի մէջ լմնելով և չփանալով այն երկրի լնզուն, դուք կամենալով ձեր միտքը յայտնել ստիպուած լինէիք նշաններով խօսել, դուք կ'համոզվիէիք, որ կնամարդիկ աւելի լաւ կ'հասկանային ձեր խօսակցութիւնը քան թէ տղամարդիկ: Նոյնպէս օտար քաղաքը մէջ ճանապարհ կորցնելու ժամանակը ձեր ուղիղ ճանապարհի մասին ամենապարզ տեղեկութիւն կ'ստանաք, զանալով գէպի կնամարդիկը: Իսկ տղամարդիկ այդ տեսակ հանդամանքների մէջ ցոյց են տալիս առհասարակ բաւական անհասկացողութիւն¹⁾:

Դոկտօր Գերցեգի հաստատում է նոյնպէս կնամարդների մասին այն կարծիքը, թէ նրանք տղամարդերից շուտ են մտածում և յայտնում է այն միտքը, թէ նոցա խելքի թեթև ուղղութեան պատճառը, (համեմատելով տղամարդոց խելքի հաստատ ուղղութեան հետ) նոցա վատ ու դարդակ կրթութիւնն է: Նորա գրքի մէջ մինք գտնում ենք կոմսուհու Ազուի խօսքերը, որ ասում է, թէ կնամարդի համար մտածելը մի գժուար աշխատանք է և մի բախտաւոր պատահմունք, բայց ոչ շարունակ վիճակ: Կնամարդի խելքի այդ պակասութեան պատճառը,

¹⁾ Вліяніє жінщинъ на успѣхи знанія.—Бокль.

շարունակում է նա, է օրինաւոր դաստիարակութեան բացակայութիւնը¹⁾:

Հիմքի միքանի խօսք ասենք մեր տնային դաստիարակութեան մասին Մեր տնային դաստիարակութիւնը հասարակաց դաստիարակութիւնից անդամ վատ է: Ոչինչ չէ սպանում այնքան մարմին ու հոգի, ինչքան այս դարդակ դաստիարակութիւնը: Ինչո՞ւ է այդպէս: Էնդուրոր, մենք չենք հրաժարվել հին սովորութիւններից, իսկ նոր ուղղութիւնը չենք ընդունել իսկապէս: Եւրոպացիների կրթութիւնից մենք սեփականացրել ենք մեզ միայն արտաքին կողմը: Իսկ կրթութեան հիմունքը դարձեալ ասիականն են: Մէկ կողմից երեխերանց ուսուցանում ենք ֆրանքերէն խօսել, պիանո ածել կարգացնում ենք թեթե դրականութեան անօգուտ գրքերը (օգտաւէտ գիտութիւնները շատ քիչ են ուսուցանում), հագցնում ենք նրանց եւրոպական շորերը,—իսկ միւս կողմից գերդաստանի հայրը նոյն ասիական հրամայողն է մընում, որի խօսքը պէտք է կատարվի առանց հակառակերւ: Երեխերը չունեն մտածելու ու դորձելու ազատութիւնը,—և այսպիսի ուղղութեան պառուզը բնչ է, անշուշտ թէ մարմնական թէ մոտաւոր չզարգացումն: Տղայք շուտ են աշխատվում այդ ուղղութեան լուծից, իսկ աղջրկերը շատ անգամ բոլոր կեանքը չեն կարողա-

նում ազատվել այս վատ կրթուվթեան ներգործութիւնից: Մայրագաղաքներումը մեր տնային կրթութեան մէջ կայ մի ուրիշ անպիտան կողմն է: Երեխերք մուանում են իրանց լեզուն, ուրիմն և զրկվում են իրանց զարգացման ընական միջոցից: Կորցնում են սէրը քէպի իրանց ազգը և շատ անգամ էլ ատում են իրանց հայրենակիցներին: Եւ մի և նոյն ժամանակը ինչպէս հայրերը, նոյնպէս և որդիքը չափազանց հազարտ են և ինքնահաւան: Երեխ էնդուր որ չունին ոչ ազգ, ոչ կրօն, ոչ լեզու, ոչ էլ առողջ միտք: Բացի այս կայ մի էլ ուրիշ պակասութիւն տնային դաստիարակութեան մէջ: Այդ պակասութիւնն է զրկումն մարդկերանց ընկերութենից և աշխարհի կեսնաքից օտարանակն: Մարդու ընութիւնը ընկերութիւն պահանջում է և շատ վեաս է երեխերանց համար զրկելնը: Րանց ընկերութենից և աշխարհի փորձից: Եթէ երեխերք ծանօթ են միայն իրանց գերդաստանի կեանքի հետ և չեն տեսնում ոչ մի ուրիշ կեանքը, չեն պատահում օտար մարդկերանց, այն ժամանակը նոցա մոռքի զարգացումը միակողմանի և շատ անկատար կ'լինի: Աշխարհից օտարացուցանելն, ասում է Կարլ Ֆօխտ, միշտ վեաս է բերում մարդկերանց, և եթէ կայ պատճառ որ մէծ մարդկերանց որդիքը առհասարակ չբացված են լինում, այդ պատճառը է նոցա դաստիարակութիւնը, որ ընդդէմ մարդու ընական պահանջմունքի է զործում, հեռացնելով

1) Женщина.—Д. Герцеги.—Москва. 1865.

երեխերանց փոքր հասակից գեռ ևս ընկերական կեանքից»¹⁾:

Ահա մեր կրթութեան դրութիւնը: Յանկապի կ'լինէր, որ փոխավէր այդպիսի վաստ կրթութեան ուղղութիւնը: Եցտէս կրթած կնամարդը, կրկնում եմ, երբէք օգուտ չէ կարող բերել հասարակութեան:

Տեսնենք ի՞նչ է կնամարդու պաշտօնը հասարակութեան մէջ: Տղամարդը հրապարակաւ խօսում, դրում է, ուսուցանում է, ծառադում է քաղաքական ծառայութեան մէջ և այնու իսկ կնամարդը գաստիարակում է երեխերանց:

Տղամարդն ուրեմն ունի ներդործութիւն բազմութեան վերայ, իսկ կնամարդը ներդում է առանձին անհատների վերայ: «Տղամարդու գործը, առում է Ազօլֆ Կոլաչէկը, է ներդործել բազմութեան վերայ, իսկ կնամարդու պաշտօնը է անհատներ գաստիարակել, զարգացնելով նոցա մէջ հոգեոր մամնը²⁾: Կարեվ է, որ այդ երկու նպատակները մէկ մէկին հակառակ կ'թուին, բայց իսկապէս այդ երկու նպատակները նման են մէկ մէկու: Տղամարդը բազմութիւն է գաստիարակում, կնամարդը անհատներին, բայց անհատներից է կազմվում և հասարակութիւնը, ուրեմն կնամարդու նպատակն էլ նոյնպէս է հասարակութեան համար օգտաւէտ անդամներ պատրաստելը, նպատակը մի է՝ բերել օգուտ հասարակութեան:

Որովհետեւ կնամարդը առանձին անձների հոգեոր ու մոտաւոր գաստիարակից պաշտօն է կատարում, ուրեմն նա կարող է ոչ թէ միայն իր գաւակներին բարոյական ուղղութիւն տալ, այլ նա նոյնպէս ընդունակ է և ամէն մարդու վերայ, ով որ նրա ձեռքի տակն է ընկնում, բարոյական ազգեցութիւն ունենալ: Յայտնի բան է, որ ինչքան հաստատ կրթութիւն կրստանան կնամարդիկ, այնքան էլ աւելի կերեայ նոցա ազգեցութիւնը հասարակութեան մէջ: Իսկ անկիրթ ազգերի մէջ այս ազգեցութիւնը գրեթէ աննկատելի է, ինչպէս ընդհանրապէս և մեր հայերի մէջ էլ: Մեր կնամարդիկ առհասարակ չեն ստացել կրթութիւն, այնպէս որ նոցա մեծ մասը միշտ իրանց մարդոց կոպիտ ազգեցութեան տակն են ընկնում: Հայը անսահման հրամայող է իր գերդաստանի մէջ, նորա կինը ու որդիքը պէտք է լսեն նորա խօսքերը առանց հակառակելու: Այս հանդամանքներից հայի մէջ ծագեցան այն աննախանձելի յատկութիւնները, որոնց ամենավատերը են իշխանաւիրութիւն և կամակորութիւնը, նորա այս պակասութիւնները երեւում են նորա աշթէն: գործի մէջ: Աւելացրէք այդ պակասութիւնների վերայ և մոտաւոր զարգացման պակասութիւնը, և ձեզ հասկանալի կ'լինի, թէ ինչու երբէք յաջողութիւն չկայ մեր ընդհանուր գործերի մէջ, թէպէտ և գործը արմանեցա ու չնչին գործ լինէր:

Մենք ասացինք, որ կնամարդը երեխերանց է գաստիարակում, ունի էլ ազգեցութիւն ողա-

¹⁾ Физиологическая Письма.

²⁾ Положение Женщины в Америке.

մարդոց բարոյակակութեան վերայ։ Բայց հասկանալի է, որ կնամարդը կարող է միայն այն ժամանակ կատարել օրինաւոր կերպով իւր այս պարտաւորութիւնը, երբ նա ինքն կրթած կ'լինի։ Որ նա կարողանայ ուղղութիւն տալ երեխերանց գաստիարակութեան և նրանց մոտքի զարգացմանը, նա ինքն պէտք է զարգացած լինի։ Որ նա կարողանայ իր երեխերանց առողջութեան համար հոգս քաշել, նա պէտք է մի քանի տեղեկութիւններ ունենայ մարդու կաղմուածքի գիտութեան վրայ, նա պէտք է նոյնպէս գիտենայ ինչ է բերում օգուտ կամ վեաս մեր կազմուածքին։ Զորօրինակ եթէ մի մայր ստիպէր իր աղջկան տանը միշտ նստել, արգելէր նրան ամեն տեսակ շարժողութիւններ, մինչև անդամ վաղելը կամ շատ մանգալը կամ ձի նստելը ամօթ համարէր, այդպիսի մայրը իր տղիառութեամբ վեաս կ'ոտար իր աղջկանը, միայն այն պատճառով, թէ այդ շարժողութիւնները մի մեծ աղդեցութիւն ունեն աղջկերանց մարմնի առողջութեան զարգացման վերայ։ Ես լսեցի, որ մեր Թիֆլիզումը կանայք շատ են վեասիւմ մանկածնութեան ժամանակի։ Եթէ այդ բանը ձշմարիտ է, դա ամենից լաւ ապացուցութիւնն է իմ խօսքերիս։ Եթէ մէկ կողմից սորա պատճառը մեր բժիշկներուն են համարում, միւս կողմից առելի մեծ պատճառն էլ է մերոնց վատ գաստիարակութիւնը, որ չէ զարգացնում ամենին մեր աղջկերանց մարմնը, որի կազզուր-

ման վերայ այծմ ջուրը Եւրոպան մեծ ուշադրութիւն է դարձնում։

Մենք գտնում ենք „Սովորել“ լրագրումը այս ձշմարիտ խօսքերը. «Փոխանակ այն տեսակ գաստիարակութեան ուղղութիւն տալ աղջկերանց, որ նրանք ժամանակով կարողանան օրինաւոր մայրեր գտանալ, մեծ մասամբ տալիս են նրանց մի գարդակ ուղղութիւն, պարագեցնելով նրանց, չքանուր գերդաստանների մէջ մինչև անդամ զանազան արուեստներով, որոնք ոչ մտաւոր, ոչ էլ մարմնաւոր օգուտ են բերում»¹⁾։ Այս խօսքերը գրողը չէ ուղում ասել, որ արուեստները անօգուտ ու անպիտօն առարկաներ են, ոչ, այլ նա երկրորդական բան է համարում նրանց գաստիարակութեան մէջ։

Աւելին եթէ կամենում ենք, որ կնամարդը օգուտ բերի հասարակութեանը, պէտք է փոխենք նորա կրթութեան ուղղութիւնը։ Փոխանակ աղջկան վլուխը յիմար ու անօգուտ առարկաներով լցնելու, ծանօթացնենք նրան հաստատ գիտութիւնների հետ։ Փոխանակ նորա բնական ուսումնասիրութիւնից ամեն բան թագցնելու, ամօթ չհամարենք ծանօթացնել նրան ընութեան հետ, մարդու մարմնի ու կեանքի ուսման հետ։ Հարկաւոր չէ յափշտակել նորա միտքը զանազան առասպեխներով, բայց ըսդհակառակն պէտք է աշխատել կազմելու նորա մէջ բնական և ուղիղ հայեցուածք աշխարհի վերայ։

1) „Սովորել“ № 13 և 14, 1862 հօդա.

Մէկ խօսքով չպէտք է սպանել նորա հոգին ու
մարմինը ասիական դաստիարակութիւնով, այլ
նախապաշարմունքները դէն զցելով ծանօթաց-
նել նրան խօսկական դիտութիւնների հետ և մօ-
տացնել նրան տղամարդոց ընկերութեան, որի
զարգացումը աղջկերանց մտաւոր զարգացման
կարող է մի մեծ օգուտ բերել և հիմքը դնել
մի ուրիշ ուղղութեան, մի ուրիշ կեանքի:

Բայց չկարծէք, յարգոյ ընթերցողներ, որ
այս առղերի գրով՝ նպատակ ունէք խորհուրդ-
ներ տալու, ոչ, նա մտադիր էք միայն իր միտ-
քը յայտնել, և երբէք սովորութիւն չունի խօս-
տելու, էնդուր որ նա չէ մոռացել մեր սիրելի
բանաստեղծի խօսքերը՝ թէ

Գրքիդ մէջ պարսաւանք մի տալ Հային,
Հայը խրաս (թէն խելօք) ատում է.

Մի ծիծաղիլ նորա տիսմար գործերին,
Որ նա աւանդ հայրենական կարծում է:

„Մեղու“ 1865, № 23.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՐԱՏՈՒԽՆԵՐ:

«Ժողովրդական գրատունը կը լինի սկիզբը.
Գրատունը կը տարածէ ընթերցանութեան փա-
փաք, իսկ ընթերցանութիւնը յառաջ կը բերէ
հրապարակական գասախօսութիւնք»

(Ե. Կարուլի «Ազգային Կրթութիւն» Մ. Տէր-
Պրֆորեանցի թարգմանութիւն. Երև 58:)

Երեակայեցէք ձեզ մի մարդուն, որ կարդալ
է կամնենում, բայց միայն այնքան փող ունէ,
որ կարող է ամիսը մի հատ գիրք դնել—իսկ
ամսի մէջ նա ընդունակ է մի գրքից առանել
կարգալ նա կարող էր երկու, երեք գիրք ամ-
սի մէջ կարգալ,—եթէ կարողութիւն ունենար
այդքան գրքեր դնելու: Ժամանակը նորան այն-
քան չէ պակառում, ինչքան փողը.... Այդպիսի
հանգամանքների մէջ նա լինչ անէ:

Երեակայեցէք ձեզ մի և նոյն գրութեան մէջ
հարիւր մարդ: Այդ մարդիկներից ամեն մէկը,
1 ոռւբիմից առելի չէ կարող միսել ամիսը
գրքերի համար: Ասենք 1 ոռւբիով նա կարող
է ամէն ամիս մի հատ գիրք առնել: Ուրիշն նա

պիտի բաւականանայ ամէն ամիս մի գիրք կարգալով:

Յիմարութիւն չէ, որ այդ հարիւր մարգիկ չեն կարող հասկանալ, որ եթէ նորա միանային, և նոցանից ամէն մէկը ամսի մէջ 1 ռուբլի ընդհանուր գանձանակը տար,—ամիսը կարելի էր հարիւր գիրք գնել (ասենք որ մի գիրք 1 ռուբլի արժէ), ուրեմն անդամներից ամէն մէկը իւր 1 ռուբլով ամիսը կունենար հարիւր գիրք:

Ասենք մինչեւ անգամ, այս 100 ռուբլի ամսական գումարից 75 ռուբլի ամիսը կ'ուստի դահլիճ վարձելը և գրացուցակ տպելը, խոկ գրքեր գնելու համար կ'մնայ ամիսը 25 ռուբլի ևլի մի տարուց յետոյ (եթէ ամէն գիրք մի ռուբլի արժէ) գրատոնը կունենայ 300 դիրք, Հինգ տարուց յետոյ նա կունենայ 1500 դիրք, —10 տարուց յետոյ, —3000 դիրք, խոկ 50 տարուց յետոյ գրատոն մէջ կ'լինի 15,000 հատոր գիրք:

Ուրեմն ամիսը 25 ռուբլի միսուկով, 50 տարուց յետոյ կարելի է այնպիսի մի գրատոն կազմել, որ 15,300 հատոր գիրք կունենայ:

Սուած գուք ամիսը 1 ռուբլի միսուկով, մի գիրք էլք առնում, և տարգայ մէջ 12 հատ գիրք կ'հաւաքէլք, —այժմ մի և նոյն գումարը միսուկով, գուք ամէն ամիս ձեր գործածութեան համար 25 հատոր գիրք կ'ունենաք, խոկ մի տարուց յետոյ 300 հատոր գիրք կ'միաւորէք:

Եւ մոտածեցէք ինչ բարերարութիւն էք առում հասարակութեան այն անդամներին, որոնք

ամենեին կարողութիւն չունեն գրքեր առնելու, նրանցը միջոց տալով ինչ և իցէ ձրի ուսանելու Մտածեցէք որ յետագայ սերունդների համար էլ պատրաստում էք հիանալի ազգային գրատուն, որ 50 տարուց յետոյ 15,300 հատոր գիրք կ'ունենայ, իսկ 100 տարուց յետոյ նրա մէջ 30,600 հատոր գիրք կ'լինի:

Ի՞նչո՞ւ ամէն քաղաքի մէջ այդպիսի գրատուն չեն հիմնում:

Ի՞նչ է պատճառը, որ մինչեւ այժմս զանազան երկիրներում գեռ չեն հասկացել, ժողովրդական գրատունների օգուտը:

Ի՞նչ է պատճառը, որ Անգլիայում (թէպէտ և արուեստաւորների մի քանի գրատուններ կան¹⁾) առհասարակ քիչ են կարգում: Կարծեմ որ ժամանակ չունեն, —հարուստները էնդուր որ հարուստ են, խոկ աղքատները էնդուր որ աղքատ են.....

Ի՞նչ է պատճառը, որ Գրանսիացիք անդիմացիներից ու գերմանացիներից էլ քիչ գրատուններ ունեն: Ի՞նչ է պատճառը, որ Գրանսիացիք առաւել են սիրում պանդոկ քան թէ գրատուն, պանդոկ են դնում գինի խմելու:

Տեսէք ինչ է առում իւր հրատարակական

¹⁾ Օրինակ, Յօխալե (Bochdale) խեղճ արուեստաւորները կազմեցին գրատուն որ այժմս 2000 հատոր գիրք ունեն: Գերմանիայում նմանապէս, (մանուանդ հիւսիսում) արուեստաւորները աշխատում են դրատուններ կազմել:

դասախոսութիւններում ֆրանսիացի Բօդրի-
՛վարը¹⁾:

Խօսելով այն գրատունների մասին, որոնք
հիմնել են ուսումնական ընկերութիւնները Ֆր-
րանսիայում, պ. Բօդրիվար աւելացնում է.
«Իսկ այնպիսի գրատունները, որոնք հիմնված
լինեն արուեստաւորների ընկերութիւններից,
—համեմատելով Անգլիայի և մանաւանդ Գեր-
մանիայի հետ,—մենք (Փրանսիացիք) դեռ չառ
քիչ ունենք»:

«Խոստովանենք, չարունակում է պ. Բօդրի-
րիվարը, —որ ժողովրդական գրատունների գոր-
ծը զեռ չառ է պահանջում աշխատանք մեր
կողմից: Բելգիայի վիճակներից քառորդը ունէ
ժողովրդական գրատուններ: Իսկ Շվեյցարիա-
յաւմ ամէն վիճակ իւր գրատունը ունէ: Շվեյցա-
րիայում ամէն մարդ է կարդում: Այստեղ ամէն
մարդ իւր խելքն ու ոդին մնուցանում է կամ
ուսումնական կամ հոգեորակուն ընթերցանու-
թիւնով: Ամէն Շվեյցարացի զիտէ իւր երկրի
պատութիւնը. բոլոր ազգը ճանաչում է իւր
պատութեան երեւելի մարդկիններուն, որոնք
հիմնեցին կամ պաշտպանեցին հայրենիքը»:

Հարկաւոր է ձեզ (Փրանսիացիներին) ճշ-
մարտութիւն ասել:

«Դուք բաւական չեք կարդում—ժողովրդա-
կան գրատունները այնքան չեն պակառում ձեզ
մօտ, ինչքան կարդացողներ. Փրանսիացիք ա-

¹⁾ Baudrillart (Բօդրիվար), նորա „Հրապարակա-
կան դասախոսութիւններ և ազգային գրատուններ“
անունով գիրքը:

ուսել են սիրում նիւթական զուարձութիւն-
ներ, քան թէ բարոյականա:

Իսկ մեզ մօտ, հայերի ոչչ, հարկաւոր չէ
տանջիվել և պատճառք պոտել, ինչու մենք գրա-
տուն չենք հիմնում.... Հոգս չքաշեք, ինդրեմ.
Ժողովրդական «Պահիճ» կարող էք ունմասլ,
ժողովրդական «Պահարաններ» էլ կարող էք շի-
ներ,—բայց ժողովրդական «Գրատուն» չէք կա-
րող կազմել, այն պատճառով, որ ժողովրդա-
կան լեզուով գրքեր գրած չկան:

II.

«Այս միտքը (գրատունների հիմնելը), ասում
է պարտն կարուէ իւր հրապարակական զա-
սախօսութիւններում,—առաջին անգամ յղա-
ցաւ ամերիկացի Ֆրանկլինը, որ մի հասարակ
գործաւոր էր տպարանի մէջ: Մի անգամ նա
իւր ընկերակից գրաչարներին ասաց. «Մենք
տաներկու հոգի ենք, մեր ամէն մինիս մօտ
էլ կը գտնուի որպիսի և իցէ զիրք. եթէ այդ
բոլոր գրեանքը հաւաքենք մի տեղ ընդհանուր
գործադրութեան համար, այնուհետեւ մեզանից
ամէն մէկը իւր ձեռքի տակ, փոխանակ առա-
ջուան մի հատորի, կունենայ տաներկու հա-
տոր զիրք: Նմանապէս եթէ մեզ հետ միանան
հարիւր, երկու հարիւր, երեք հարիւր մարդ,
այնուհետեւ մեզանից ամէն մինը կ'կարողանայ
օգուտ քաղել հարիւր, երկու հարիւր, երեք
հարիւր գրքից:—Ընդհանուրի օգուտը պարզ

երեսւմ էր, ուստի ֆրանկլինը հեշտութեամբ հիմնեց իւր գրատունը («Ազգային կրթութիւն», երես 48):

Յայտնի բան է, որ առաւել էլ չուտ կ'կազմված գրատունը, եթէ բացի անդամների փողերից և սուրագրութիւնից, նոյնպէս և գրքեր կ'ընծայվեն:

Թող ամէն մարդ հասկանայ, թէ իւր մօտ եղած գիրքը ընծայելով գրատան, նա երկու տեսակ բարերարութիւն է անում: Նախ, իւր քաղացացիներին և նոյցա յետագայ սերունդներին բարերարութիւն է անում, էնդուր որ հարստացնում է ազգային գրատունը, —և ապա իւր սեպհական անձին էլ բարերարութիւն է անում, էնդուր որ մի գիրք ընծայելով հասարակաց գրատան, այդ գրքի փոխանակ, 25, կամ 50, կամ 100 հատ գիրք է գտնում, ուրեմն կատարելապէս վարձատրվում է և հնար է տալիս իւր անձին ինքնակրթութեամբ պարագելու:

«Աւկայն, ասում է պ. Լաբուլէ, գուցէ ինձ այսպիսի նկատողութիւն անեն: —«Դուք իսրարում էք մեզանից գրեանք, բայց ասացէք տեսնենք. ինչ է ձեր գրատան նպատակը. ինչ քաղաքական և կրօնական համոզմունք ունի դառ: Այդ նկատողութեանը ես այսպէս կ'պատասխանեմ, շարունակում է նա, —մեր գրատունը մի մեծ գահվճ է, որի մէջ բան չկայ, բայց եթէ պահարաններ, մէջը գրեանք գարսած: Եթէ պահարանների տեսակ տեսակ գոյներին կարե-

լի չէ քաղաքական և կրօնական նշանակութիւն տալ, ապա ուրեմն մեր գրատունը բնաւ համոզմունք չունի»: —«Բայց մենք այստեղ խօսում ենք ոչ պահարանների, այլ գրատան կառավարողների վերաց: Մի գուցէ միտք ունեն քաղաքական մտքեր տարածելու» «Ամենեին ոչու —«Եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն ինչու համոր էք հիմնում այդ գրատունը:» —«Երա համար, որ ամէն մարդ հնար ունենայ ինքնակրթութեամբ պարագելու, ստանալով գրատրնից այնպիսի գրեանք, որոնք կարող էին նորան այդ վախճանին հասցնելու.» («Ազգային կրթութիւն»—երես 55):

Ուրեմն պ. Լաբուլէ ինքնակրթութիւն է քարոզում, բայց տեսնենք նա ինչ է ասում իւր տեսարակի 56 երեսում:

Խօսելով այն բանի վրայ, թէ ինչ գրքեր հարկաւոր են գրատան համար, և ինչ գրքեր նա կ'ընդունէ, պարոն Լաբուլէ աւելացնում է. «Մենք չենք ընդունիլ միտքն այնպիսի գրեանք, որոց մէջ պարունակվում են կրօնական բանակառութիւնք, մենք չենք սիրում վիճաբանութիւն, թէ նա լինէր աստուածաբանական, և ցանկանում ենք միայն, որ մեր մէջ թագաւորէր խաղաղութիւն:»

Իսկ ես կ'հարցանեմ պարոն Լաբուլէին, ինչու է քարոզում նա ազգային կրթութիւն, ինչ է կամինում ասել պ. Լաբուլէ այս խօսքով. «մենք ցանկանում ենք միայն, որ մեր մէջ թագաւորէր խաղաղութիւնը», Միթէ վիճաբանու-

թիւնները անխաղաղութիւն պիտի ծնեն, և ինչպէս կարելի է առանց վիճարանութիւնների, ինքնակրթութեան նպատակին հասնել: Խաղաղութիւն ինքնակրթութեան մէջ չէ կարող լինել. Խաղաղութիւնը ինքնակրթութեան մէջ կանուանի անշարժութիւնը Միթէ պ. Լարուէ չէ իմանում, որ կրթութիւնը մշտնշենաւոր վիճարանութիւնն ու կուր է սեպհական տգիտութեան (մէջ) դէմ:—Այբուբէն սովորելու ժամանակ մարդ պիտի կոմի սեպհական տգիտութեան դէմ, մի ինչ և իցէ գիրք կարգալու ժամանակ մարդը պիտի կոմի նախապաշարմունքների դէմ:—մի ուսում սովորելու ժամանակ մարդ պիտի կոմի իր անհասկացողութեան դէմ երբ որ մարդը քիչ թէ շատ բացվել է, կուր էլի չէ դադարում. նա էլի պիտի սովորի, որ իւր հասկացողութեան ընդունակութիւնը չը կորցնէ, նա էլի պիտի կարգայ, որ իւր ձնշած նախապաշարմունքներին հնար չտայ կրկին անդամ տիրապետելու նորան նախապաշարմունքը մարդու մշտնշենաւոր թշնամին է, որի դէմ եթէ մարդը չի պատերազմիլ իւր բոլոր կեանքը, նա վաճառի մէջ կ'լինի նորա իշխանութեանը ենթարկվելու: Նախապաշարմունքը անտեսանելի թշնամի է, որ միշտ աշխատում է մարդու վերայ իշխել, և եթէ բաւական ուշադրութիւն չի դարձնիլ մարդ նորա վերայ, —նպ կ'յաղթէ: Նոյն իսկ պատահել է և պ. Լարուէի հետո:

Կան մարդիկ, որոնք թէպէտ և լաւ աշխա-

տող մարդիկ են, բայց մաածողների ոչ մի կուսակցութեան չը պատկանելով, շատ անդամ ձգտելով դէպի անհասանելի գաղափարներ,—մի ինչ և իցէ սկզբունքներ են պաշտպանում և իսկ այդ սկզբունքների դէմ են գործում իրողապէտ:

Քարոզելով կրթութիւն, պ. Լարուէ չէ նըկատում, որ նա ինքն կրթութեան դէմ է գործում, էնգուր որ ցոյց է տալիս անհամբերութեան (intolérance) օրինակը, արգելք դնելով այնպիսի գրքերին, որոնց նա չէ սիրում, հասարակաց գրատունը մտնելու:

Քարոզելով կրթութիւն պ. Լարուէ չէ նկատում, որ նա ինքնակրթութեան արգելք է դընում. Էնգուր որ հնար չէ տալիս այս կամ այն տեսակ գրքերին ազգային գրատան մէջ տեղ բռնել, ուրեմն և հնար չէ տալիս ամեններն անարգել պարապել այն գրքերով, որոնց համար մարդ ընդունակութիւն կամ համակրութիւն է զգում: Քարոզելով խաղաղութիւն, նա չէ նկատում, որ խոսվութեան օրինակ է տալիս զննութելով այս կամ այն տեսակ գրքեր, որոնք նա չէ սիրում, ուրեմն պատճառ է տալիս և միւս անդամներին ինչ և իցէ ուրիշ տեսակ գրքերին արգելք դնել, որոնք նոքա չեն սիրում:

«Մենք հիմնում ենք ազգային գրատունը, ասում է պ. Լարուէ, նորա համար, որ ամէն մարդ հնար ունինայ ինքնակրթութեամբ պարապելու, սուսնալով գրատանից այնպիսի գրեանք, որոնք կարող են սորան այդ վախճանին հասց-

ներք Ռւրեմն չ'պէտք է արգելէ այս կամ այն տեսակ գրքերը, Էնդուր որ կարող են գտնվել այնպիսի մարդիկ, որոնք ինքնակրթութեամբ կ'կամենան պարապել իսկ այն գրքերի միջոցով, որոնք գուշ արգելում էք. ռւրեմն գուշ նոցա արգելքը եք գնում «այդ վախճանին հասներք եւ վատ օրինակ է այդ անհամբերութեան օրինակը. Այդ օրինակին հետևելով, կ'զան ռւրիշ մարդիկ, որոնք ռւրիշ տեսակ գրքեր կարգելեն:

Մօմիկ ժամանակումն, օրինակ, «Հայկական Աշխարհ» օրագրում, պ. Պիսարենվից թարգմանած յօդուածում, յետագայ առաջադէմ միտք կարգացնք րօմանների մասին.

«Այս տեսակ ընթերցանութիւնը (Պօլ գը Կոկի, Դիւմանների րօմանները) ասում է պ. Պիսարենվը, գատարկապօրտութեան պտուղ լինելով, այլանդակ և անբարոյական բան է,.... և այնուայ

Կ'զան նմանապէս և այնպիսի մարդիկ, որոնք պատմութեան գրքերը կարգելեն, — միւսները (և ոռքա բազմաթիւ կ'լինեն) բնական գիտութիւնների գրքեր կարգելեն և այնու հօնչ կ'լինի այն ժամանակ ազգային գրատունը, ինչ կ'լինի ինքնակրթութիւնը.... Հասարակութեան այդպիսի անհամբեր յարաբերութիւններից աւելի լիտանգաւոր վիճաբանութիւններ կարելի է սղասել, և այդ վիճաբանութիւններից աւելի վրտանդաւոր անխաղաղութիւն կարող է ծագել, —քան թէ ուսումնական վիճաբանութիւննե-

րից, —որոնցից այնքան վախճանում է պ. Լաբուլէ¹⁾:

III.

«Թրատունը կ'տարածէ ընթերցանութեան վափաք», ասում է պ. Լաբուլէ. այն, սա դրուստ է, բայց կրկնում եմ թէ զլիաւոր պայմանը, որ գրատունը կարողանար այդ նպատակին հասնել, այն է որ պ. Լաբուլէի նման մարդիկ

¹⁾ Երեկ թէ պ. Լաբուլէ Էնդուր է վախճանում ալլքան վիճաբանութիւններից, որ նա շատ անդամ լազմած է եղել ուսումնական վիճաբանութիւնների մէջ. —Մանաւանդ՝ «գրականական սեպհականութեան» (Propriété littéraire) հարցի մէջ, որտեղ որ նա, պ.պ. Լամարտին, Պ. Հիւգո, Պելլետան և Ռւբախ, —այնքան աղքատ տեղեկութիւններ ցոյց տուին իրաւաբանական զիտութեան մէջ, նաևտնի բան է, որ իրաւաբանական տպիտութիւնը չէ պակացնում այդ պարոնների մէջ իւրեանց արժանաւորութիւնը, ինչպէս մօրալիստների (բարոյական գրազներ) և րօմանիստների մանաւանդ պ.պ. Պելլետանի, Լաբուլէի, և Ռւբախի. —Անկարելի է չ'հասարիել հասարակութեան ուշագրութիւնը պ. Լաբուլէի «Փարիզ Ամերիկայում» (Paris en Amerique) րօմանի վերայ և նորա «Բարսյական ուսմունքներ» (Etudes morales) գրքի վերաբ. Պ. Վ. Հիւգոի «Փշուանների» վերայ, և պ. Պելլետանի «Աշխարհ քայլում է» (Le monde marche) և նորա «Մալլ» (La mère) անունով գրքերի վերաբ. նմանապէս կ'ցոյց տամ պ. Ռւբախի «Յանցաւոր ձնողներ» (Les parents coupables) անունով զիրքը նաևտն եմ, որ պ. Լամարտինի զրածների մէջ ոչինչ չեմ կարող ցոյց տալ որ ուշագրութեան արժանի լիներ:

արգելք չ' գնեն ամէն տեսակ գրքերին դրատան մէջ տեղը բռնել, —որ ինքնակրթութեամբ պարապող մարդիկ կարողութիւն ունենային այնպիսի գրքերը կարդալ, որոնք նոքա հաւանում են, կամ անարգել կարօղանային պարապել ուսման այն մասներով, որոնց համար նոքա ընդունակութիւն են զգում իւրեանց մէջ։

Այն ժամանակ կարելի է սպասել, որ «գրատունը կ'տարածէ ընթերցանութիւնը, շարունակում է պ. Լարուլէ, յառաջ կ'ըերէ հրապարակական դասախոսութիւնք»։

Շատ սնգամն էլ պ. Լարուլէի ասածի հաւկառակն է պատահում, այսինքն որ հրապարակական դասախոսութիւնքը առաջ են բերում հասարակութեան մէջ ընթերցանութիւնն փափաք։

Ֆրանսիայում, կայսերական Վինսեննի հիւանդանոցում (Asile impérial de Vincennes) հիմնած են հրապարակական դասախոսութիւններ արուեստաւորների համար։ Արուեստաւորները, մի քանի ժամանակ հիւանդանոցում մրոնալով, հիւանդութենի միջնոցում, առիթ ունեն երեւլի պրօֆեսորների հրապարակական դասախոսութիւններ լսելու, որոնք հեշտ հասկանալի լեզուով են կարդացվում զանազան առարկաների վերայ։ Այդ հրապարակական դասախոսութիւնները տափում են յետոյ, փոքր տեսրակներում, և ծախսում են շատ արժան գնով¹⁾։

Դանօթ. 1) „Conférences populaires de l'Asie“

Հասկանալի է, որ արուեստաւորը հետաքրքիր կ'լինի կարդալ տպած այն դասախոսութիւնը, որ նա ինքն պրօֆեսօրի բերանից է լսել։ Պրօֆեսօրից ուրեմն կախված է այնպէս կարդալ, որ արուեստաւորների հետաքրքրութիւնը չարժիքիր։ Արուեստաւորներից շատերի հետաքրքրութիւնը այնքան շարժվում է, որ նոքա չեն բաւականանում այդ փոքր տեսրակների ընթերցանութիւնով, իսկ նոցա կարդալուց յետոյ նոքա հարկաւորութիւն են զգում տառել մանրաժամանաբար մեկնել իրանց զանա-

de Vincennes.⁴⁾ Այդ տեսրների զինն է 25 սանտիմից սկսած մինչև 35 սանտիմ (ալսինքն 6 կոպէկից սկսած մինչև մոտ 9 կոպէկ)։ — Պրօֆէսօրների զլխառոր հրապարակական դասախոսութիւնները ոռքա են։

Բօդրիիար (Baudrillart) կարգաց։ — „Փող և նոցա կրիտիկներ“։ — „Շուալլութիւն և աշխատանք“։ — „Սեպհականութիւն“։ — „Հրապարակական դասախոսութիւններ“։

Կոմբըռուս (Comberousse)։ — „Կնամարդը գերդաստանի մէջ“։

Պերդոննէ (Perdonnet)։ — „Երկաթուղիներ“։ — Լուսաւորութեան օգոստը ժողովրդի համար“։

Կատրֆաս (Quatrefages)։ — „Մարդու պատմութիւն“։ — Ներամապահութիւն“։

Ռիան (Riant)։ — „Աշխատանք և առողջութիւն“։

Էգգէր (Fgger)։ — „Թուղթ, հին և նոր ժամանակներում“։

Դաբրէ (Daubré)։ — „Ծով և ցամաք“։

Դվավալ (Duval)։ — „Ապաստութեան ընկերութիւններ. (Les Sociétés cooperatives)։

Վադինտոն (Waddington)։ — „Փողովրդական նախապաշարմունք“։ — այլն

զան հարցերը։ Այդպէս ծագում է նոցա մէջ ընթերցանութեան սովորութիւնը։ Նոցանից շատերը գուրս են զալիս հիւանդանոցից ոչ թէ միայն առողջ մարմնով, բայց և առողջ խեթով, այսինքն գովելի ձգտողութիւնով դէպի մոտաւոր աշխատանքը։

Այդպիսի հանդամանքներում հիւանդութիւնն է եղել պատճառը, որ ընթերցանութեան փափաք տարածվեց մարդկերանց մէջ..... ուրեմն հիւանդութիւնն էլ կարող է բարերարութիւն լինել..... հիւանդ լինելու ժամանակիցն էլ կարող է մարդ օգուտ քաղել իւր խեթը զարդացնելու համար։

«Մեղս Հայոստանի»,
1867, № 49.

Ա Շ Խ Ա Տ Ե Ն Ք¹⁾:

Եթէ դուք երեսուն տարեկան հասակում իւմանայիք, որ ձեր երեխայութեան ժամանակ դուք չուրն էիք ընկել և ձեզ փրկեց մի մարդ—դուք Բնչ կանէիք։ Անշուշտ դուք կ'պտուիք այն մարդի երեխաներին, եթէ նա երեխաներ ունէր կամ նորա երեխաների երեխաները, և կը յայտնէիք նոցա ձեր չորհակալութիւն, կամ ձեր կարողութեան մէկ մասը տալով նոցա (եթէ դուք հարուստ էք) կամ, եթէ հարուստ չէք, կաշխատէիք նոցա օդնելու ձեր աշխատանքով։

Եթէ նոցանից մէկը կարդալ ու գրել չէր իմանայ, դուք կ'սովորեցնէիք նորան։ Եթէ միւսը անբարոյականութեան մէջ ընկած լինէր, դուք չէիք արհամարհի նորան, բայց ընդհակառակն ձեր պարտաւորութիւն կլինէր նորան ուղիղ ճանապարհը կանգնեցնէլ։ Այդպիսի գործը ամէն օրինաւոր մարդի պարտաւորութիւն կը լինէր։

1)Պարոն Edmond About, „Le Progrés“ (Եղմօնդ Արու, Սուածաղիմոթիւն) անունով զրքից քաղած մտքեր։

Ամէն մարդը երեսուն տարեկան հասակում,
որ քիչ թէ շատ սովորութիւն ունէ մտածելու,
պէտք է հասկանայ, որ նա ևս միենոյն գրու-
թեան մէջ է:

Ամէն բան, ինչ որ մենք ունենք կեանքումս,
և կեանքն ինքն ես, և մեր առողջութիւնը և
դաստիարակութիւնը և մեր բոլոր կայքը և զի-
տութիւնները, մենք ստացել ենք ուրիշ մար-
դիկներից, որոնք մեզանից առաջ են ապրել:

Եռքա մեռել են, այն մարդիկ, որոնք աշ-
խատել են մեր համար և պատրաստել են մեզ
մեր կեանքը և այդ պատճառով մենք նոցա չենք
կարող յայտնել մեր չորհակալութիւն: Բայց
որովհետև չորհակալութիւն յայտնելը լաւ գոր-
ծի համար ամէն մարդի պարտաւորութիւն է,
մենք գոնէ նոցա երեխաններին մեր չորհակա-
թիւն յայտնենք, աշխատելով նոցա համար:

Իսկ ամէն մարդիկ, որոնք այժմ կենում են
երկրի վերայ, այն հին մարդիկների երեխաններ
են, որդիններ և աղջիկներ:

Երկրս, որի վերայ մենք բնակում ենք, ո-
չինչ չէ տալիս մեզ առանց աշխատանքին Բնու-
թիւնը ստեղծեց ամէն բան այնպէս, որ մեծ
գժուարութեամբ կարող է մարդս նորանից օ-
գուտ քաղել: Բնութիւնը տալիս է մեզ քարեր,
բոյսեր և վայրենի անստուններ, աւելի ոչինչ:
Սուաջին մարդիկ իւրեանց զէնքի համար ոչինչ
չունէին, այլ միայն իւրեանց տաս մատը: Ամէն
մետաղներ, ինչպէս երկաթը, որոնք հարկաւոր
են մարդի զէնքեր և գործիքներ չնելու համար,

բնութիւնը աշխատել է ինչքան կարելի է խոր
երկրի մէջ ծածկել:

Շատ պէտք է աշխատել էին մարդիկ, որ
առաջին կոպիտ շորեր հնարեին, որ սովորեց-
նէին վայրենի անստուններին և նոցանից օ-
գուտ քաղէին, և վերջապէս որ բնակարաններ
չինէին:

Եթէ դուք ուշագրութիւն դարձնէք ձեր հա-
գուստի վերայ (թէն զուք աղքատ կերպով հագ-
նուած լինէիք), դուք կ'առեննէք ինչքան մարդիկ
պէտք է աշխատել էին այդ հասարակ շոր շ-
նելու համար:

Գառներին են մեծացրել, որ նոցանից բուրդ
ստանան, բուրդը մանել են, մանած բուրդից
ապրանք են չինել, չինած ապրանքից գերձիկը
շոր է կարել: Ձեզ հագնելու համար աշխատել
են գերձիկ, կօշկակար, գգակակար, շերամա-
պահ, ոստայնանկ, մանող, և հազար ուրիշ ար-
ևստալորներ: Ի՞նչքան դարերի աշխատանք և
ինչքան դիւտեր հարկաւոր էին ձեր կօշկի մէկ
խից չինելու համար: Հարկաւոր էր երկաթ
գտնել երկրի մէջ, հանքեր չինել, երկաթ ածել,
երկաթագործութեան համար հնոց և փուքի հը-
նարել, և այնու կամ ինչքան աշխատանք էր
հարկաւոր այն սենեակ չինելու համար, որտեղ
դուք նստած էք: Այն սենեակ չինելու համար
աշխատել են քարագործ, հիւսն, քարտաշ, ա-
պակադործ, (որ ապակի է կարտամ Ամերիկայից
բերած աղամանգում), ներկիչ և այլն:

Եթէ ես չվախենայի: ձեր համբերութիւնը

կարելու, ևս կ'պատմէի ձեզ ինչից է շնած այն գիրքը, որ դուք կարդում էք այժմ, կամ սապոնը, որ դուք դործ էք ածում ձեռներ լուանալու ժամանակ, կամ հազար ուրիշ օդտաւէտ բաներ

Կատեմ ձեզ միայն ձեր անձի մասին երկու խօսք: Ձեր հոգեսոր ու մտաւոր կեանքն ևս ձեր սեփական աշխատանքի պատով չէ: Քանի մարդիկ ձեղանից առաջ աշխատել են, զրել են, խօսել են, գիտութիւններ են տարածել.—ինչ որ դուք հասկանում էք, խմանում էք, ինչ որ սովորել էք կամ գրքերից, կամ ուրիշ մարդիկների խօսակցութիւններից,—այդ բոլորը դուք ստացել էք այն մարդիկներից, որոնք ձեղանից առաջ էին ապրում մեր երկրի վերայ: Վերջապէս ձեր առողջութեան համար, և այն ուսումը սահմաննելու համար, որը բժշկական ուսում է անուանվում, ինչքան մարդիկ պէտք է սովորել էին անցած դարերում, և ուսեալ մարդիկ ինչքան պէտք է աշխատել էին:

Հասկանում էք դուք այժմ, թէ այն ամեն մարդիկ, որոնք ձեղանից առաջ են սովորել, ձեր բարեկամներ են, թէսկէտ մեծ մասով ձեզ անձանօթ, և որ դուք պարտական էք միենայն կերպով ապագայ սերունդներին ևս բարերարութիւն անել: Բաւական չէ վատը չգործել պարաքը վճարելու համար, այլ հարկաւոր է լաւութիւն ևս անել, այսինքն ինչ որ իցէ ձեզ ևս թողել են այն մարդիկ, որոնք ձեղանից առաջ ապրեցին:

Ինչոր մարդիկ գտել են երկրի վերայ, նոքածանը աշխատանքով և մեծ զնով են գտել, որովհետեւ նոցա ամէն կողմից արգելքներ էին սպասում կեանքում: Եւ յիրաւի, որքան արգելքներ կան կեանքում թէ սով, թէ հիւանդութիւններ, թէ ջրհեղեղներ, թէ վերջապէս տղիտութիւնը, որ նմանապէս մեծ արգելք է մեր կեանքը լաւացնելու համար:

Եւ մարդը, որ վատութիւններ է գործում ուրիշ մարդիկներին, բարեկամանում է այդ բոլոր ցաւերի հետ: Ուրեմն մարդը, որ իւրան մարդ է զգում, և մարդի արժանաւորութիւն է հասկանում, չպէտք է բարեկամանայ այդ բոլոր ցաւերի հետ: Ուստի աւելի մեծ արժանաւորութիւն է ինձ համար մարդիկներին օգնել իւրանց պատերազմում բնութեան դէմ, քան թէ ցաւերի վատ ազգեցութեանը օգնել:

Ուրեմն, ասում եմ ես, մեր պարտքը մարդկութեան վճարելու համար մեզ հարկաւոր է աշխատել, մեզ հարկաւոր է մեզանից յետոյ ինչ և իցէ լաւութիւն թողնել:

Մեղանից չեն պահանջում հրաշներ կատարել, բայց կրկնում եմ, ինչ և իցէ լաւութիւնը թողնել:

Հնդկաստանի իմաստութիւնը ասում է թէ, «ով որ մէկ ծառ է տնկել մեռնելուց առաջ, նա անօգուտ չէ ապրել կեանքում»: Արդարե այն մարդը աւելացրեց ինչնիցէ մարդիկների հարըստութեանը, ծառը կամ պտուղներ, կամ գոնէ չպար կ'տայ ապագայ մարդիկներին:

Ծառ տնկել, տուն շինել, գործիք կամ դեղ հնարել, երեխաներ դաստիարակել, նոր միտք մեկնել, ճշմարտութիւն յայտնել, գիրք գրել, պատկեր նկարել,—ահա այն բաներ, որ ամէն մէկը մեղանից կարող է աւելացնել հասարակաց գումարին:

Մենք աւելի լու ենք և բազգաւոր ենք քան մեր նախնիները, անենք այնպէս, որ մեր յետագայ սերունդները մեղանից լու և բազգաւոր լինեն:

Զկայ այնքան աղքատ, կամ այնքան անշրջնորհ մարդ, որ չկարողանար առաջադիմութեանը աշխատակից լինել: Ով որ ծառ տնկեց, լաւութիւն արեց, ով որ այդ ծառից տախտակներ շինեց, լաւութիւն արեց, ով որ տախտակներից նորան շինեց, լաւութիւն արեց, ով որ նըստարանի վերայ նոտեց, երեխային ծնկների վերայ վերառու և նորան այրութէն սովորեցրեց, առաւել ևս մեծ լաւութիւն արեց: Առաջին երեք մարդիկ աւելացրին մի բան մարդկութեան գումարին, իսկ վերջինը իրան մարդկութեանը մէկ բան աւելացրեց: Նա մէկ մարդին լուսաւորութիւն տուեց, ուրեմն նորան աւելի կատարեալ շինեց:

Ես ասացի թէ, մեղանից չեն սպահանջում հրաշքներ կատարել աշխատելու ժամանակ, բայց ինչ և իցէ գործ թողնել ապագայ սերունդներին: Եւ այն մարդիկներին, որոնք իւրանցից յետոյ ինչեիցէ աշխատանք կամ լաւութիւն են թողել, ես անուանում եմ «առաջադի-

մութեան մշակներ»: Այն մարդը, որը աշխատում է առաջադիմութեան համար, անշուշտ մի բան բաւացնելու նպատակ ունէ կեանքում:

Եւ առաջադիմութեան մշակներ սոքա կարող են լինել:

Երկրագործներ, թէ հարուստ թէ աղքատ Սրուեատաւորներ, պարոն Լէսէպսից սկսած, որը Սուէզի կիրճ է փորում, մինչև վերջին քարտաշը: Սրհեստագէններ, գերասաններ, բանաստեղծներ, երաժիշտներ, նկարիչներ,—ամենաերենի մարդիկներից սկսած մինչև մեր երկրի աշուղները: Ուսումնականներ, երենի գիտնական Սրագօյից սկսած մինչև գիւղական ուսումնարանի վարժապետը: Ամէն տեսակ վաճառականներ, հարուստ պ. Խօսչչլդից սկսած, որը թուրքերի Սուլթանին միլիոններ է ծախում, մինչև խեղճ դալալը կամ թէ այն երեխան, որն որ փողոցում ծծմբառներ է ծախում:

Քանի լուսաւորպիւմ է մարդկութիւնը, այնքան պէտք է շատանան աշխատողներ, կամ ինչպէս ես նոցա անուանեցի «առաջադիմութեան մշակներ»:

Անցած ժամանակներում ուսեալ մարդիկ և աշխատասէր մարդիկ փոքր թւոլ լինելով, մարդկութիւնը սակաւ էր անում նոր գիւտերը, կամ օդտաւէտ բաներ հնարում: Եւ հասարակութիւնը, որ նախապաշարմունքով լի էր, արգելքներ էր գնում ուսեալ մարդիկների աշխատանքներին:

Շատ ժամանակ էր անց կենում մինչև որ

մարդիկ հասկանում էին նոր գիւտի օգուտը և
կատարելագործում էին նորամու Եօթն հարիւր
տարի անցկացան մինչի որ մեծ և ծանր ժաւ
մացոյցը գոզպանի փոքր ժամացոյց գարձաւ:
Արդէն երկու հազար տարի էր հնարած րեն-
ուացոյցը, երբ որ Կօլումբը նորանից օգուտ քա-
ղեց Ամերիկա գոնելու ժամանակ: Յայտնի չէ
երբ էր հնարած վառոգը Զինաստանում, բայց
Զինաստանից նա հասաւ Եւրօպա չորրորդ դա-
րում, և միայն ինն հարիւր տարուց յետոյ շ-
նեցին առաջին թնդանօթ:

Եւր ժամանակներում բանը այդպէս ծան-
րագալ չէ գնում: Ամէն նոր գիւտից խկոյն օ-
գուտ են քաղում և կատարելագործում են ա-
մէն հնարած բան փոքր ժամանակում: Եւ այժմ
մարդիկ շուտ շուտ են հնարում նոր բաներ,
որովհետեւ աշխատող և ունեալ մարդիկ շատա-
ցան Պատահում է մինչի անգամ որ երկու կամ
երեք ուսումնականներ զանազան երկիրներում
միենոյն ժամանակին միենոյն բան են հնարում:
Ֆրանսիացի գիտնական Լէվէոփէ և ամերիկացի
մէկ ուսումնականը միենոյն ժամանակին մէկ
նար աստղ էին գտել Փոքր ժամանակից յետոյ
միենոյն բանի վերայ իւր աշխատանք է յայտ-
նում մէկ անգլիացի եւ:

Օվ հնարեց Գօտոգրաֆիա (լուսատիպ): Կո-
րելի չէ առեւ, բայց կարելի է ասել, թէ ով աշ-
խատեց այդ գործի վերաց: Զանազան ժամա-
նակներում աշխատեցին Դագէս, Տալբո, Լէրէ-
րուր, Ֆիզօ, Ֆուլկ և ուրիշ շատ ուսումնական-

ներ, որոնք Փիզիկայով և քիմիայով էին պա-
րապում:

Քանի կ'շատաման մարդկութեան մէջ ու-
սումնականներ և աշխատող մարդիկ, այնքան
շուտ շուտ կ'հնարվեն նոր օգտաւէտ բաներ, և
նոր գիւտի փառքը չի պատկանի մէկին, բայց
շատերին:

Եւ աշխատող մարդիկների անունները մեծ
թւով լինելով, մեզ անկարելի կ'լինի այդ բոլոր
անունները պահել և իմանալ: Ի՞նչ վեաս, թող
յայտնի չլինեն առագայ սերունդներին մեր ա-
նունները: Մեզ բաւական է, եթէ մեր աշխա-
տած գործը օգուտ կ'բերէ մարդկութեանը:

Թող կորչէ անունը—բարի գործը չի կորչի.....
Աշխատենք:

„Հայկական Աշխարհ“,
1867, № 4—5.

բաղդաւորեցնելու սիրած անձը: Ուրեմն մեր
ծնողները կարծում են բաղդաւորեցնելու ու
բարերարութիւն անելու իւրանց երեխաներին,
պահելով նոցա անգաղաք հնագանդութեան տակ
իւրանց գերդաստաններում:

Ասենք Թիֆլիզում համալսարան կայ: Ասենք
ես երեկ գիմնազիաս էի Թիֆլիզի գիմնազիա-
յում և այսօր միենոյն քաղաքի մէջ ուսանող
դարձայ. փոխավեցաւ արդեօք իմ գրութիւնու:

Ամեննեին ոչ Ալսօր երեկիան նման ես գա-
սերից յետոյ տուն եմ գալիս, նոյնպէս տեմնում
եմ իմ գերդաստանի կեանքը, նոյնպէս լսում եմ
իմ ծնողների խօսակցութիւնը, նոյնպէս երե-
խայ եմ:

Ուրեմն ձեր բոլոր ցաւը, կասեն ինձ, այն է
որ երեխան իւր դրութիւնը չէ փոխում, իւր
գերդաստանում մնալով:—Այս, այդ է ի՞մ ցաւը
և գիտե՞ք ինչի: Այսոր համար որ ես կ'կամենայի,
որ մարդիկ լաւանան, (աս կարծեմ վատ ցան-
կութիւն չէ), բայց լաւանալ մարդիկ կարող են
միայն փոխելով իւրանց գրութիւնը:

Մենք լաւ մարդիկ ենք, այդ ճշմարիս է,
բայց մեր երեխաներ մեղանից լաւ պէտք է լի-
նեն, իսկ մեր երեխաների երեխաներ առաւել
ես լաւ կ'լինեն: Ինչի է այդպէս: Այսոր համար
որ ինչքան գնում են մարդիկ, այնքան շատա-
նում են գիտութիւններ: Գիտութիւնների շա-
տանալու ժամանակ մարդիկ աւելի են մտա-
ծում, իսկ մտածելու ժամանակ մարդիկ լաւա-

ԳԵՐԴԱՍՏԱՆԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՄԱ- ԼՍԱՐՄՆ:

Առաջադիմութեան համար
հարկաւոր է մարդիս ու թէ
միայն շատ բաներ սովորել,
այլ և հարկաւոր է նորան
շատ բաներ մոռանալ

Հերեկ:

I.

Քանի անգամ լսած էի ես յետագայ խօս-
քերը. «Ինչ լաւ կ'լինէր, եթէ Թիֆլիզում համա-
լսարան լինէր»: Կամ թէ այսպիսի խօսքերը.
«Ինչքան կ'տայի ես, որ իմ որդուն քոզաքում
կարողանայի պահել, փողը տալիս ենք երեխա-
ների ուսուման համար, աւելի լաւ չէր լինի որ
այդ փողը այստեղ միսէինք և երեխաներին
մնդ մօտ պահէինք, նոցա ուսման ժամանակ»:

Սորանով մեր բարի ծնողները կամենում են,
ցոյց տալ իւրեանց սէր գէպի իւրանց երեխան-
եր: Գիտե՞ք—ինչ է սէրը Սէրը այսպիսի զգա-
ցումն է, որ մարդիս մէջ ձգտումն է դնում

նում են Շատ մտածելուց լաւանալը մարդիկների մէջ ասում են «զարգացումը»:

Մենք ամէնքո պէտք է աշխատենք զարգացնել մեր խելքը, որովհետեւ այն ժամանակ աւելի հեշտ կ'լինի մեզ լաւացնելու մեր կեանքը, աւելի ևս հեշտ կ'լինի մեր հայրենակիցներին օգուտ բերել, ուրեմն և հետագայ սերունդներին ևս առաւել լաւ կեանք պատրաստել:

Դուք համաձայն էք ինձ հետ, սիրելի ընթերցող¹⁾, որ մենք պէտք է աշխատենք մեր խելքը զարգացնելու, բայց ասացէք ինձ, դուք ինչպէս էք կարծում, մենք որտեղ կարող ենք աւելի լաւ զարգացնել մեր խելքը՝ գերդաստանում ապրելով, կամ թէ մեր ծնողներից հեռու մնալով ուսում առնելու ժամանակ:

Ես ասում եմ, որ երիտասարդի համար առելի հեշտ է իւր խելքը զարգացնել իւր գերդաստանից հեռու ապրելով, քան թէ իւր ծնողների մօտ մնալով:—«Ի՞նչի՞ է այդպէս, կասեն ինձ, միթէ չէ կարելի սովորել ամէն տեղ»: Այդ ծննարիտ է, պատասխանում եմ ես, բայց մարդս բացիկնու ու առաջ գնալու համար բաւական չէ որ սովորէ, հարկաւոր է նմանապէս, որ նա և շատ մոռանայ: Եւ մոռանալ մինչև անդամ աւելի դժուտը է քան թէ սովորել Ի՞նչ է հարկաւոր մեզ մոռանալ Հարկաւոր է մոռանալ գեր-

¹⁾ Ես ասում եմ ո՞ւնթերցող, բայց չեմ իմանում լինում են արդեօք ընթերցողներ արդիսի լոյնուածնելիններ:

դաստանի մէջ ստացած թիւր և ցուրտ մոքերը, բարքերի և վարքի կոպիտութիւնը և երեխայութիւնից գլխի մէջ արմատացած նախապաշարմունքը:

Ի՞նչ է առաջ գնալը, ի՞նչ է առաջադիմութիւնը: Առաջադիմութիւնը կեանքիս լաւանան է: Իսկ երբ որ մարդս նախապաշարմունքն ունի, նա չէ կարող իւր կեանք լաւացնել, որովհետեւ նախապաշարմունքն այնպիսի զգացմունք են, որ չեն թողլ տալիս մարդին հին բաների ու սովորութիւնների պակասութիւններ տեսնել: Եւ եթէ մարդս տեսնէ ևս նոր բաների արժանաւորութիւնը, նա դարձեալ չի թողնի հին բանը և չի ընդունի նորը, միայն այն պատճառվ, որ նորա նախնիները չեն ընդունել այն նոր բանը:

Ծնողների հետ ապրելով իւր ուսման ժամանակ, ուրիշ մարդկիներին չտեսնելով, քացի իւր քաղաքի մարդկիներից, երիտասարդը չի կարողանայ փոխել իւր սովորութիւններ, իւր կարծիքներ և հեռացնել իւրանից նախապաշարմունքը:

Ասենք թէ մի գետի ջուրը վատ համ ունի, այն մարդը, որ իւր երեխայութիւնից սովորել է այդ գետի ջուր խմել, չէ նկատում ջրի վատ համը: Բայց թող նա գնայ մի քանի ժամանակ ուրիշ քաղաք, մի թող խմէ ուրիշ ջուր, — և վերադառնալով նա անպատճառ իւր հայրենիքի ջրի վատ համը կուկաէ նորապէս պատճառք է և նախապաշարմունքի վատ մարդիկ հայութ-

պաշարուած լինելով, կարծում են թէ հախա-
պաշարմունք չունեն, բայց թող հեռանան քանի
մի ժամանակով ուրիշ մի երկիր, թող ապրեն
ուրիշ հասարակութեան մէջ, ուրիշ մարդիկնե-
րի հետ,—և այն ժամանակ այն մարդիկ չատ
պարզ կ'տեսնեն իւրանց հասարակութեան և իւ-
րանց սեփական նախապաշարմունքը:

Բացի սորանից, գերդատանում ապրելը,
ուսում առնելու ժամանակ, մի ուրիշ վատ
կողմ ևս ունի: Իւր ծնողներից միշտ կախած
լինելով, երիտասարդը չէ ուսումնասիրում կեան-
քը, չէ զարդացնում իւր բնութիւնը, միշտ ան-
փորձ է մնում կեանքի մէջ: Ոչնչ չէ զարդաց-
նում այնպէս երիտասարդին, ինչպէս անկախ
կեանքը, երբ որ մարդը սովորում է սեփական
ընդունակութիւններին և բնութեան սովորու-
թիւններին հաւատ բնծայել, ստիպված լինելով
օգնել իւր անձին կեանքի ամեն գժուարութիւն-
ների մէջ:

Սյս պատճառով ես ասում եմ թէ որքան
չատ կերթան մեր երիտասարդներ Ռուսաս-
տան կամ արտասահման, այնքան լաւ կ'լինի:
Այսոր համար որ այսուեցի հասարակութիւննե-
րը մեր հասարակութիւնից առաւել զարդա-
ցած են:

Սյս պատճառով ահա ես իմ կողմից չէի կա-
մենայ, որ այժմ համալսարան լինէր Թիֆլիսում,
որովհետև գիտեմ, որ այն ժամանակ չատ սա-
կաւ երիտասարդներ ուրիշ երկիրներ կերթան,
իսկ մեր քաղաքի մէջ մնալով նոցա համար ա-

ելի դժուար կ'լինի ինչ և իցէ զարդացման աս-
տիճանին հասնել, որովհետև նոքա միշտ
ստիպված կ'լինեն ծնողների աղդեցութեան տակ
մնար, իսկ տգէտ ծնողների աղդեցութեան տակ
մնալը անպիտան բան է: Եւ մենք չատ լաւ գի-
տենք—ինչ տգիտութիւն կայ մեր հասարակու-
թեան մէջ...:

Որ գերդատանը լաւ աղդեցութիւն ունե-
նայ երիտասարդի վերայ, ծնողները և մանա-
ւանդ մայրեր այնքան տգէտ չգէտք է լինեն Մօրից է կախված լաւ կամ վատ դաստիարա-
կութիւն գերդատանում:

Ես հաւատում եմ, որ հին Հայաստանում
(ինչպէս ևս վկայում են հայկական մատենա-
գրողներ) հայկական կումարդը քիչ թէ չատ
բացված էր, որ նա անկախ էր, աղդասիրու-
թեամբ էր ոգիորված, որ նա աղդեցութիւն ևս
ունէր աղդային գործերի վերայ հասարակու-
թեան մէջ: Այս, այն հասարակութեան կու-
մարդիկ, որից գուրս են եկել Վարդանի և նո-
րա զօրքի նման, աղդասիրութեամբ ոգիորված,
քաջութեամբ լի երիտասարդները,—այն հասա-
րակութեան կումարդիկ տգէտ սորուիներ չէին
կարող լինել....: Բայց այն ժամանակը անցել է.
հայկական հասարակութիւնը մահմետականու-
թեան տակ էր ընկեր:

Կումարդը սորուկ էր գարձել, ծածկել էր
իւր երեսը: Միայն ոուս քրիստոնէական տէ-
րութեան տակ կովկասում հայկական կումար-
դը նորէնչ ունչ քաշեց, և փոքր առ փոքր բաց

արեց իւր երեսը։ Գիտէք սա ինչ է նշանակում, երբ որ կնամարդը ստիպված է իւր երեսը ծածկել։ Սա նշանակում է, որ հայրը հաւատ չէ ընծայում իւր աղջկան, մարդը չէ հաւատում իւր կնոջը...։ Մինչ որ կնամարդը անկախութիւն, ուսում չի ունենայ, գերգաստանի ազդեցութիւնը լաւ չէ կարող լինել։ Կնամարդը մտաւորական ստրկութեան տակ լինելով, իւր նման ևս երիտասարգներ է պատրաստում...։

Կան մեր մէջ հարուստ մարդիկներից ոմանք, որոնք կրկնում են, թէ. «Ես շատ կ'տայի, որ կարողանայի այստեղ համալսարան ունենալ, և իմ որդուն ինձ մօտ կարողանայի այստեղ պահել իւր ուսման ժամանակ...։» Թող մեր հարուստ մարդիկ մի ուրիշ, աւելի մեծ բարերարութիւն անեն. փոխանակ թիֆլիսում համալսարան ցանկանալու, թող այն շատը, թող այն աւելորդ փողերը նոքա գործ գնեն իւրանց հայրենակիցներից աղքատ երիտասարդներին օգնելու, նոցա ուրիշ երկիրներ ուղարկելու, որ նոքա ուսում առնեն զանազան համալսարանների մէջ, որ յետ դառնալով նոքա իւրանց հասարակութեանը օգտական կարողանային լինել....։ Եթէ ոչ, ուրիշներին ևս չենք օգնում, և սեփական որդիների մոտաւորութիւն ևս սպանում ենք մեր անպիտան գաստիարակութեամբ, մեր անտանելի նախապաշարմունքով։

II.

Մի անգամ ես գնացի մի ծանօթին տեսնելու։ Սկսեցինք խօսել գաստիարակութեան մասին, և խօսք ընկաւ մեր երկրի վերայ ևս։

«Դուք ունիք համալսարան թիֆլիսում, հարցրեց ինձ իմ ծանօթը։

—Ոչ, պատասխանեցի և ես իմ կողմից չէի կամենայ, որ այժմ համալսարան լինէր թիֆլիսում։

«Ի՞նչի է այդպէս, ասաց նա։

—Ես չէի կամենայ, որ համալսարան լինէր մեզանում այնոր համար, որ մեր հասարակութիւնը բացված չէ ամենեին, պատասխանեցի ես։

Նա սկսեց ծիծաղել, ես լուռ էի մնում. նա շարունակում էր ծիծաղել։

«Զարմանալի միտք էք յայտնում դուք, վերջապէս ասաց նա, ևս կարծում էի, որ ընդհակառակն ձեր հասարակութեան տղիսութեան պատճառով դուք պէտք է ցանկանայիք, որ ձեր մէջ համալսարան լինէր, որովհետեւ համալսարանը միշտ լուսաւորութիւն է տարածում երկրի մէջ։

—Ի՞նչ էք հասկանում լուսաւորութիւն բառով։ Այս, որ մեր մէջ աւելի կ'լինեն ուսումնաւորած երիտասարդներ, այդպէս չէ։ Բայց այդ բաւական չէ։ Ցանկալի կ'լինէր, որ բացված մարդիկ առաւել մեծ թւով լինէին մեր մէջ։

«Աւրեմն դուք կարծում էք, որ եթէ թիվ-
լիսում համալսարան լինէր, երիտասարդ ուսա-
նողներ բացված չեն լինիլ:

— Այդ է իմ միտքը, և ես ձեզ կասեմ
ինչ վերայ եմ հիմնում ես այս իմ միտքը: Մեր
հասարակութիւնը գարգացած չէ: Ծնազները
չզարգացած և տղէտ լինելով, պահում են միշտ
երիտասարդներին մտաւորական ստրկութեան
մէջ: Միշտ իւրանց գերդաստանում մնալով և
ուրիշ մի կեանք և հասարակութիւն չաեսնե-
լով, երիտասարդներ չեն կարող աղատվել գեր-
դաստանում ստացած նախապաշարմունքից: իսկ
ձեզ յայտնի է, որ միայն մի հնար կայ օրինաւ-
որ կերպով գարգացած մարդ դառնալու, զա
է—նախապաշարմունքից աղատվել: Իւրանց գեր-
դաստաններից հեռու մնալով, մի ուրիշ հասա-
րակութեան մէջ ազրելով, երիտասարդներ նը-
կատում են իւրանց նախապաշարմունքը, որով
հետեւ աղատ են լինում, ուրիշ մարդիկներին են
տեսնում և ստիպված չեն: լինում անդադար
հնագանգութեան տակ մնալ, ինչպէս իւրանց
գերդաստանի մէջ: Այդ պատճառով ես կ'կամե-
նայի, որ մեր երիտասարդներն հեռու դնան
մեր քաղաքից:

«Ես ձեզ հասկանում եմ, ասաց ինձ իմ ծա-
նօթը, բայց տեսնում եմ, որ դուք մի բան մո-
ռացաք,—այն է, որ համալսարանը կարող է
նմանապէս ազգեցութիւն ունենալ և ծնողների
գարգացման վերայ:

— Ի՞նչպէս կարող է նա ազգեցութիւն ու-

նենալ ծնողների վերայ: Երիտասարդների մի-
ջոցով նա չէ կարող ազգեցութիւն ունենալ, ո-
րովհետեւ նոքա իւրանք զարգացած չեն լինի,
իսկ ծնողները չեն գնայ դասախոսութիւններ
լսելու:

«Ի՞նչպէս չեն գնայ, բացականչեց նա, եթէ
դասախոսութիւններ հասարակական կ'լինեն»:

— Այդ ուրիշ բան է, եթէ դասախոսութիւն-
ներ հասարակական կ'լինէին: Այն ժամանակ
հարկաւոր ես չէ ուսումնարան հիմնել որ հա-
մալսարանի անուն ունենար, և մենք շատ ու-
րախ կ'լինէինք, եթէ ոչ միայն թիվլիսում, բայց
և Կովկասի ամէն քաղաքի մէջ հասարակական
դասախոսութիւններ կարդան:

Մենք միմեանց չէինք հասկանում, որովհետի-
գուք, արտասահմանում բնակելով, համալսա-
րանի վերայ խօսելու ժամանակ, այստեղի հա-
մալսարաններ օրինակի համար էիք անում,
իսկ ես մեր համալսարանների մասին էի խօ-
սում....

Այստեղ ես պէտք է մի խօսք ասեմ արտա-
սահմանի համալսարանների վերայ, որ մեկնեմ
իմ միտքը: Արտասահմանում, օրինակ Զվէիցա-
րիայում, հասարակական օրէնքները արգելք
չեն դնում ոչ ոքին համալսարան գնալու և դա-
սախոսութիւններ լսելու: Մինչև անգամ կա-
նանց արգելված չէ: Բայց դարձեալ դուք երբէք
կանանց չեք պատահի համալսարաններում, կամ
թէ մի քանիսներին կ'տեսնէք—, սոքա օտարազ-

գիներ են անպատճառ Զվէիցարիայումն ևս նախապաշարմունք կան, և այդ նախապաշարմունք և հին արմատացած սովորութիւններ թոյլ չեն տալիս մասնաւոր մարդկներին առաջին քայլ անելու, և կանանցը համարսարան ուղարկելու ուսում առնելու համար:

Բայց հասարակական դասախոսութիւններում կանացքը մեծ թւով են լինում:

Կան մինչև անդամ կանացք, որոնք հասարակական դասախոսութիւններ են կարգում կանանց հասարակութեան համար, և ուր արգելված չէ և տղամարդկներին ևս դնալու Մօտ ժամանակներում մի ֆրանսիացի կինը կատար Սէզի անունով անցկացաւ գրեթէ բոլոր Եւրոպա, մեծ քաղաքներում հասարակական դասախոսութիւններ կարգալով, և ամէն տեղ նորա լսողները մեծ թւով էին....

Վերև ասած խօսակցութիւնից յետոյ ես սկսեցի մտածել իմ ծանօթի խօսքի վերայ, և տեսայ, որ մեր հասարակութեան հարկաւորութիւններին յարմար կ'լինէր այսպիսի համարսարան, որտեղ դասախոսութիւններ հասարակական լինէին:

Ի՞նչ է հասարակական դասախոսութիւնը:

Սա որեիցէ մի առարկայից դասախոսութիւն է, որ կարգվում է ամէնի համար, և ուրեմն ամէնի համար հասկանալի պէտք է լինի: Ֆրանսիացի ուսումնական Արագո ասում էր, որ իւր դասախոսութիւններ Փարիզում կար-

դալու ժամանակ նա միշտ ուշադրութիւն էր դարձնում մի ամենատգէտ լսողի վերայ: Օրինակ մի արուեստաւորի վերայ ուշադրութիւն դարձնելով, նա աշխատում էր նորան պարզեցնելու բանը: Երբ որ նա տեսնում էր այդ մարդի երեսից, որ նա հասկացաւ նորա մեկնութիւնը, նա համոզված էր, որ մնացած լսողների մեծ մասը ևս նորան հասկացաւ:

Այդպիսի ուղղութեան դասախոսութիւններ չեն կարող, յայտնի բան է, այն համալսարանական դասախոսութիւնների տեղ բռնել, որտեղ երիտասարդներ սիստէմատիկական կերպով սովորում են մի որ և իցէ գործը, բայց նորա ուրիշ արժանաւորութիւններ ունեն:

Եթէ մեզ մօտ կիմնէին այդպիսի դասախոսութիւններ, այն մարդիկ, որոնք անսպատճառ կամնում են ուսում աւարտել ուսւական համալսարանի մէջ, դարձեալ կերթային մեծ թըւով Ռուսաստան, որովհետև հասարակական դասախոսութիւններ, իւրանց թեթև և ընդհանուրական ուղղութեամբ չեն կարող բաւականութիւն տալ այն մարդկներին, որոնք մասնաւոր կերպով և մանրամասնարար են կամնում պարապել որ և իցէ առարկայով: Բայց միմնոյն ժամանակ այդ հասարակական դասախոսութիւններ դարձեալ այնքան տեղեկութիւններ կարող են տարածել, որ այն երիտասարդներն, որոնք առիթ կամ կարողութիւն չունենալով ուրիշ համալսարաններ գնալու ստիպված են լինում հայրենիքի մէջ մնալու, դարձեալ մեծ

օգուտ կ'քաղէին այդ հասարակական դասախոռ սութիւններից վերջապէս հասարակական դասախոռութիւններ թոյլ կ'տան քաղաքի ամէն բնակչին, թէ երիտասարդին, թէ ծերին և թէ կանանց, ծանօթանալ քիչ թէ շատ գիտութեան հետ։ Սորանսից բարեկամութիւնը կ'ծագէ կանանց և այրմարդիկների մէջ, ծերի և երիտասարդի, հօր և որդու մէջ։ Սորանով կոչնչանայ այն թշնամութիւնը, որ միշտ ուսեալ երիտասարդի և տղէտ ծեր մարդի մէջ է լինում։ Կոչնչանայ այն կասկածը, որ ճնում է ուսումը տղէտ մարդիկների մէջ, որովհետև տղէտ մարդիկ առիթ չունենալով գիտութեան խօսք լսելու, գիտութիւն բառով անբարոյականութիւն են հասկանում։

„Հայկ. Աշխ.«, 1867, № 9.

ՔԱՆԻ ՄԻ ՄՏՔԵՐ,

«Ի՞նչի ենք ուսուցանում երեխաններին», հարցնում էի ես մի յօդուածի մէջ¹⁾). և պատասխանեցի. «որ բանանք նոցա միտք և զատողութիւն, որ պատրաստենք նոցա կեանքի համար և հաստատ հիմք գնենք նոցա մէջ գիտութիւններ ստանալու համար» եւ այժմ ես կաւելացնեմ. որ նոյնական զարդացնենք երեխանների մէջ բարոյականութիւն»։

Մինմոյն յօդուածի մէջ ես մտարերում էի կարգացողին ամերիկացիների գաստիարակութեան մի կանոն, թէ «գաստիարակութեան մէջ չպէտք է այնքան ուշադրութիւն դարձնել գիտութիւնները ստանալու, որքան միտքը զարդացնելու վերայ»։ Գիտութիւնները ստանալ մարդը կարող է միայն այն ժամանակ, երբ նորա միտքը զարդացած է և պատրաստ է գիտութիւններ ստանալու։

Ուրեմն ուսման նպատակն է երեխանների մէջ միտք և բարոյականութիւն զարդացնել.

1) («Մեղ. Հ-ի» 13 և 14 №№ 1864).

ի՞նչ կերպով կարող ենք այդ նպատակին հաս-
նել:

Միտք զարգացնելու համար հարկաւոր է
ընտրել այնպիսի առարկաներ, որոնք հասանե-
լի են երեխայի համար: Բայց հարկաւոր է ա-
սել, որ մարդիկ հաւասար ընդունակութիւննե-
րով չեն ճնշում: Մէկ երեխայ մի առարկայի
ընդունակութիւն է ցոյց տալիս, միւսը ուրի-
շնու եւ եթէ չեք իմանում ինչ բանին ընդու-
նակ է երեխան, նորա իներքը չոպանելու հա-
մար, տուէք նորան այնպիսի դաստիարակու-
թիւն, որ նա փոքր թէ չատ ամեն առարկա-
ների վերայ տեղեկութիւն ունենայ: Ես ասում
եմ տեղեկութիւն ունենայ: և ոչ թէ իմանայ:
Հարկաւոր չէ երեխային առարկաներ իմանալ,
բաւական է, որ նոցա վերայ հասկացողութիւն
ունենայ, որ նա կարողանայ զարգացնել իւր
միտքը, այսինքն տեսնել ինչ բանի նա ընդու-
նակ է և ինչ բանի ընդունակ չէ: Այն ժամա-
նակ նա, մեծանալով և հասկանալով թէ ինչ ա-
ռարկայի ընդունակութիւն է զգում նա իւր
մէջ, կընտրէ այն առարկան և կ'սպարապէ նո-
րանով առանձնապէս:

Այդ պատճառով կարելի է ասել թէ մար-
դիկ սպանում են իւրեանց երեխաների միտքը,
երբ գեռ փոքր հասակից, շիմանալով երեխա-
ների ընդունակութիւնը, ստիպում են նոցա
այս կամ այն բանով պարապել, այս կամ այն
առարկայ ընտրել: Մէկին ստիպում են զինու-
րական լինել, միւսին վաճառական երեխաները

փոքր հասակից ծնողներից նշանակած ուսում-
նարանը տուած լինելով և պարապելով նշա-
նակած առարկաներով, կորցնում են իւրեանց
ընդունակութիւններ, և չատ անգամ
նշանակած առարկաներ ես լաւ չեն կարողա-
նում սովորել, որովհետև նոցա ընդունակու-
թիւն չեն զգում իւրեանց մէջ:

Այդ բաւական չէ: Այդպիսի ստիպողական
ուսումը ազգեցութիւն ունի նորա բարոյակա-
նութեան վերայ ես:

Երեխան ուրիշ առարկաներ շիմանալով, և
պարապելով միշտ ծնողներից նշանակած առար-
կայով, որի ընդունակութիւն չունի նա, կորց-
նում է վերջապէս հաւատ գէպի իւր հասկացո-
ղութիւնը: Նա իւրեան անընդունակ տղայ է
համարում, աւելորդ արարած աշխարհին երե-
սին: Խսկ երբ որ մարդս իւրանից, իւր հաս-
կացողութիւնից յոյս չունի, նորան մնում է մի-
այն իւրեան արհամարհել և անմիտ ու անգործ
և անբարոյական կեանք վարել:

Ուրեմն առաջին նա կորցրեց ընդունակու-
թիւն, և երկրորդ՝ բարոյականութիւն:

Խելքը և բարոյականութիւնը մեծ կապակ-
ցութիւն ունեն միմեանց հետ: Հարկաւոր չէ
ամէն առարկայ իմանալ հաստատապէս բարո-
յական մարդ լինելու համար, բայց հարկաւոր
է ամէն բանի վերայ ուղիղ հասկացողութիւն
ունենալ:

Այն մարդը, որ ուղիղ հայեացք ունի աշ-
խարհիս և մարդիկների վերայ, չէ կարող վատ
5

մարդ լինելու Մեծ մասով մարդիկ այն պատճառով վատ են գործում, որ չեն մտածում արած բանի վերայց Ե՞րբ էք տեսել որ մարդը ուրիշ մարդին վատութիւն անելու ժամանակ, հասաւատ իմանար, թէ նա վատութիւն է անում. մարդը վատ գործ ևս անելու ժամանակ կարծում է թէ նա արդար է: Ինչի է այդպէս, նորա համար որ նա կամ առիթ չէ ունեցել, կամ սովոր չէ իւր գործերը խելքով քննելու:

Եւ թէպէտե նա արդար ևս չէ, նա պատճառ է գանում, որը, նորա կարծիքով, նորան պէտք է արդարացնէ ձեր աչքերում:

Մի մարդ ուրիշ մարդին վատութիւն անելու ժամանակ արդարացնում է իւրեան այն մտքով, թէ նա ստիպված էր վրէժ հանել այն մարդից:

Մայրը իւր երեխան ծեծելով ասում է թէ նորա համար է արել այդ բանը, որ երեխան իւր լացով նորա գլուխն էր տանում, իսկ այն քնքոյց մայրը երէկ զիշեր թատրօն դնալու ժամանակ մրսել է, և այսօր նորա գլուխը խիստ ցաւում է:

Հայրը իւր որդուն վատութիւն անելով և նորան դժմաղութեան մէջ անդամ զցելով,— արդարացնում է ինքն իւրեան այն մտքով, թէ նա իրաւունք ունի պատժելու իւր որդուն, և նորան մինչև անդամ անդաղդացնելու բոլոր կեանքի մէջ,—ինչի,.... որ փրկէ իւր անունը:

Այսպիսի մարդն ևս չատ անդամ տեսած կը լինիք, որը թէպէտե լաւ մարդ է, լաւ է իմա-

նում իւր գործը, այսատասէր է, և օգտաւէտ իւր հասարակութեան համար, բայց իւր գերդաստանում և մանաւանդ կեանքի յարաբերութիւններում մինչև այն աստիճան անբարոյական է լինում, որ ստրկութեան մէջ է պահում իւր կինը, կոպիտ կերպով է վարդում երեխանների հետ, չէ թոյլ տալիս իւր աղջկան իւր միտքը զարգացնել—մի խօսքով սպանում է իւր գերդաստանի մէջ ամին տեսակ մտաւոր կեանքը: Եւ այդ բոլորը անելով, այն լաւ մարդը կարծում է թէ նա ուղիղ ձանապարհի վերայ է, կարծում է թէ գեռ լաւութիւն է անում իւր երեխաններին և իւր կնոջ, նոցա հետ այդ կերպով վարվելով: Նա կարծում է թէ արդար է, որովհետեւ առիթ չէ ունեցել իւր կեանքում գաատիարակութեան վերայ մտածելու: Նա լաւ է իմանում իւր գործը, բայց աւելի ոչինչ չէ իմանում: Եւ այդ բոլոր մարդիկ ևս կարծում են թէ արդար են, որովհետեւ առիթ չունեցան կամ սովոր չին իւրեանց կեանքի մէջ, իւրեանց վարմունքի վերայ մտածելու, և իւրեանց գործերը քննելու:

Այդ բոլոր մարդիկների անբարոյականութիւնը միակողմանի ուսումնից է ծագում: Իսկ միակողմանի ուսումնը, կամ միակողմանի զարդացումը այն ժամանակ է ծնվում, երբ որ մարդիկ առիթ չունեն կամ սովոր չին իւրեանց արած գործերի վերայ մտածել, նոքա չին մըտածում, բայց ընդհակառակն նոքա հիմնում են իւրեանց վարմունքը հին արմատացած նախա-

պաշարմունքի և բնդունած սովորութիւնների վերայ:

Եթէ մտադիր էք վատ չանելու, պէտք է մտածէք այն բանի վերայ, որ մտադիր էք անելու: Ուրեմն ինչքան շատ կ'մտածէք ձեր գործերի վերայ, այնքան ուակաւ վատութիւն կանէք:

Ուրեմն բոլոր խնդիրը նա է, որ սովորեցնէք երեխային մտածել և չթողնէք նորան անշարժութեան մէջ: Մարդը որ սովորել է միշտ մտածել, նա միակողմանի բացված մարդ չէ կարող լինել, իսկ միակողմանի կերպով զարգացած չ'լինելով, նա աւելի ևս բարոյական կարող է լինել: Ես կարծում եմ, բնական գիտութիւնները ամէնից լաւ են համում այդ նախատակին, այսինքն որ նոքա ամէնից լաւ են սովորեցնում երեխային մտածել:

Ես այդպէս յայտնեցի իմ միտքս բնական գիտութիւնների մասին, վերև յիշված յօդուածի մէջ:

«Բնական գիտութիւնների ուսումը, ասում է Միխալլովը, (օրագիր „Учитель“ № 9, 1862) բաց է անում աշակերտի մէջ գիտողականութիւն (наблюдательность), գարձնելով նորա ուշադրութիւնը և հայեացը այն մանր բաների վերայ, որոնք կ'թռչէին նորանից, եթէ չէին ուսուցել նորան այս գիտութիւնը: Բնական գիտութիւնը ծանօթացնում է նորան առարկաների բազմատեսակ ձերի հետ, որոնք բնութեան մէջ են գտնվում, աշխատում է ոչնա-

չացնել աւելորդ երեակայութիւն և ցնորք: Ծանօթացնելով երեխային իսկական առարկաների հետ, և նորա ուշը ու միտքը գարձնելով դէպի այս կեանքը, ցոյց է տալիս ձեռքի յարաբերութիւն և կապակցութիւն միմեանց հետ, ուսուցանում է մասների ձեռքը քննելով, դատողութիւն անել նոցա նշանակութեան և յատկութիւնների վերայ:

Մինոյն յօդուածի մէջ ևս գրեցի և յետագյ տողերը:

«Նկատել էք դուք, որ մարդը միշտ այն բաներում աւելի առաջադիմութիւն է անում, և ուրեմն իւրեան և ուրիշներին աւելի օգուտ է բերում, որոնք նրան աւելի հաւանելի և դիւրահաս են նորա համար: Եթէ երեխայի համար ամէնից շատ բնութիւնն է հետաքրքրական, ուրեմն և բնութեան ուսումնասիրութիւնը նորա խելքին ամէնից շատ օգուտ կ'բերէ:

Եթէ մէկ բան երեխային դրաւում է, և հետաքրքրական է, սա նշանակում է, որ այս բանը նորա խելքին և մտածմանը հասանելի են, եթէ ոչ սա չէր կարող նորա հետաքրքրութիւնը շարժել: Ինչ որ աւելի հասանելի է մոքին, աւելի կարող է աղդեցութիւն ունենալ մտքի զարգացման վերայ: Վերացեալ առարկաներ ուսանելու ժամանակ, երեխայի միտքը երկրից պէտք է թռչէ և կերակրվի երեակայութիւններով, որոնք շատ են վասում մտքի կանոնաւոր զարգացմանը: Լեզու ուսանելը նոյնպէս գժուարութիւններ ունի, որոնք չ'բացված հասկացու-

դութիւնից վեր են: Իսկ բնական պատմութիւնը և մատեմատիկան այն արժանաւորութիւն ունեն, որ միջոց են տալիս երեխային տեսական կերպով ամէն բանի վերայ դատողութիւն անելու, սովորեցնում են ամէն միտքը փորձով վերաստուգել:

Այս արժանաւորութիւնը փոքր արժանաւորութիւն չէ, որովհետեւ երեխան սովորում է չը հաւատալ առանց հակառակելու ամէն խօսքին, այլ դատողութիւն անելուց յետոյ միայն կամ ընդունել կամ ոչ: Ուրեմն երեխան սովորում մտածել:

Կրկնեմ համառօտապէս ինչ որ առել եմ: Ամէնից առաջ, երեխայի միտքը կերակրելու, և նորան յետագայ զարգացման համար պատրաստելու համար, հարկաւոր է բնական դիտութիւններ ուսուցանել, նորա համար, որ այս գիտութիւնները ամէնից լաւ են սովորեցնում երեխային մտածել: Սորանից յետոյ հարկաւոր է նորան հառկացողութիւն տալ ամէն առարկաների վերայ, յայտնի բան է, սկզբնական պարունակութեամբ, եթէ կամենում էք որ երեխան բազմակողմանի զարգացում ունենար, որ կարողանար ապադպատմ իւր համար այնպիսի առարկայ ընտրել, որի համար նա ընդունակութիւն է զգում իւր մէջ: Հասկանակազմ իր իսկական ընդունակութիւնը, մարդը կարող է աւելի օգուտ բերել իւրեան և ուրիշներին:

Եւ բազմակողմանի զարգացում ունենալով, մարդ աւելի բարոյական կարող է լինել, որով-

հետեւ նա երեխայութիւնից է սովորել մտածել և ամէն բան խելքով քննել:

Իսկ մարդը այն ժամանակ վատ է գործում, երբ նա չէ մտածում արած գործի վերայ: Սորա ապացոյց այն է, որ մարդը վատ գործն ևս անելու ժամանակ, կարծում է թէ նա արդար է: Նա միակողմանի կերպով զարգացած է, նա չէ մտածում, չէ քննում իւր գործերը, բայց ընդհակառակը նա իւր բոլոր վարմունքն արմատացած նախապաշարմունքի և ընդունած սովորութիւնների վերայ է հիմնում:

Բայց մարդս, մտածել և իւր վարմունքը քննել կարողանալու համար, պէտք է զարգացած լինի:

Ուրեմն նեղ, միակողմտնի զարգացումից պէտք է որքան կարելի է հեռու կենանք:

Շատ անգամ ուսումնարանների կեանքն ևս երեխանների միակողմանի զարգացման պատճառ է լինում:

Ուսումնարաններ երկու տեսակ են լինում: Մի քանիս կան, որոնց մէջ առանձին ուսում են տալիս տղաներին կամ աղջիկներին, միւսները, որոնց մէջ աղջիկներ և տղաներ խառնը ված միասին ուսում են առնում:

Իմ կարծիքով բաժանված ուսումնարանները պակասութիւններից զուրկ չեն: Սոհասարակ երբ որ տղամարդիկ կնամարդիկների հասարակութեան մէջ չեն լինում, —նոքա կոպիտանում են: Իսկ կնամարդիկ առանձին ապրելով և առանձին սովորելով, —յիմարանում են:

Եւ առանձին ապրելով ու առանձին սովորելով կնամարդիկ և տղամարդիկ միմեանց օտար են մտում:

Երբ որ գուշը մէկ գործ էք սկսում մէկ ընկերի հետ, գուշը ամէնից առաջ պէտք է իմանաք թէ ձեր ընկերը ինչ մարդ է, գուշը լաւ պէտք է ծանօթանաք նորա հետ, որ չսխալիք ձեր գործում, որ գործը լաւ պառզներ բերէ:

Մարդ և կին նմանապէս երկու ընկերներ են, որոնց ընութիւնը նշանակել է միասին մի գործ տանելու կեանգուում. այդ գործը պատգայ սերունդների դաստիարակութիւնն է: Դուք պսակվում էք որ երեխաներ ունենաք, բայց այդ բաւական չէ, գուշը պէտք է դաստիարակութիւն տաք նոցաւ Զեր կինը ձեր ընկեր է երեխաների դաստիարակութեան. գործի մէջ: Ուրեմն ինչպէս էք կամենում, որ ձեր երեխաներին տուած դաստիարակութիւնը լաւ լինի, երբ որ գուշը ձեր կնոջ չէք ճանաչում, նա չէ հասկանում ձեզ, գուշը նորան չէք հասկանում:

Դուք ձեր բոլոր կեանքը տղամարդիկների ընկերութեան մէջ անցկացրիք, երբէք չէք եղել կնամարդիկների ընկերութեան մէջ և պսակվել էք անդամ այնպիսի աղջկան հետ, որին դուք կարելի է տեսել էք մի քանի անդամ, բայց որի հետ դուք մինչեւ անդամ չէք խօսացել: Ուրեմն երկու ընկերներ սկսել են գործը, և միմեանց չեն ճանաչում, յայտնի բան է որ գործը վատ կերթաց:

Ուրեմն կնամարդներին տղամարդիկներ ճանաչացնելու համար պէտք է աշխատենաք մօտեցնել նոցաւ միմեանց, որքոն կարող ենք:

Այս է բաժանված ուսման մեծ պակասութիւնը, որ նա ստիպում է աղջիկներին և տղամաներին միմեանց օտար մնալ, ուրեմն նոցամիակողմանի զարգացումն է տալիս: Եւ միմեանց օտար մնալով, նոքա ոչ թէ միայն չեն զարգանում, ինչպէս կարգն է, բայց առանձին մնալով և առանձին սովորելով, նոքա վատանում են, ստանում են վատ սովորութիւններ, չատ անդամ անբարոյականութեան մէջ են ընկնում:

Ամէնից մեծ անբարոյականութիւնը փակված ուսումնարանների մէջ է լինում, թէ արդաների և թէ աղջիկների: Այն ուսումնարանների մէջ, որոնք թէպէտն փակված չեն, բայց դարձեալ բաժանված են, անբարոյականութիւնը այնքան մեծ չէ: Միայն մէկ հնարք կայ անբարոյականութիւնը հեռացնելու, — այդ հնարքը խառն ուսումնարաններն են:

Ոչնչ այնպէս անբարոյական չէ, ինչպէս այն կասկածը, որը երեխաների մէջ է ծնվում բաժանված ուսումնից: Աղջիկներին կրկնում են թէ ամօթ է և լաւ չէ տղաների հետ ընկերութիւն անել, տղաներին ասում են, որ հեռանան աղջիկներից: Այդ տեսակ անլուծանելի խորհուրդը կառկած է գցում երեխաների մէջ: Այդ կասկածից կարելի է աւելի սպասել, վըտանգ, քան թէ աղջիկների և տղաների շարունակ ընական յարաբերութիւններից:

Խառն ուսումնարանները Ամերիկայում կան և մի քանի ևս Զվեհցարիայում: Զվեհցարիա-

յում սոքա միայն սկզբնական ուսումնարամն-
ներ են:

Սովորութիւնը մեծ բան է: Ամերիկայի ու-
սումնարամների մէջ տղան այնպէս սովորում է
ամէն օր իւր կողքին աղջիկներ տեսնել, որ
վերջապէս նոցա յարաբերութիւնները ընկերա-
կան և եղբայրական են դառնում: Երբ նոցա
յարաբերութիւնները բնական են դառնում,
խորհրդաւոր կարծիքները կորչում են նոցա
գլուխներից:

Մի ուրիշ լաւ կողմ ես կայ, ինչպէս ես ա-
սացի, խառն ուսման մէջ տղաները աղջիկների
հետ ուսումնարանի մէջ լինելով կորցնում են
իւրեանց կոստութիւնը, որը աւելի կ'մեծանար,
եթէ նոքա միշտ իւրեանց ընկերների, տղա-
ների մէջ էին մնացել:

Աղջիկներն իւրեանց կողմից աւելի խելօքա-
նում են, սովորում են աւելի պարզ դատել, ա-
ւելի աղատ վարվել և խօսել: Բացի սորանից
այդ տեսակ ուսումնարանների մէջ աղջիկ և
տղան ամեն օր միմեանց աեսնելով, միմեանց
բարեկամանում են և այդ բարեկամութենից
շատ անգամ գուրս է գալիս սէրը:

Ասում են, որ այդ բարեկամութենից ծա-
գուծ սէրը ամենաբաղդաւոր ամուսնութիւններ
է ծնում:

„Հայկ. Աշխ.“, 1867, № 12.
Կիցցա.

Ի՞՞Ն Զ Է Կ Ն Ա Մ Ա Ր Դ Դ:

I.

«Ահա պառկած է մի կին պինդ և կոպիտ
անկողնու վերայ: Պինդ պէտք է լինի անկողինը,
հարուստ լինի կինը թէ աղքատ, հիւսիսում
բնակում լինի թէ հարաւում: Նա ծնում է....
նորա ամուսինները և բարեկամները նորա չորս
կողմն են կանգնած, ամէնքը անհանգստու-
թեամբ սպասում են վասնգաւոր բովէին: Բը-
ժիշկը լուռմ է, ամէնքի հայեացքը նորա վերայ
են դարձած, նորանից են սպասում փրկու-
թիւն... Յանկարծ թոյլ ձայն մի լավում է: Երե-
խան ծնվեցաւ, սա նորա առաջին աղաղակն է:
«Ի՞նչ է, հարցնում են ամէնքը—Աղջիկ է, պա-
տասխան են տալիս... Որքան դարեր, որքան
աղջերի մէջ «աղջիկ» է խօսքը ախրութեան և
մինչեւ անգամ ամօթի պատճառ էր լինում:

Այսպէս է ասում ֆրանսիացի Լէգուլէ իւր
երեւել գրքի մէջ և ճշմարիտ է ասում՝ նաև

Այս, կնամարդը միշտ արհամարհանքի մէջ
է եղել Մարդիկ երբէք չեն համարել նոցա
պէս պաշտօններ կատարելու արժանի, չեն ես

համարել նորան արժանի իւրանց հետ հաւասար իրաւունքներ ունենալու:

Եւ ինչ է որ կնամարդը չ'զդայ իւր դժուար դրութիւնը, չ'զգայ իւր ստրկութիւնը, մարդիկ նորան չէին տալիս և մինչև այժմ չեն տալիս իւրանց պէս հաւասար ուսումը:

Հրէաների մէջ կնամարդը այնպիսի մեծ արհամարհանքի մէջ էր, որ կինը աղջիկ ծնելուց յետոյ պէտք է սրբիլ էր աղօթքով և զրհարերութիւններով վախսուն և վեց օր, խակ տղայ բերելուց յետոյ նորան բաւական էր սրբիլ միայն երեսուն և երեք օր¹⁾:

Հնդկաստանի մէջ մարդը կարող էր իւր կողից բաժանմիլ, նորան գուրս անել, եթէ նա նորա հետ տասն տարի ապրելով, միայն աղջիկներ էր ծնել:

Վայրենի աղջերի մէջ կինը այր մարդի սեփականութիւն էր, որին մարդը պահում էր իւր մօտ որպէս ծառայ, և որը պարտական էր կիոջ պարտաւորութիւնը կատարելու:

Միայն յոյները, որոնց մէջ գեղեցկութեան ճաշակը մեծ աստիճանին էր հասել, հասկացան կնամարդի գեղեցկութիւնը: Նոցանից առաջ մարդիկ կնամարդի մէջ ոչինչ արժանաւորութիւն չէին գտնում, որ տղամարդի արժանաւորութիւններին հաւասար լինէր, — յոյները ճանաչեցին նորա մէջ զոնէ արտօւքին արժանաւորութիւն, այսինքն գեղեցկութիւն Դա առա-

ջին քայլ էր դէպի կնամարդի ազատութիւնը:

Միջին դարերում մարդիկ երկրորդ քայլ արին: Բացի գեղեցկութիւնից աղջկան մէջ դարձեալ մի արժանաւորութիւն գտնան մարդիկ: այդ արժանաւորութիւնը անմեղութիւն էր: Բանաստեղծներ սկսեցին անմեղութիւնը երգերի մէջ յիշել, մարդիկ սկսեցին սիրահարվել անմեղ աղջիկների վերայ, նոցա համար պատերազմել և նոցա համար զանազան նեղութիւններ քանիլ: Բայց այն ինչ սիրած աղջիկը նորա կին էր դառնում, (ուրեմն և կորցնում էր անմեղութիւնը), մարդու զգացմունքը փոխվում էին: Նա մոռանում էր իւր սէրը, իւր երգերը, իւր տանջանքը, և պահում էր նորան չորս պատերի մէջ:

Մինչև որ աղջկան բոլոր արժանաւորութիւնը անմեղութիւն կ'լինի, նա կինը գանալով, ուրեմն և իւր միակ արժանաւորութիւնը, այսինքն անմեղութիւնը, կորցնելով, անշուշտ մարդի սեփականութիւն պէտք է դառնայ:

Բայց երբ որ կինը բացի այդ միակ արժանաւորութիւնից ուրիշ արժանաւորութիւնը, այսինքն խելքի զարգացումն ևս կունենայ, — նա կինը դառնալով և անմեղութիւն ևս կորցնելով, կ'պահէ մոքի զարգացումը: որ իրաւունք կ'տայ նորան ոչ թէ մարդի ստրուկ, այլ ընկեր լինելու:

¹⁾ Histoire morale des femmes — E. Legouvé.

II.

Երեւլի գրողներից մէկը ասելէ թէ մի աղ-
գի լուսաւորութեան աստիճանը իմանալու հա-
մար բաւական է ուշք դարձնել այդ ազգի կա-
նանց դրութեան վերայր Եթէ ազգը լուսաւո-
րութեան մեծ աստիճանին չէ հասել, այդ աղ-
գի կանաքը ազատութիւն չունին, թէ ընտանե-
կան, թէ հասարակական կեանքի մէջ։ Քանի
լուսաւորվում է ազգը, այնքան լաւանում է
կնամարդի գրութիւնը, այնքան կնամարդը հաս-
կանում է իւր մարդկային արժանաւորութիւնը,
և մարդիկ հրաժարվում են կոպիտ իրաւունքից
—նորան ստրկութեան մէջ սրանելու։

Կնամարդի կեանքի մէջ երեք շրջան կայ,
որոնցից երեսում է կնամարդի գրութիւնը հա-
սարակութեան մէջ։ Այդ շրջաններն են—նորա
գաստիարակութիւնը, կին և մայր գառնալը։

Մեր մէջ երբ աղջիկը դեռ փոքր է, նորա
գաստիարակութիւնը չէ զանազանմում տղա-
ների գաստիարակութիւնից։ Թէ մէկի և թէ
միւսի գաստիարակութիւնը այն պակասութիւն
ունի, որ նոցա ծնողները նոցա միտքը չեն զար-
գացնում։ Թէ տղաներ և թէ աղջիկներ պէտք է
հսազանդին ծնողներին առանց հակառակելու։
Հայրը չէ թողնում ոչ ոքին իւր գիրդաստան
մէջ իւր դէմ մի խօսք ասել, նորա կամքը ա-
մեն բանից վեր է, նորա հրամանին ամէնքը
պէտք է հսազանդին, եթէ այդ հրամանը առողջ
գատողութեան ընդդէմ ևս լինի։ Փոքր հասա-

կից սկսած երեխաներ սովորում են հսազանդիլ
առանց մտածելու։ Ինչ որ հայրը և մայրը կը
հրամայեն, երեխաները անշուշտ պէտք է կա-
տարեն, իրաւունք չունենալով այն ՀՀրամանի
մեկնութիւնը հարցնելու¹⁾։ Բայց տղաները ժա-
մանակով աղատվում են այդպիսի կեանքից։
Նոքա կամ ուսումնարան, կամ մի գործի են
գնում։ Տղան այն ժամանակ կարող է երկրորդ
անգամ ինքն իւրան գաստիարակել, փոխել իւր
ուղղութիւնը։ Կեանքի կամ ուսումնարանի մէջ
ապրելով, նա տեսնում է իւր առաջվան ուղ-
ղութեան պակասութիւնը։ Նորա հայրը և մայ-
րը ասում էին թէ «պէտք է միշտ՝ հսազանդիս
ծեր մարդիկներին»։ Բայց կեանքը նորան ցոյց
է տալիս, որ այդ խորհուրդը վատ խորհուրդ
էր, որովհետեւ ծեր մարդիկն ես կարող են սը-
խալինել։ Նա վերջապէս հասկանում է, որ տղի-
տութեանը ստրուկ չ'մնալու համար, նա պէտք
է իւր միտքը զարգացնէ, նա պէտք է սովորէ
կեանքում ամէն բանը քննութեան տակ գցել։

Բայց աղջկան գրութիւնը ամենակն ուրիշ է։
Նա կամայ ակամայ պէտք է մնայ իւր բոլոր
կեանքը ում և իցէ աղջեցութեան տակ, առաջ
ծնողների, յետոյ իւր ամուսնի աղջեցութեան
տակ։

Երբ աղջիկը սկսում է միծանալ, նորան

1) Եւ դժուար կ'լինէր մեր ծնողներից իրանց հրա-
մանի մեկնութիւնը հարցնել։ Նոքա այնոր համար
են „հրամալում“ որ մեկնել չեն իմանում։

Հեղ. ծան.

կրկնում են, որ հեռանայ տղաների ընկերութիւնից, այսպէս աղջկան մէջ փոքր հասակից արդէն կազմվում է այն կարծիքը, թէ կնամարդ պը այնպիսի մարդ չէ, ինչպէս տղամարդիկ բոլոր ինչ որ տղաներ ասում են, նորա համար արգելված է: Եթէ տղան աղատութիւն ունի գնալու դալու, —աղջիկը իրաւունք չունի առանց հրամանի և միակ դուքս դալու: Տղան իւր ժամանակը կարող է ընկերութեան մէջ անցկացնել, բայց աղջիկը պէտք է բոլոր ժամանակ լուռ և անխօս տանը նստէ: Շատ մացրեր և հայրեր կան, որոնք կարծում են թէ շատ խօսելով մինչև անդամ աղջկան համար ամօթ բան է: Զրկված լինելով իւր միտքը զարգացնելու միջոցից, չտեսնելով ոչ կեանքը և ոչ մարդիկներին, աղջիկը, յայնի բան է, չէ կարող և իրաստանալ: Մինչ տղան սկսում է ուսում առնել, մինչ նա սկսում է շատ գրքեր կարդալ, աղջկան մէջ գարձեալ այն կարծիքն է հաստատվում, որ կնամարդ Աստուծուց զրկված արարած է: Այն դրքեր, որ կարդում է տղան, աղջրկան համար արգելված են, և եթէ նա ուսումնարանն ևս մտնէ, նորան չեն թողնում այն առարկաներ սովորել ինչ որ տղային են ուսուցանում: Ի՞նչ կերպով են ուսուցանում աղջիկներին ուսումնարանների մեծ մասի մէջ: Աղջիկները ստանում են այնտեղ քանի մի թեթև տեղեկութիւններ զանազան առարկանների վերայ, որոնք ոչ թէ միայն կեանքում օգուտ չեն բերում, բայց մինչև անդամ նոցա միտքը

զարգացման պատրաստելու պէտք չեն լինում: Գլխաւորապէս աղջիկներին հարկաւոր է ուսուցանել ընական գիտութիւններ, և այդ նոցա կամ չեն ուսուցանում ուսումնարանների մէջ, կամ շատ թոյլ են ուսուցանում:

Բնական գիտութիւնների օգուտը աղջիկների համար ես կամեցայ ցոյց տալ ուրիշ մի յօդվածի մէջ, ասելով թէ «երեխանների դաստիարակութիւնը մօր պարտաւորութիւնն է»: Մայրը պարտաւոր է ուղղել երեխայի առաջին քայլերը, մայրը պէտք է բանայ նորա միտքը և զարդացնէ բարոյականութիւնը, նոյնպէս մօր պարտաւորութիւնն է երեխայի առողջութեան մասին հոգս քաշել:

Երեխաններին օրինաւոր կերպով դաստիարակելու համար հարկաւոր է որ մայրը մարդի մարմնի և կեանքի գիտութեան վերայ քանի մի տեղեկութիւններ ունենայ: Նոյնպէս նոցա առողջութեան մասին հոգս քաշելու համար հարկաւոր է, որ նա քիչ թէ շատ տեղեակ լինի ընական գիտութիւններին, և մինչև անդամ բժշկութեան վերայ թեթև հասկացողութիւն ունենայ:

Եթէ աղջկան նպատակը մայր գառնալն է, —նա պէտք է պատրաստի օրինական կերպով իւր պաշտօնը կատարելու¹⁾:

¹⁾ Եթէ աղջիկը մայր ես չի դառնայ, ընական գիտութիւնների ուսումը աղջկան իւր սեփական կեանքին կարող են օգուտ բերել: Նթէ մենք իրաւունք ունինք հին եղիստացինների կամ Աղէքսանդր Մակեդոնացու 6

«Միթէ, կասեն ինձ, դուք կ'կամնայիք, որ կնամարդիկ մեղ պէս ուսում առնեն և մեր սուվորած առարկաներ սովորեն։ Ո՞վ զիտէ, վաղին կասէք, որ կնամարդիկ մեղ պէս զանազան ուսումնարաններ են դնան……»

—Ես ոչինչ չեմ կամնում, պատասխանում եմ ես, բայց միայն իմ կարծիքս է, որ ուսումը երբէք աւելորդ բան չէ։ Նա վեաս չի տայ, տգիտութիւնն է վեաս տալիս։

«Բայց ասում են, որ կնամարդիկների բնական խելքը մերի պէս խոր չ'լինելով, նորա ընդունակութիւն ես չունին մեր բոլոր առարկաները հասկանակ և սովորել։ Մի խօսքով Առտուած նոցա մեղ պէս խելօք չ'ստեղծեց։

—Ես ձեղ կարող եմ հաւատացնել, պատասխանում եմ ես այն մարդիկներին, որ եթէ դուք այս խօսքը շատ կ'կրկնէք, կնամարդիկ այդ խօսքին հաւատալով և անմիտ և անդործ կեանք վարելով։ —Եթէ մեղանից անջնորհ ես չ'լինէին, մեղանից անջնորհ կ'գաւնան։

«Բայց եթէ աղջիկը մեր նման կրթութիւն կունենայ, կասեն ինձ դարձեալ, եթէ նա կեանքիս լւան ու վատը կիմանայ, նա չի կարողանայ այն ժամանակ կնամարդ կոչվել, որովհետեւ նա կ'կորցնէ այն ժամանակ իւր ամօթը, իւր համեստութիւնը։

պատմութիւն իմանալ—ինչի՞ մենք իրաւոնք չենք ունենալ, օրինակ, մեր սեփական կաղմվածքի ուսումը, Փիղիօղիա և անատօմիա իմանալ

Հեղ. ծան.

—Ուրեմն, պատասխանում եմ ես, դուք կարծում եք, որ այդ արժանաւորութիւն է, եթէ աղջիկը կեանքիս վատութիւնները չէ իւմանում։ Բայց ասացէք ինձ խնդրեմ, եթէ նա վատութիւնները և մինչէ անդամ աշխարհիս բոլոր կեզտը չի իմանայ, ինչպէս անէ նա, որ այդ կեղախց զգոյշ կենայ։ Նա պէտք է կեանքում ապրէ, նա պէտք է իւր համար ամուսին ընարէ, նա պէտք է երեխաններին դաստիարակէ, ուրեմն ինչպէս անէ նա, որ հազար անդամ չ'սիսալվի, եթէ նա կեանքը չէ իմանում, կեանքը իւր պակասութիւններով, իւր փորձանքներով, իւր կեղատով…… Ոչ, վատը չիմանալը արժանաւորութիւն չէ, բայց այն է արժանաւորութիւն, եթէ մարդը լաւն ու վատը իմանալով, լաւը վատից կարող է զանաղանել։

III.

Երբ աղջիկը մեծանում է, ծնողներ սկսում են միմեանց հետ խօսել, թէ Ժամանակ է աղջրկան մարդի տալ։ Շատ անդամ աղջիկն ինքն ես չի միմանում ինչ են կամնում նորա ծնողները, ինչ են մտադիր անելու, կամ եթէ մարդի են տալիս նորան, արդեօք ինչ մարդ են ընտրել նորա համար։ Զարմանալի բան է, որ աղջիկը իրաւոնք չունի խանճիկելու այն գործի մէջ, որը իսկ նորան է վերաբերվում։ Եթէ նա համաձայն չի վնաս պասկվելու այն մարդի հետ, որը ընտրել են նորա համար նորա ծնող-

ները, այն ժամանակ նորան պատասխան են տալիս թէ. «բան չես հասկանում ու խօսում ես, մեզանից խելօք ով է, դուն թէ մենք Հանդարտ կացիր, մենք քո վատութիւնը չենք կամ մենում, քո լաւութիւնն ենք կոմենում»:

Ճշմարիտ է այն խօսքը, թէ աղջիկը բան չէ հասկանում, բայց ցուալի է այդ լսել ծնողների բերանից: Թով է մեղաւոր, որ աղջիկը բան չէ հասկանում, որ նա իւր զգացմունքը ուզգել չէ կարող, որ նա մարդի մէջ լաւը վատից չէ կարող զանազանել—ծնողներն են մեղաւոր: Նորա ինչ էին նայում աղջկան գաստիարակելու ժամանակ, ուր էր նացա խելօք, ուր էին թագինում աղջկան բոլոր աշխարհից և մարդկիներից, և այնպէս սակաւ ուսում տալիս, որ աղջիկն անփորձ, տղէտ և չ'բացված մնաց: Բայց եթէ աղջիկը բան չէ հասկանում: Աղջկան ասելով թէ նա «բան չէ հասկանում», ծնողները խոստավանում են, որ վաս գաստիարակութիւն են տուել նորան, —ուրեմն եթէ նոքա ճորի չունեցան աղջկան հաստատ գաստիարակութիւն տալու, որտեղից նոքա ճորի կամենան նորա համար օրինաւոր մարդ մի՛ լնորելու:

Եթէ աղջիկը մի մարդ է սիրում՝ և չէ կամ մենում ծնողներից նշանակված վեռայի հետ պատկիւլ, այն ժամանակ մայրը սկսում է համոզել նորան թէ «աղջկան պարտաւորութիւն է հօր հրամանին միշտ հնազմնովից իսկ հայրը բարկանալով կրկնում է թէ նա իւր աղջկան

փող է տալիս և փողուոր վեսան ևս ընտրել է.... այլ ևս ի՞նչ է կամենում աղջիկը.... Ուրեմն փողով էք կամենում զնել ձեր աղջկան աղատութիւնը, փողով էք զնում նորա սէրը.... Միթէ այն փողը, որ հայրը տալիս է իւր աղջկան պսակվելու ժամանակ, իրաւունք է տալիս նորան իւր աղջիկը դժբաղդութեան մէջ ևս դցելու....

Բաւական չէ, որ ծնողները ստիպում են աղջկան պսակվել խրանց ընտրած վեռայի հետ, — այլի ստիպում են նորան այնպէս վարվել նորա հետ, որ փեսան կարծէ արդարե աղջիկը նորան սիրում է: Կամայ ակամայ աղջիկը պէտք է հագնէ իւր ամենալաւ չորեր և զարդարվի, որ հաւանելի լինի ծնողներից ընտրված վեռային....: Կասես թէ ապրանք են ծախում....:

Հասկանալի է, որ եթէ լուսաւորված չէ աղջը, նորա բարք ու վարքը կոպիտ կ'լինին: Բայց սա իրաւունք չէ տալիս նորան կամակութեամբ մնալ միենան գրութեան մէջ:

Երեխ աղջիկը տղէտ էր և բացված չէր, նորա համար մի էր ինչ մարդ ևս տան նորան նորա ծնողները: Թէ խելօք լինի մարդ, թէ յիմար, — կինը ինքն տղէտ լինելով, իւր կամք և հասկացողութիւն չունենալով, չկարողանալով ինքն իւր գլուխը կառավարել անշուշտ պէտք է իւր մարդու սեփականութիւն դառնար և նորա ստրուկ լինէր: Բայց սա իրաւունք չէ տալիս ծնողներին ապագայումն ևս այդպիսի կիրպով վարվել խրանց աղջկների հետ: Միթէ

այդ պէտք է շարունակվի ապագայ ժամանակումն ևս. միթէ ծնողները չեն հրաժարվի իւրանց կոպիտ իրաւութից իւրանց աղջիկները տղիտութեան մէջ պահելու. միթէ նոցա չեն տայ ազատութիւն և ուսումը, վախենալով թէ աղջիկները կաղատվեն այն ժամանակ իւրանց կախումից:

Չկայ բան աշխարհիս երեսին, որ պակասութիւն չունենար, ուրեմն պակասութիւններից ազատվելու համար մենք պէտք է պտռենք նար մի մեր կեանքը և գրութիւնը լաւացնենելու. Բայց կեանք և գրութիւնը լաւացնել մենք կարող ենք միայն մի միջոցով. մոռանալով հինը և ընդունելով նորը. Միայն միշտ փոխելով մեր բարք ու վարքը, մեր սովորութիւններ և հասկացողութիւններ դէպի լաւ,—մենք կարող ենք առաջ գնալ:

Թէ չէ միշտ մի և նոյն տեղը կ'մնանք, ինչպէս և մնացինք հայերս հինդ կամ վեց դար. լուռ, անշարժ, կեանքի նշան ևս ցոյց չ'տալով, մինչև որ բազդաւորապէս հանեց մեզ մեր խոր քնից, մեր անշարժութիւնից,—ուսաւկան տէրութեան ազդեցութիւնը¹⁾:

¹⁾ Արդարե, մենք, Կովկասի բնակիչներս, ինչ դրութեան մէջ էինք ուսու տէրութենից առաջ, Մեր ուսումնարաններում մեզ սովորեցնում էին գրաբափ քերականութիւն և մօլլաների առակներ,—աւելի ոչինչ: Ուսաւկան տէրութեան մէջ համար զիմնազիօններ շինեց, մեզ ճանապարհ տուեց համալսարաններ մտնելու Մեր երկրի արդիւնքները ճանապարհների պակա-

Բայց մարդիս մէջ այն զգացմունքը, որին նախապահարմունք են ասում, այնպէս խիստ են թագաւորում, որ մարդը թէկ տեսնէր հին բաների և սովորութիւնների պակասութիւնները և հասկանայ ևս նոր բաների արժանաւորութիւնները, դարձեալ չի ընդունի նոր բանը միայն այն պատճառով, որ նորա ծնողները նորան չեն ընդունել:

«Հին մարդիկ միշտ հին սովորութիւններին էին հետեւում, ուրեմն ես ի՞նչի պէտք է փոխեմ: Լաւ է տղէտ մնամ և տղէտ մնոնեմ և մնոնելով իմ երեխաններին ևս ասեմ:—ատեցէք ամէն խելացի, գեղեցիկ և պայծառ բան, եթէ նա նոր բան է և սիրեցէք խաւարը, մուշը և տղիտութիւնը, որովհետեւ սոքա հին բաներ ենու:»

IV.

Ասենք աղջիկը պատկեցաւ նա կենում է իւր ամուսնի հետ, այն ամուսնի հետ, որին նա սութեան պատճառով մեր երկրից չեն դուրս գալիս: Ուսիալի տէրութիւնը մեզ ճանապարհներ շինեց, ալժմ երկաթուղիներ կ'շինէ: Արուեստը, վաճառականութիւնը, երկրագործութիւնը ի՞նչ դրութեան մէջ էին: Վրաստանում նոքա ապահովացրած չեն չերկէղների կողմից, իսկ Հայաստանի կողմերում մահմէղականութիւնը իւր անշարժութեամբ արգելվ էր զնում ամէն աշխատանքի տարածմանը: Ուսիալի տէրութեանն ենք պարտական, որ այժմ մեր երկրում աշխատանքը ապահովացրած է և կարող է առաջ գնալ: Մեղանից է կախված ալժմ օգուտ քաղել մեզ ոտուծ բարերարութիւններից և աշխատել լաւացնել:

կարելի է մինչև անդամ չէր ճանաչում և որին նա դարձեալ ստիպված էր խոստանալ, թէ նորան միշտ կ'սիրէ։ Զարմանալի բան է, չճանաչելով մարդին նա ինչպէս կարող է խոստանալ, թէ կ'սիրէ նորան, նորան հաւատարիմ կը մնայ և այն ևս մինչև մահը.... Բայց նա խոստացաւ սիրել նորան և նորան հաւատարիմ լինել, որովհետեւ այսպէս պահանջեցին ծնողները «Հնազանդութիւնը մարդիս մէջ, և մանաւանդ աղջկան մէջ, մեծ արժանաւորութիւն է», կըրկում են ամէնքը։ «Հնազանդութիւնը երեխաների պարտաւորութիւն է, երեխաներ միշտ պէտք է հնազանդին իւրանց ծնողներին», կըրկում են ծնողները։

Սյդ խօսքը ասելով նոքա խոստովանում են թէ այդպիսի մի դաստիարակութիւն են տուել իւրանց երեխաներին, որ նոքա երեւք մաքի անկախութիւն կեանքի մէջ չ'ստանալով, միշտ չ'բացված մնալով և շմանալով ոչինչ բան քըննել, կամայ ակամայ պէտք է հնազանդեցնեն իւրանց ամբողջ կեանքը իւրանց ծնողներին։

Աղջիկը հնազանդեց իւր ծնողներին և պըսակիցաւ նոցա ընտրած փեսայի հետ, բայց առաջին օրից և եթ նա տեսնում է, որ նորա գրութիւնը շատ չէ փոխվել. զանազանութիւնը այն է միայն, որ նա իւր ծնողների իշխանութիւնից անցել է իւր մարդի իշխանութեան տակ, որը կարելի է ծնողների իշխանութիւնից ևս խիստ է։ Նորա պարտաւորութիւնն է միշտ հնազանդիլ. եթէ նա իւր մարդին չէ սի-

րում, նա պէտք է հնազանդի, եթէ մարդը նորան ատելի է անդամ, նա դարձեալ պէտք է հնազանդի նորան և իւր անբաղդութիւնը մինչև մահ քաջէ։ Բաժանվել իւր մարդից կնամարդը չէ կարող, այդպիսի գործ հասարակութիւնը անբարոյական է համարում, ես հասարակութեան հետ համուձայն եմ, որ սա անբարոյական գործ է, բայց ինչի հասարակութիւնը անբարոյական չէ համարում, եթէ ծնողներն իւր աղջկան զոռով են տալիս մարդուն, և այնպիսի մարդուն, որին նա չէ սիրում....

Սնցաւ ժամանակ։ Կնամարդը մայր դարձաւ։ Բայց այդ պատճառով ևս նորա դրութիւնը իւր մարդի առաջ չի փոխվի։ Ինչպէս մայրը, նոյնպէս և երեխաներ, մարդի սեփականութիւն են։ Երեխան ծնվեցաւ, տիրոջ սեփականութիւնը թւով բազմացաւ։ Մայրը և որդին նորան են պատկանում, նորա խօսքին պէտք է հնազանդին։

Դա բաւական չէ։ Նա իրաւունք ունի արհամարելու իւր կնոջն նորա երեխաների առաջ, նորան հայնոյելու, նորան ցածացնելու երեխաների աջքերի առաջ....։ Սցիս ինչ սէր, այլև ինչ բարոյականութիւն կարող է մնալ այդպիսի ուղղութեան....

Շատ անդամ կնամարդը, թէպէտ և աղէտ վնսելով ձգտումն ունի դէպի լաւը, դէպի առաջադիմութիւնը աղամարդիկներից ես աւելի։ Կնամարդի մէջ եթէ երեքը բացված չէ, գոյնէ շատ անդամ բացված են զգացմունքը. կնամար-

գի սէրը դէպի երեխաներ միշտ աւելի մեծ է քան թէ տղամարդի։ Սյս պատճառով է, որ կնամարդին է պատկանում երեխաների դաստիարակութիւնը։ Բայց եթէ պատահի ես, որ մօր ազգեցութիւնը կարողանայ բարերար լինել երեխաների դաստիարակութիւնն մէջ, — հօր կոպիտ վարմունքը դարձեալ արգելք կը դնէ մօր այդ ազգեցութեանը։ Շատ անդամ մայրը ասում է երեխաներին, թէ այս բանը սև է։ Գալիս է հայրը և հայնոյանք տալով իւր կնոջը, ասում է թէ այինք, սա սև չէ, այլ սպիտակ է։ Նա չէ նկատում, որ այս խօսքով նա ոչնչացնում է մօր ազգեցութիւնը երեխաների վերայ, նա ոչնչացնում է երեխաների մէջ սէրը դէպի ծնողները։

Եւ ինչ վատ օրինակներ են երեխաների համար այդպիսի բոլոր կեանքը, այդ կոպիտ վարմունքը, կոպիտ և անմիտ հրամանները…… Ի՞նչ բարք, ի՞նչ վարք…… Երիտասարդները, որոնք հեռու են գնում իւրանց հայրենիքից, շատ լաւ են իմանում, որ ուսում առնել, սովորել թէն դժուար առարկաներ նոցա համար աւելի հեշտ է, քան թէ գերդաստանի մէջ ստացած օրինակներից, հին մռքերից, առվորութիւններից և նախապաշտմունքից աղատվել։

Սյու, սա դժուար է երիտասարդների համար, բայց նոքա դարձեալ կարողութիւն ունեն իւրանց մներից հեռու փոխելու իւրանց ուզութիւնը, իւրանց կարծիքները, աղատվելու նախապաշտմունքներից……

Բայց աղջիկների համար կարողութիւն և չկայ այդ անելու։ Նոցա պինդ բռնել են, նըստեցրել են տանը, և սպանել են նոցա խեթը բարոյականութեան անունով։

Եւ չէր նկատում դուք, որ այդպիսի կերպով դուք վնաս էք բերում ապագայ սերունդաներին։

Դարձեալ կրկնում եմ ես, «Աղջիկները մայրեր պէտք է դառնան, պէտք է երեխաներ դաստիարակեն», — ապա ինչ դաստիարակութիւն կարող են երեխաներին տալ, եթէ նոքա սեփական անկախ միտք չունեն, եթէ նոքա սարուկներ են……

Ահա ինչ է կնամարդք…… Բայց ինչ պէտք է լինէր…… Ուշ կ'պատասխանէ։

„Հայկ. Աշխ.“, 1868, № 1.
Ցիւրիւ.

գրականութեան ստեղծվածի վերայ, գրամա, բօժան, թէ ուրիշ գրականական ստեղծվածի ձեզ լինէք, կամ արհեստի ստեղծվածի վերայ նայէք,—դուք կ'տեսնէք, որ այդ ստեղծվածներից ամեն մէկը ստեղծողի բնաւորութեան ուղղութիւն ունի:

Իմ ասածի ճշմարտութեան ապացոյց այն կարող է լինել, որ մէկ հեղինակի կամ արհեստագէտի բոլոր ստեղծվածները միմեանց նման են լինում, միևնոյն բնութիւն, միևնոյն ուղղութիւն, միևնոյն կարծիք, միևնոյն նպատակ ունին:

Եթէ մի մարդի ստեղծվածներ միմեանց հետ կ'համեմատէք, դուք կ'տեսնէք որ նոքա միմեանց նման են, ինչպէս մի մարդի երեխաներ միմեանց նման են լինում:

Օրինակ վեր առեք անգլիացու Շէկսպիրի գրամաներ և համեմատեցէք նոցա միմեանց հետ, ու գուք նոցա մէջ կ'գտնէք միևնոյն ուղղութիւն, միևնոյն նպատակներ, միմեանց նրան բնութիւններով անձեր, սաստիկ կիրքերով:

II.

Բայց չկարծէք, որ Անգլիացում Շէկսպիրի ժամանակին միայն նա էր, որ այդ ուղղութիւն ունէր:

Եթէ դուք միայն նորան էք ճանաչում, դուք կ'կարծէք, որ նա միակ է այն ուղղութեան, և կարծես թէ երկնքից ընկած հրաշք է.... Իսկ

ԵՐԿՈՒՍԻՑ ՈՅՆ Է ԼԱՒՐ:

Այս տեսակ ընթերցանութիւնը (Պօլ դը Կոկի և Դիւմաների բօժաններ) ամօթալի դատարկապորտութեան պառական լինելով, այլանդակ և անբարոյական բան է: Եւ այս վեասակար ժամանվածառութիւնը կրկնապատիկ անբարոյական և այլանդակ է երեխաների համար:

(Պիսարելից, թարգմ. „Հայկ. Աշխ.“ № 4 և 5. 1867)

Ոչ, վատը ճանաչել արժանաւորութիւն չէ. բայց այն է արժանաւորութիւնը, երբ որ մարդու լաւն ու վատը իմանալով, լաւը վատից կարող է զանազանել:

(Ի՞նչ է կնամարդ. „Հայկ. Աշխ.“ 1868. № 1.)

I.

Հարցնում եմ ձեզ, ինչ նպատակով են զրբվում գրականական ստեղծվածները:

Այդ հարցին մենք չենք կարող պատասխանել, եթէ չենք իմանում «Բնչպէս» են գրվում գրականական ստեղծվածները:

Եթէ դուք ուշադրութիւն կ'գարձնէք մէկ

եթէ ուշագրութիւն կ'դարձնէք անդլիացիների գրականութեան վերայ Շէկսպիրի ժամանակին, կ'տեսնէք որ նորա ժամանակին և նորանից առաջ արդէն ստեղծվում էին նորա գրամաների նման դրամաները, և մինոյն ուղղութիւնում...

Շէկսպիրի բոլորի շուրջը դուք կ'տեսնէք տաղանդաւոր հեղինակների խումբը, ինչպէս օրինակ պ.պ. Ուէբստէր (Webster), Ֆորդ (Ford), Մէսինջէր (Massinger), Մարլով (Marlowe), Բէն Ջոնսոն (Ben Jonson), Ֆլեչէր (Fletcher) և Բումոն (Beaumont), որոնք մինոյն ուղղութեամբ դրամաներ էին գրում, մինոյն սաստիկ կիրքերով լի անձններ էին նկարագրում, մինոյն անկանոն և սարսափելի ոճով էին գրում, մինոյն երեսի պօէտիկական զգացմունքով էին ովեսրմած գէպի բնութեան գեղեցկութիւնները, Շէկսպիրի նման ևս քնքոյց և խոր ոէրով ովերմած աղջիկների տիսիր էին ներկայացնում,—մի խօսքով մինոյն նպատակով էին գրում.... Միայն Շէկսպիրը այդ բոլոր զրոյների խումբից ամենաերեսի, ամենատաղանգաւոր էր. նորա մէջ այդ ուղղութիւնը հասաւ մինչեւ վերին սաստիճանի կատարելագործութեան

III.

Ինչպէս որ Շէկսպիրը միակերպ զրոյների խումբի ամենակատարեալ գրոյն է, ինչպէս որ Շէկսպիրը այն գրոյներից բարձր է,—նոյնպէս և այդ բոլոր գրոյները այն հասարակութիւնից բարձր են, որին նորա պատկանում են:

Որովհետև գրոյները մենակ, առանձնապէս չեն ապրում, իսկ հասարակութեան մէջ են ծնվում ու ապրում, հասարակութեան կարծիքներ ու տպաւորութիւններ են բաժանում,—ուրեմն նուքա հասարակութեան պտուղներ են, ոչ եթէ երկնքից ընկած հրացքներ:

Հասարակութիւնը ինչ կարծիքներ, ինչ ձրգտողութիւններ, ինչ կիրքեր ունի, իւրեանց լաւ և վաստակութիւններով,—այդ բոլորը այն հասարակութեան դրոյներ են ունեն, միայն թէ նոյն մէջ կեսնքի այդ բոլոր երևոյթները առաւել հաստատ ուղղութիւն ստացան, ընդարձակվեցան, նոյն ընդունակութեան միջոցով զարգացան, և դրականական ձեր ստացան:

Շէկսպիրի տաղանդը միակերպ մտածող գրոյների ոգու պատուղն է. այդ գրոյների ոգին իւրեանց հասարակութեան պտուղն է. հասարակութիւնը իւր կողմից, եւրօպայի կեսնքի այն դարի պտուղն է:

Ուրեմն գրոյք իւր դարի պտուղն է, իւր ժամանակի արտայայտութիւն է:

IV.

Գրոյքը իւր ժամանակի արտայայտութիւն է, կամ իւր ժողովրդի մտաւոր կեանքի հարկաւորութիւնների և պահանջմունքի արտայայտութիւն է: Նմանապէս և արհեստագէտը

Եւ ծշմարիտ, երբ որ յոյները, ինչպէս և ամէն նոր ազգ, գեռ հարկաւորութիւն էին զգում պատերազմելու, Հօմէրոսի նման բանաստեղծ-

ներ նոցա պատերազմական ոգու արտայայտութիւնը դարձան։ Հօմէքսոփ բանաստեղծութիւնները յոյների քաջութիւնը դրվում էին, նոցա ոգևորում էին դէպի հերոսական գործեր։

Երբ որ աթէնացիների մէջ չուայլ կեանքից ծագած անբարոյականութիւնը աւելի ու աւելի էր ընդարձակվում, նոցա արհեստը ողեսրվելով բնութեան գեղեցկութիւններով, աշխատում էր մարդել աթէնացիների բարբ ու վարք, և նոցա մէջ գեղեցկութեան ճաշակ զարգացնել, առաջարկելով նոցա մարդկային մարմնի ձեերի և բնութեան ձեերի գեղեցկութիւնները։

V.

Փանք այժմ առաւել մօտ ժամանակին։

Երբ որ ֆրանսիան հարկաւորութիւն զգաց փոխելու իւր հասարակական օրէնքներ, իւր քաղաքական կեանքի ձեզ。—Նորա մէջ կտղմիւցան այնպիսի գրողներ, ինչպէս Ռուսո, Մուտէսկիե և Վոլտէո, որնք խօսեցին հասարակական կեանքի վերայ, առաջարկեցին հասարակական նոր օրէնքներ, գաստիարակութեան նոր կանոններ և ձեեր, և այն։

Մեր ժամանակում հասարակութեան մէջ կան և պակասութիւններ, կայ և անբարոյականութիւն, —ուրեմն հասարակութեան մէջ կայ և հարկաւորութիւն քննելու իւր սեփական պակասութիւնները, քննելու իւր կեանքը, —և նորա մէջ ևս կազմվում են այնպիսի մարդիկ, ու-

րոնք իւրեանց խելքի ընդունակութիւնը դործ են ածում այդ պակասութիւնները ներկայացնելու։

Եւրօպայում այն գրողներից, որոնք ներկայացրին իւրեանց ազդի կեանքը իւր պակասութիւններով և անբարոյականութեամբ, ամենաերելի սոքա են իմ կարծիքով։

Անգլիայում Դիկէնս, Ռուսաստանում Գօգոլ և Պուշկին, Ֆրանսիայում Պոլ դը Կոկ և Դիւմա —որդին։

VII.

Այժմ մենք կարող ենք պատասխանել այն հարցին, թէ ինչ նպատակով են գրվում գրականական ստեղծվածները։

Այն նպատակով են գրվում նոքա, որ սովորեցնեն հասարակութեանը մտածել և իւր կեանքը քննել, ուրեմն և ձգտել դէպի լաւը, դէպի կեանքիս լաւանալը, դէպի սուաջադիմութիւնը։

VIII.

Մարդկային հասարակութիւնը կատարեալ չէ, նա անբարոյական է լինում, պակասութիւններ ունի ի՞նչ միջոցով կարող է նա իւրեան լաւացնել։ —Մասւոր աշխատանքի միջոցավ։

Երկու հնար կայ մարդիկներին մտածել սովորեցնել, այդ հնարներից առաջինը այն է, երբ

գրողը առաջարկում է հասարակութեանը կատարեալ գաղափարներ, կատարեալ մտքեր Երկրորդը այն է, երբ գրողը ներկայացնում է հասարակութեանը նորա կեանքի պակասութիւններ:

Առաջինը ներկայացնում է իւրեանից հաս-
րած լաւ օրինակը, կատարեալ դադափարբ,—
երկրորդը ներկայացնում է խալական կեանքի
մէջ գտնված վատ կողմը, կամ ևթէ կարելի է
ասել, ներկայացնում է վատ դադափարբ:

Առաջինը առաջարկում է հասարակութեանը ձգտել գեղի «լաւը»—երկրորդը հրաւիրում է հասարակութիւնը քննել բոլոր նորա մէջ զանյած «վատը»:

Երկուսից որն է լաւը

VIII

Ես կարծում եմ, որ ինչպէս առաջին, նոյնպէս և երկրորդ հարբները լաւ են, և օգտավետ են:

Հարկաւոր է, որ մարդս, ձգտելով դէպի
լաւը, աջքի առաջ կատարեալ գաղափար ունե-
նայ: Բայց նախառարէս հարկաւոր է նորան և
իւր սեփական պակասութիւններ խմանալ և
քննել, որ նա հնար ունենայ այդ պակասու-
թիւններից բժշկվիլու:

IX.

Եւրոպայի հասարակութեան մէջ պակասութիւններ կան, անբարոյականութիւն կայ, — բայց և կան մարդիկ, որոնք այդ պակասութիւնները յայտնում են, անբարոյականութեան երևոյթները քննում են: Մեր ժողովրդի մէջ, հայերի մէջ միթէ պակասութիւններ չկան, միթէ անբարոյականութիւն չկայ, — բայց կան արդեօք Պօլ գը Կոկի. Կամ Դիւմաների նման գըրողներ, որոնք ներկայացնէին հասարակութեան կեանք, պակասութիւններ յայտնէին....:

Եւրօպացիների, մէջ անբարոյականութիւն
կայ, բայց միենոցն ժամանակին նորա և գրող-
ներ ունին, որոնք յայտնում են անբարոյակա-
նութիւնը.—մեր մէջ, հայերի մէջ, անբարոյա-
կանութիւն կայ, բայց մեր անբարոյականու-
թիւնը չենք յայտնում:

x

Եթէ մենք ինպներս չենք իւմանում մեր սե-
փական պակասութիւններ յայտնել, եթէ չու-
նենք այնպիսի գրքեր, որոնք մեզ ստիպէին
մտածել և մարդիկների անբարյական յարա-
բերութիւնների երեսյթները քննել,—դոնէ օ-
գուտ քաղենք օտար գրականութեան գրքերից,
դոնէ նոցա կարգանքը....

Պոլ զըս կարգ է ։

թիւնը, որ նոքա նկարագրում են։ Այն անբարոյականութիւնը կայ, ուրեմն ոչ ոք իրաւունք չունի նորան չիմանալ։

Կամ այնքան փոքր յոյս ունինք մեր բնութեան զօրութենից, մեր խելքից և մեր բարոյական զօրութենից, որ վախենում ենք րօմանաեր կարդալով այն րօմանների մէջ նկարագրված պակասութիւններից օրինակ առնել....:

ХІ.

Եթէ այդպէս է, շատ լաւ ենք անում, որ չենք կարդում

Եթէ այդպէս է, շատ լաւ ենք անում, որ մեր երեխաններին ևս կարդալ չենք տալիս այն գրերը։ Եթէ մենք մեզ այնքան թոյլ, չբացված և անբարոյական ենք համարում, որ երեխաններին չենք իմանում մեկնել գրերի մէջ նկարագրված պակասութիւնները, — առաւել լաւ կանենք, որ նոցա ջտանք այն գրեր կարդալու։

Եթէ մենք ինքներս ևս մեզ այնքան «թոյլ» համարում կամ զգում, որ Պոլ Գը Կոկի րօմանը կարդալով, փոխանակ մտածերու, նորա նկարագրած անբարոյական անձից օրինակ կառնենք և մենք ևս նորա նման անբարոյական կը դառնանք.... առաւել լաւ կանենք, որ չեմ կարդանք։

«Հայկ. Աշխ.», 1868, № 2—3.

ՆԱՄԱԿ ԴԷՊԻ ԽՄԲԱԳՐՈՂ

(Նիցցակ)

Դուք ձեր նամակում խնդրեցիք ինձ, որ ես իմ կարծիքս յայտնեմ այն խօսքերի մասին, որ ասել է պ. Հայասէրը «Հայկ. Աշխ.» օրագրում № 12, «Մեղու Հ-ի» լրագրում հրատարակված յօդուածիս վերաբ:

«Կ'ցաւիմ, որ այս յօդուածի ոճը նոյնպէս սիրուն և կանոնաւոր չէ, ինչպիսի լինում է «Հայկ. Աշխարհում» տպված պ. Արծրունու յօդուածներում առհատարակ»—ասում է պ. Հայասէրը։

Ես շատ չսորհակալ եմ «Հայկ. Աշխ.» օրագրի խմբագրութիւնից, որ նա այնպէս գեղեցիկ կերպով ուղղում է իմ ոճը։ Բայց միևնույն ժամանակ ես առնենեմ արգելք չեմ դնի, եթէ ուրիշ օրագրի խմբագրութիւնը, «Մեղու Հայաստանի» խմբագրութիւնը, իւր կարծիքների և իւր կանոնների համեմատ կուղղէ իմ ոճը։ Թող ամէն օրագիր ուղղէ ոճը ինչպէս որ կամենայ.... ես առան մեծ գին չեմ դնում։

Թօրն է այդ երկու ոճերից տուաւել կանոնաւորը—«Հայկ. Աշխ.» թէ «Մեղու Հայաստանի»—ձշմարիս ձեզ ասեմ—ևս չեմ համարձակի դատաւոր լինել այդպիսի բաններում։ Մանաւանդ որ, կրկնում եմ, ևս ոճին մեծ գին չեմ դնում, լեզւին մեծ նշանակութիւն չեմ տալիս յօդուածի մէջ։

Թող լեզուն հասկանալի լինի.... այդ բաւական է։

Առհասարակ կասեմ, ոճը և լեզուն մեծ նրաշանակութիւն չեն կարող ունենալ, երբ որ աղջի գլխաւոր պակասութիւնը—տղիաւութիւն է։

Երբ որ ձեր նպատակն է ազգին ինչնիցէ միտք հասկացնել, ազգին մտածել տալ,—միթէ միմնոյն չէ, ձեր ոճը «Հայկական Աշխարհ» կամ «Մեղու Հայաստանի» ոճը լինի—Միթէ միմնոյն չէ դուք ձեր յօդուածում «մարդուն» կասէք թէ ամարդին։

Պարսն Ե. Ա., որը «Հայկ. Աշխ.» օրագրին (№ 9) Մօնկվայից նամակ էր գրել, ասում է իւր նամակում ձեր օրագրի նորածնութիւնների պատճառով, «շատերը հեռացել են, կ'հեռանան և մնացորդը.... ամէնքը դոչեցին, բողոքեցին մեծից մինչև փոքրը.... ժողովրդին ընթերցանութիւն է հարկաւոր, ընթերցանութիւն, և ոչ այր, բեն, գիտ նոր ի նորոյ ուսուցանելու Յունվարը հով գրել, յայտարարութիւնը կամ յայտնութիւնը հով, ոչինչ յառաջադիմութիւն չի յառաջանալ։

Իմ միտքս այն է, որ եթէ արդարե հասարակութիւնը հարկաւորութիւն էր զգացել կարգալ և մտածել, նորան աններեւի կ'լինէր հեռանալ կարգալուց և թողնել միակ օրագիրը միւայն այն պատճառով, որ այն օրագիրը թէպէտ և գեղեցիկ յօդուածներ է տպում, բայց «յունվար» հով է գրում, և «վերայ» առանց յ տառի, և այն։

Կարծեմ որ պ. Ե. Ա. սխալվում է, ասելով, թէ «ժողովրդին ընթերցանութիւն է հարկաւոր» եթէ ժողովրդին ընթերցանութիւն «հարկաւոր» լինէր (հայերէն լեզու), Կովկասում երկու օրագիրներից առաւել կ'լինէր, և այդ երկու օրագիրները այնքան աղքատ չեն լինի.... Կարծեմ ևս յայտնել եմ իմ միտքս սորա մասին շատ անդամ։

Հայերը երբէք ուրախութեամբ չեն կարդում, երբէք չեն ստորագրվում որևիցէ օրագրին, որեիցէ նապատակ աշքի առաջ ունենալով, նոքա մինչև անդամ ևս չեն հասկանում թէ հարկաւոր է օրագիրը մտածելով կարգալ, և ոչ թէ ամէն գրված խօսքին հաւատար Մինչև այժմ հայերը մի որեիցէ օրագրին ստորագրվելով, «ազգասիրութեամ» պատճառով էին ստորագրվում, և ոչ թէ օգտի պատճառով, կարդալու նպատակով, խելք զարգացնելու նպատակով։

Հայն շատ կ'կամենար հրաժարվել օրագրի ստորագրութիւնից, բայց մինչև այժմ պատճառ չկար որ հրաժարվէր.... «ազգասէր ես», պէտք է հայ օրագիր ստանաս։

Բայց այժմ «Հայկ. Աշխ.» օրագիրը «վերայ» բառը առանց յ գրեց և պունդար» հով գրեց.... ահա պատճառ կայ հեռանալու և հրաժարվելու ստորագրութենից... «Դու ինչ ես կարծում, պ. Ստէփանէին փող տամ, որ նա մեր հին հայկական լեզուն, աղամային լեզուն աղաւաղէ... չէ, եղբայր, ես աղքասէր եմ ու աւելի լսու է ոչինչ չեմ կարդայ, յիմար ու տփէտ կ'մնամ, քան թէ «յունվար» յ-ով կարդամ և «վերայ» առանց յ տառի....»:

«Գոչեցին, բողոքեցին, մեծից մինչև փոքր» «Տէր Աստուած.... դուք ինչ արեցիք, պ. Ստեփանէ.... առաջ հայերը խիստ շատ էին կարդում, այժմ դուք նոցա աղքասիրութիւնը այնքան վիրաւորեցիք, որ նոքա վճռեցին, աղքասիրութեան պատճառով, իւրեանց ամրող կեանքը տփէտ մնալ, բացի օրացուցից ոչինչ չ'կարդալ....»

Ոչ, պ. Ե. Ա., իմ կարծիքով դուք սխալում եք.... ժողովրդին ամենին ընթերցանութիւն հարկաւոր չէ:

Գիտե՞ք ինչ կ'պատահէր, եթէ արդարն ժողովրդին հարկաւոր լինէր ընթերցանութիւնը եթէ նկատել էր, թէ օրագիր մի այլանդակում է նորա լեզւի ոճը, ժողովուրդը, այն, կ'գոչէր, կ'բողոքէր, անբաւական կ'լինէր, բայց որտինեան նա առանց ընթերցանութեան չէր կարող մնալ, նորա անբաւականութիւնից խսկոյն մարդիկներից մէկը օգուտ կ'քաղէր և կ'հիմնէր մի ու-

րիշ օրագիր: Փոխանակ գոչելու հիմնեցէք ուրիշ օրագիր.... Զբք կարող:

Այն, ես շատ լաւ եմ հասկանում, որ չէք կարող, որտինեան գիտէք թէ ժողովուրդը չէ վարձատրում, չէ ապահովացնում մտաւոր աշխատանք. օրագիր հրատարակելը հայերի մէջ նշանակում է իւր անձը քաղցած մահին զոհել:

Ոչ, մեր ժողովրդին հարկաւոր չէ ընթերցանութիւն, բայց «հարկաւոր է մեր ժողովրդին կարդալ սովորեցնել», նորան ընթերցանութիւնը «սիրել տալ», նորան «մտածել սովորեցնել»:

Ես հայկական լեզւի վերայ չեմ նայում որպէս նպատակի վերայ, բայց ինչպէս միջոցի վերայ: Ոչ թէ «կարդանք հայերէն», որտինեան «հայեր ենք», —այլ կարդանք հայերէն, որտինեան հայերէն առաւել լսու ենք հասկանում, քան թէ ուրիշ լեզու: Օրագիր հրատարակեցէք ոչ թէ այն նպատակով, որ ընթերցողներից «հայտաէրներ» և «աղքասէրներ» լինէք, —բայց այն նպատակով, որ հայերից «մարդիկ» լինէք:

Հասարակութիւնը չէ մտածում, ժողովրդի մէջ հասարակական կարծիք չ'կայ: Գոնէ օրագիրը պէտք է ուղղութիւն էր տուել հասարակութեան կարծիքին: Բայց ինչ ուղղութիւն են տալիս մեր օրագիրները:

Գրեցէք մի յօդուածը, օրագիրը կասէ «արժէ կարդալ այդ յօդուածը»: Միթէ սա կրիտիկա է: Ինչիք արձէ կարդալ այդ յօդուածը: —Ասում է նմանապէս. «իմաստուն յօդուած է»:

Ի՞նչ է նշանակում «իմաստուն» Միթէ այդ
բառը հասարակութեանը կ'հասկացնէ յօդուածի
«Բնչ լինելը»:

Օրինակ ես կարդացի մի յօդուած և չ'հաս-
կացայ նորան. միւս յօդուած կարդացի և չ'հա-
մաձայնեցի նորա մաքերին: Միթէ այդպիսի և
սորա նման խօսքերը «արժէ կարդալ այդ իմաս-
տուն յօդուածը». ինձ կ'հասկացնեն ինչ որ ես
չեմ հասկացել, ինձ կ'մենքնեն այդ մաքերը, ո-
րոնց հետ ես համաձայն չեմ...

Օրինակ—իմ «Համալսարան» յօդուածի մա-
սին պ. Հայասէրը ասաց թէ նա «քաղցր տպա-
ւորութիւն ունեցաւ հասարակութեան վերայ»:

Ինչի քաղցր տպաւորութիւն ունեցաւ նա
հասարակութեան վերայ նորա համար, որ ես
հայ եմ և հայերէն յօդուած գրեցի. կամ նորա
համար, որ ես ասացի թէ համալսարանի հիմ-
նելը առաւել վես կ'բնրէ քան թէ օգուտ, ո-
րովհետեւ այն ժամանակ երիտասարդներ ստիպ-
ված կ'լինեն քաղաքում և աղէտ գերդաստանի
ազգեցութեան տակ մնալ:

Կամ թէ նորա համար, որ ես հասարակաւ-
կան գասախօսութիւնների միտք տուի.... կամ
թէ նորա համար, որ ես ասացի թէ որքան
հեռու փախչենք մեր տղէտ ծնողներից, այնքան
լաւ կ'լինի:

Յայտնի չէ ինչի նա քաղցր տպաւորութիւն
ունեցաւ:

Միթէ այդպիսի խօսքերը կարող են ինչ

և իցէ օգուտ բերել կարդացողին, միթէ կա-
րող են մարդիկ ինչ և իցէ միտք մեկնել յօ-
դուած հասկացնել, ուզգել հասարակութեան
կարծիքը:

Ժողովուրդը չէ մտածում, և օրագիրը պիտի
սովորեցնէ մտածել....:

„Հայկ. Աշխ.“ 1868, № 2—3.
Նիցցա.

II.

Ամէնքը համաձայն են ինձ հետ, որ հասարակութիւնը կարող է լաւ կամ վատ ազդեցութիւն ունենալ ուսանողների կամ աշակերտների վերայ:

Մեր ժողովուրդը զարգացած չէ: Գիւղական ուսումնարաններ հիմնելով մեր երկրում, մենք մեր ժողովուրդը փոքր ինչ զարգացնում ենք: Բայց ժողովուրդը առաւել ես կ'զարգանար, եթէ կարելի լինէր նորան իւր երկրի գիւղական ուսումնարաններում սովորելու, փոխանակ օտար երկրների գիւղական ուսումնարաններին դիմէր: Բայց անկարելի է բոլոր ժողովուրդին օտար երկիրներ ուղարկել ուսում առնելու համար:

III.

Բայց այն մարդիկ, որոնք բարձր ուսումնարաններ—համալսարան են մտնում, այնքան մեծ թւով չեն լինում, ուրեմն նոցա կարելի է օտար երկիրներ ուղարկել ուսում առնելու համար, թէ նուևաստան և թէ արտասահման: Հասկանալի է, որ երիտասարդներին օտար երկրների մէջ ապրելը օգուտ կ'ընէրէ, այնոր համար որ օտար հասարակութիւններ մեր հասարակութիւնից առաւել զարգացած են և այնտեղ երիտասարդներ ստիպված չեն լինի մեր

ԿՐԿԻՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՄԱՍԻՆ.

I.

Երբ որ ես իմ «Գիւղաստանի ազգեցութիւն» և համալսարան» անունով յօդուած հրատարակեցի, շատերը այդ յօդուածի մէջ յայտնած մտքերի հետ չհամաձայնեցան:

Մի քանիսներ ասում էին «թէ որ գիւղական ուսումնարանները ազգեցութիւն ունին ժողովրդի վերայ, միթէ համալսարանը չի ունենայ....» Միւսները ասում էին թէ յօդուածը թէպէտն քանի մի ուղիղ մոքեր է պարունակում իւր մէջ, բայց լաւ կ'լինէր, եթէ հեղինակը յիշել էր թէ պի հարկէ ես համալսարանի օգուտը լաւ գիտեմ, բայց խօսում եմ համեմատաբար: Այսինքն որ իմ կարծիքով եթէ թիֆուսում հիմնվել էր համալսարան, նա թէպէտն օգուտ կ'ընէրէր հասարակութեանը, բայց մինչեայն աստիճաններ օգտաւէտ չէր կարող լինել, ինչպէս օրինակ Պետքրուրդի համալսարանը:

Նման չգարգացած և անշարժ հասարակութեան ազգեցութեան տակ մնալ:

IV.

«Դուք մի բան մոռացաք» կասեն ինձ, այն է, որ «Եթէ Թիֆլիսում համալսարան լինէր, ուսանողների թիւը կ'մեծանար»:

—Իսկ դուք այն մոռացաք, պատասխանում եմ ես, որ եթէ Թիֆլիսում համալսարան լինէր, երիտասարդներից շատերը, որոնք կարողութիւն ունեն օտար երկիրներ գնալու, չեն գնայ:—Ինչի՞ առաջին իւրեանց մեփական ծուլութեան և անշարժութեան պատճառով, և երկրորդ՝ ծնողների կամակրութեան պատճառով:

«Այստեղ համալսարան կայ» կասեին ծնողները, ինչի այնքան հեռու ուզարկեմ որդիս, սորանից զրկվեմ և փողն ես մսխեմ... աւելի լու չեմ, որ փողը այստեղ մսխեմ, և որդուս այստեղ պահելով, այնքան փող ես չեմ մսխի, ինչքան որ նորան օտար երկիրներ ուզարկելով:

V.

Իսկ այն բանի վերայ չեն մտածում մեր բարի ծնողները, որ Թիֆլիսի համալսարանի մէջ մնալը երիտասարդի համար և օտար քաղաքի համալսարանի մէջ մնալը միենոյն բան չէ: Մեր ծնողները չեն մտածում այդ բանի վերայ այնոր համար, որ նորա իսկապէս չեն

հասկանում ուսման օգուտը, բայց իւրեանց որդիներին համալսարան են ուզարկում միայն այն պատճառով, որ այդպիսի «մօդա» է:

Մարտիրոսեանը որդի ունի: Հարուստ չէ նա, ամիս 25 րուբլուց աւելի չէ կարող միսել իւր որդու համար: Կիրակոսեանը նորանից հարուստ չէ, բայց գարձեալ ուզարկել է իւր որդուն Պետքրուրդի համալսարանը: «Որ Կիրակոսեանը իւր որդուն համալսարան ուզարկեց, ասում է Մարտիրոսեանը, ես ևս կուզարկեմ իմ որդուն. ես Մարտիրոսեան եմ և Կիրակոսեանից պակաս չեմ....»:

Ոչ Մարտիրոսեանը, ոչ ես Կիրակոսեան այն պատճառով չեն ուզարկում իւրեանց որդիներին համալսարան, որ ուսման օգուտը չեն հասկանում, բայց միայն այն պատճառով, որ «մօդա» է, որ ընդունված է որդիներին ուսում տալ, և որ որդիները «ատէստատ» ստանան:

Հիմնեցէք այսօր համալսարան Թիֆլիսում, և մեր Կիրակոսեաններ և Մարտիրոսեաններ կառեն. այլ ես չէ հարկաւոր որդիներս հեռու ուզարկել.... մեզանումն ես կայ համալսարան:

VI.

Այն մարդիկներին, որոնք որդու համար ամիս 25 րուբլից աւելի չեն կարող միսել, և որոնք ուսման օգուտը չեն հասկանում, ներելի է ասել թէ «այժմ հարկաւոր չէ հեռու ուզարկել որդիներս. մեզանումն ես կայ համալսարան»:

Բայց այն մարդիկներին, որոնք ուսում առած են և հարուստ են, ներելի չէր լինի, եթէ նոքա իւրեանց մօտ էին պահել որդիներին, առաջ մթէ ռայստեղ ևս կայ համալսարան»:

Այդ մարդիկ, ասենք, որ փողն ևս չեն խընայում իւրեանց որդիների ուսումն համար, բայց նոքա այնոր համար կ'ցանկանային թիֆ-լիսում համալսարան ունենալու, որ իւրեանց որդիներին կարողանային հնազանդութեան մէջ պահել: Նոքա լաւ են իշխանում, որ օտար երկրների մէջ բնակելով երիտասարդներ առաւել են զարգանում և նոցա աւելի հեշտ է լինում ծնողների պակասութիւններ և նախապաշար-մունք նկատել, իսկ ծնորներին աւելի դժուար է լինում որդիներին մշանջենաւոր հնազանդու-թեան տակ բռնել:

VII.

«Մեզանումն ևս կայ համալսարան կատեն մարդիկ, և չեն մտածի այն բանի վերայ թէ համալսարանը միայն այն ժամանակ՝ օդոտաւէտ է լինում և շատ պառզներ է բերում, երբ որ նա լաւ յատկութիւններ ունի: Իսկ համալսա-րանի լաւ յատկութիւններ երկրից և հասարա-կութիւնից, մի խօսքով, շրջապատող գրութիւ-նից են կախված:

Մի շրջապատող գրութիւնն համալսարանի մի բաժնի հիմնելուն յարմար է, միւսը—միւսին:

Այդ բանը հաւաքանալով, Փրոնսիացիները

միևնուն քաղաքում չեն հիմնում համալսարանի բոլոր Փակուլտատներ (բաժիններ), բայց զանազան գաւառներում զանազան բաժիններ են հիմնում:

Այսպիսի երկրում, որը հարուստ է բնական արդիւնքներով, աւելի յարմար է հիմնել բնական բաժին և ամեննեին յարմար չէ Փիլոլոգիական (լեզւագիտական) բաժին հիմնել: Իսկ մեծ կենդրուններում, որտեղ հասարակական կեանքը առաւել զարգացած է, աւելի յարմար է հիմնել իրաւաբանական և լեզւագիտական բաժիններ:

VIII.

Երեակայեցէք ձեզ մի քաղաք, որտեղ հա-սարակական կեանքը զարգացած է: Այն երի-տասարդը, որը իրաւաբանութեամբ է պարա-պում, դասախոսութիւնը լսելուց յետոյ, միջոց ունի ուսուցչի հետ խօսելու Ուսուցիչը նորան հրահիրում է խը մօտ, խօսում է ուսանողի հետ, մեկնում է նորան առարկայի այս կամ այն մասը, որը նա պարզ չէր հասկացել: Ու-սուցիչը տալիս է ուսանողին առարկայի մասին դրերի անուշներ: Ուսանողը կարող է այդ դրերը ձրի ստանալ քաղաքի կամ թագաւո-րական գրատուններից: Զնշն գինը վճարելով կարող է այս կամ այն գիրք մասնաւոր գրա-վաճանների գրատունների մէջ գտնել:

Մեծ քաղաքի մէջ ուսանողը միջոց ունի ծանոթանալու այս կամ այն երևելի իրաւաբա-

նի հետ, որի ծանօթութիւնը նորա մտաւորական և ուսումնական զարգացմանը օդուտ կարող է բերել: Ուսուցիչը ժամանակ առ ժամանակ ընդունում է իւր տուն իրաւաբաններին, ուսումնականներին, կազմում է ընկերութիւն, որտեղ ուսանողը միջոց ունի այս կամ այն իրաւաբանական հարցի վերայ վիճաբանութիւններ լսելու: Վիճաբանութիւններից յետոյ մարդու միջտ աւելի պարզ է հասկանում առարկայի այս կամ այն հարցը:

Մինչուն ժամանակին բացի ընկերութիւններից և վիճաբանութիւններից կայ և հաստարակութեան կրիտիկա: Ուսուցիչը հրատարակում է իւր դասախոսութիւնները, հրատարակում է և իւր առարկայի վերայ գրքեր,—մեծ քաղաքում, որտեղ հաստարակական կեանքը զարգացած է, կ'զանովին անշուշտ մարդիկ, որոնք գրքի վերայ կրիտիկա կ'գրեն, նմանապէս և օրագիրները այն գրքի մասին կ'խօսեն, դատողութիւն կանեն:

Ուսանողը ուրեմն ստիպված չէ սորկարար հետեւ ուսուցի մտքերին, նա ամէն ժամ, ամէն րօպէ հաստարակութեան մէջ օգնութիւն է ստանում իւր անձնական մտաւոր համոզմունքը զարգացնելով:

Բացի սորանից մեծ քաղաքում նա յաճախ միջոց ունի ներկայ դժումելու դատաստանի հետաքրքիր պաշտպանողութիւններին, վէճերին և նոցա վճիռներին:

Առաջարկում է արգեօք այն երիտասարդին,

որը իրաւաբանութեամբ է պարապում, զարդացնելու այդպիսի միջոցներ թիֆլիսի նման քաղաքը:

IX.

Ես ասացի, որ այսպիսի մի երկրում, որը հարուստ է բնական արդիւնքներով, աւելի յարմար է հիմնել բնական գիտութիւնների բաժին Բայց սա չէ նշանակում, որ բնական արդիւնքների հարատութիւնը բաւական է ուսանողին հաստատ գիտութիւն ստանալու և առաջարկութիւններ անելու իւր ուսման մէջ: Մի բնական գիտութիւն սիստէմատիկական և հիմնաւոր կերպով սովորելու համար հարկաւոր է գործնական միջոցներ ձեռքի տակ ունենալ:

Մեր երկիրը թէպէտե հարուստ է բնական արդիւնքներով, բայց չէ առաջարկում ուսանողին գործնական միջոցներ բնական գիտութիւն մի սովորելու համար:

Գործնական միջոցներ սովա են, բնական գիտութիւնների զանազան թանգարաններ (ԷՃ-ԲԻՆԵՏԱ), գիտիական նիւթեր և այլն:

Այսպիսի երկրում, որը աղքատ է բնական արդիւնքներով, բայց որտեղ կան կազմիած թանգարաններ, և կան գիտիական նիւթերի գործարաններ (Փաբրիկ)՝ այսպիսի երկրում աւելի գիւրահաս է ուսանողին բնական գիտութիւններին հիմնաւորապէս պարագել, քանի թէ այն երկրում, որը հարուստ է բնական ար-

դիւնքներով, բայց որտեղ ոչ մի օրինաւոր թանգարան չկայ, գրքատուն չկայ, քիմիական նիւթեր չկան: Քիմիական նիւթեր չեն պատրաստվում, որովհետեւ գործարաններ չկան, իսկ եթէ կ'գանեք մի քանիմներ, որքա թանգ են, որովհետեւ ուրիշ երկրներից են բերած մեծ մասով, և փոքր քանակութեամբ:

X.

Ուրեմն հասարակութիւնը զարգացած չէ: Ուսանողներ հազիւ են լսում այնպիսի խօսակցութիւններ, որոնք նոցա օգուտ կարող էին ըերել, զարգացնելով նոցա խեցքը: Միջոց չունի երիտասարդը որեիցէ ուսման նպատակով կազմված ընկերութիւն մտնելու: Դժուար է նորան գրքեր կարդալու ցանկութեանը և պարագելու հարկաւորութեանը բաւականութիւն տալ, որովհետեւ դրաստուններ չկան: Դատաստանի վէճեր մինչև անդամ այնքան յաճախ չեն պատահում, այնքան երեւլի կերպով չեն պաշտպանվում, այնքան հետաքրքիր չեն փոքր քաղաքում, ինչպէս լինում են նորա մեծ քաղաքներում, որտեղ հասարակական կեանքը զարգացած է: Հասարակութեան կրիտիկա չկայ, չկայ հասարակական կարծիք:

Բնական դիտութիւններով պարապող երիտասարդը կարողութիւն չունի ոչ քիմիական նիւթեր ձեռք բերելու, որովհետեւ գործարաններ չկան, ոչ ևս սիստէմատիկական կերպով

պարապելու, թանգարանների պակասութեան պատճառով:

Վերջապէս տգէտ և նախապաշարված ծնողները պահում են երիտասարդին անդադար հընազանդութեան և ստրկութեան մէջ:

Սյդպիսի հանգամանքներում կարող էք գուք երեակայել ձեզ համալսարանի յաջողակ հիմնաւորումն և դրութիւնը:

XI.

Ուրեմն եթէ հիմնվել էր համալսարան թիվվառում, նորա հիմնելու հետեանքները կ'լինէին առաջին, որ երիտասարդներ չեն կարողանայ հիմնաւորապէս պարապել իւրեանց ուսմամբ, որովհետեւ գործնական միջոցներ չ'կան, երկրորդ, որ նոքա բացված չեն կարող լինել, որովհետեւ միջոց չեն ունենայ, ինչպէս օտար քաղաքներում. զարգացած հասարակութեան հետ յարաբերութիւններ չեն ունենայ, և վերջապէս երիտասարդներ չեն կարողանայ ազատվել նախապաշարմունքից, այնոր համար որ ստիպված կ'լինէին տգէտ, կամակոր և նախապաշարված ծնողների ազգեցութեան տակ մնար:

Օգուտը ուրեմն—սինչ, իսկ վեսա այն կը լինէր, որ մի ամբողջ սերունդը կ'սպանվէր մտաւորապէս և միննոյն ժամանակ ուսման առարկաներն ևս երիտասարդները հիմնաւորապէս չեն խմանայ:

XIII.

Այդ մտքերին, յայտնի բան է, ամէնքը համաձայն չեն լինի. և ես գոնէ իմ կողմից, մի պարոնից յետագայ միտք եմ լսել նորա հետ այդ բանի մասին խօսելու ժամանակ, թէ համալսարանի հիմնելը փոքր առ փոքր ձեռք կ'րերէ գործնական միջոցներ հասարակութեան մէջ, և բացի սորանից, նորա կարծիքով, վասնդ մի չկայ, որ այժմեան սերունդը, մեր սերունդը, միւնոյն կերպով վարվէր, երեխաներին սորբկութեան մէջ պահէր, ինչպէս մեզ էին պահում մեր ծնողները։ Սորա վերայ ես նորան պատասխանել եմ, թէ մինչեւ որ գործնական միջոցներ փոքր առ փոքր ձեռք կ'րերվեն, մի ամբողջ սերունդ զուրկ կ'մնայ նոյն միջոցների բաւարան օգնութենից, ուստի առնելու ժամանակ, և երկրորդ, որ նոր սերունդը իզուր կատարեալ կ'համարէր իրան։

Հին սերունդի և մեր սերունդի զանազանութիւն այն է միայն, որ նորա չեն կամենում և հասկանում ես չեն իւրեանց պակասութիւնները, իսկ մենք հասկանում ենք մեր պակասութիւններ։

Մեր մէջ, հայերի մէջ, վաստ բարքի ու վարրի օրինակները, նախապաշարմունքը, կամակորութեան և բռնաւորութեան սովորութիւնները այնքան արմատացած են, որ մենք, նոր սերունդն ես, այն բան հասկանալով և մեր բնա-

ւորութեան գորութենից բաւական յոյս չունենալով, պէտք է աշխատենք հեռացնել մեզանից մեր երեխաներ, ազատել նոցա մեր ազդեցութիւնից, նոցա հնար տալ ազատվելու անպիտան, կոպիտ սարկութիւնից, նոցա հնար տալ մեր ընդդէմ կուելու։

„Հայկ. Աշխ.“, 1868, № 5—6.
Վէհնէցիս.

լեզւի միջոցով ձեր միտքը յայտնել, շարադրութիւններ գրելով:

Ինչի ևսք սովորում հայկական լեզու:—Մի ևսոյն երեք նպատակով:

Սոածինը, որ կարողանանք հայկական հասարակութեան հետ յարաբերութիւններ ունենալ,... Բայց հայկական հասարակութեան հետ յարաբերութիւններ ունենալու համար մանաժամանակ հարկաւոր չէ հայերէն իմանալ. Վրաստանի հայերը վրացերէն առաւել լաւ են խօսում քան թէ հայերէն: Հայաստանի կողմերի (օրինակ Երեանի) հայերը ոչ միայն հայերէն են իմանում, բայց ամէնքը նմանապէս և թուրքերէն են խօսում: Վերջապէս, առհասարակ Ռուսաստանի հայերը ուսւերէն են իմանում:

Ժողովրդի ստորին գասերը առաւել վրացերէն կամ թուրքերէն են խօսում—ժողովրդի վերին գասերը, այսինքն ուսում առածները, առաւել ուսւերէն են խօսում: Ինձ կասեն թէ նոքա այն պատճառով են խօսում ուսւերէն, որ ուսում են առել ուսւերէն լեզով: Յայտնի բան է, սա է պատճառը,—ապա ինչ լիզով կը կամենայիք որ նոքա ուսում առնեն: Ուսւերէն լեզու մեղ միջոց է տալիս գիմնազիոններ և համարաբաններ մանել,—իսկ հայերէնը այդ միջոց չէ տալիս, որովհետեւ հայկական օրինաւոր ուսումնարան չկայ: Ուսւերէնը մեղ հնար է տալիս ուսումնական զգքեր կարգալ—իսկ հայերէնը,... բայց սորա մասին յետոյ կ'իսում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԶԿԱՅ.

(Այս յօդուածը ստացել ենք յունվար ամսին: Բայց ցանկանալով օրագրումն այնպիսի յօդուածներ հրատարակել, որոնց համար պատասխանատու կարող էինք մենք ևս գաւառնակ և սորան այնպիսի յօդուածներից չհամարելով, դժուարանում էնք հրատարակել: Միենոյն ժամանակ բոլորպին ցանկանում էինք մտածող ընթերցողներիս մասնակից կացուցանելու այն խելացի և միանդամայն օդտաւէտ մտքերին, որոնք գտնվում են այս յօդուածում: Ուստի մենք ահա հրատարակեցինք այս յօդուածը, պատասխանապալութիւնը նոյն իսկ հեղինակին թողնելով):

I.

Ինչի էք սովորում որեիցէ լեզու:
Երեք նպատակով. առաջինը, որ կարողանաք մի հասարակութեան հետ յարաբերութիւններ ունենալ,—երկրորդ, որ ծանօթանաք այն հասարակութեան հետ,—և երրորդ, որ կարողանաք ինքներդ այդ հասարակութեանը նորա

Ուրեմն իրողութիւնը նոյն է մնում, որ հայրի հետ յարարելութիւններ ունենալու համար հարկաւոր չէ անշուշտ հայերէն խմանալ:

II.

Երկրորդ նպատակը, որ մարդս պիտի աչքի առջև ունենայ մի որևիցէ լեզու սովորելու ժամանակ, այն է որ նա կարողանայ հասարակութեան գրականութեան հետ ծանօթանալը Իսկ գրականութեան հետ ծանօթանում ենք այն նըղատակով, որ նորանից ինչ և իցէ օգուտ քաղնք:

Ուրեմն մենք հայերէն ենք սովորում, որ կարողանանք հայկական գրականութեան հետ ծանօթանալ:

Հայկական գրականութիւն,.... Ի՞նչ հայկական գրականութիւն,.... Կայ արգեօք հայկական գրականութիւն Եւ եթէ կայ, ինչ օգուտ կարող ենք նորանից քաղել:

Նոր հայկական գրականութիւն չկայ: Գոնէ ես չեմ կարծում, որ երկու կամ երեք զիրք, չորս կամ հինգ օրագիրներ, — կարելի լինէր գրականութիւն անուանել¹⁾:

1) Մանաւանդ եթէ համեմատենք Ֆրանսիակի գրականութեան հետ Դիտէք ինչքան գրքեր և օրագիրներ են հրատարակվում Ֆրանսիայում մի տարվան մէջ՝ Փարիզում միայն մի տարվան մէջ՝ հրատարակվում է 12,000 հատ գիրք: Մնացած Ֆրանսիակի մէջ՝ 6,000 հատ գիրք: Ֆրանսիայում հրատարակվում է մի տարվան

Հին հայկական գրականութիւն կայ, և շատ հարուստ է, այդ ճշմարիտ է: Հին հայկական գրականութիւն ոչ թէ միայն հարուստ է, բայց ուղղութիւն ունի:

Բայց ինչ ուղղութիւն: Յարմար է նա արդեօք մեր այժմեան հարկաւորութիւններին: Կարող ենք մենք արգեօք մեր հին գրականութիւնից այնպիսի մոքեր քաղել, որնք կարողանային մեր ազգի ըարք ու վարքը նորոգել, և մեր կեանքին ու մեր խելքի ընդունակութիւններին մի նոր օգտաւէտ ուղղութիւն տային:

Հարկաւոր է վերջապէս խոստովանել մեր պահանջմունքը, հարկաւոր է ասել թէ ինչ է հարկաւոր մեղ մեր կեանքը նորոգելու համար: Կեանքի մէջ երկու կողմէ կայ, նիւթեկան և մտաւորական կողմերը: Այդ երկու կողմերը հարկաւոր է զարգացնել:

Նիւթեկան կողմից մեր ազգին հարկաւոր են: Երկրագործութիւն, վաճառականութիւն,

մէջ 1,771 օրագիր, որոնցից 336-ը քաղաքական և 1,435-ը գրականական են: (Տես Առուարէ ճ'էconomie politique 1864—1867):

Աւրջին ժամանակում „Կօսմօս“ (Cosmos) օրագիրը լետագայ հետաքրքիր թանշաններ էր տպել: Եւրօպացիների գրքերից կարելի է կազմել ալմագիր գրասոռն, որ կ'ապարունակէ իւր մէջ 20,000,000 (քառան միլիոն) հատ զիրք: Ահա զիսաւոր աղզերի գրքերի թիւը՝ Ֆրանսիա—6,200,000: Իտալիա—4,150,000: Ավստրիա—2,500,000: Պրուսիա—2,000,000: Անգլիա—1,800,000: Ռուսիա—850,000:

արուեստ, վաճառաշահութիւն և ճանապարհներ:

Մեր բարոյական կեանքը զարգացնելու համար մեզ հարկաւոր են, ուսումնարաններ (աղջիկների և աղաների), գրականութիւնն, օրադիրներ, թատրոններ, հասարակութան գասափոսութիւններ, արհեստ, խելացի և ուսումնական հոգեբորականներ:

Մի խօսքով մեզ հարկաւոր է հարստութիւնն. նիւթական և մտաւորական հարստութիւնն: Իսկ հասարակութիւնը չէ կարող հարստութեանը համայն առանց աշխատանքի: Եւ օրինաւոր աշխատանք կազմելու համար, հարկաւոր է ուսում տարածել երկրի մէջ: Իսկ ուսում տարածելու և ուսում ընդունելու համար հարկաւոր է կրկին աշխատանք:

Ուրեմն մեր բոլոր պահանջմունքն ինչ է: — «Ա շատ առաջ մուաւորական և նիւթական»

Այժմ ես ձեզ հարցնում եմ. կարող է արդեօք մեր հին գրականութիւնը մեր մտաւոր և նիւթական աշխատանքին օրինաւոր ուղղութիւն տալ այսինքն այնպիսի ուղղութիւնը, որ մեր այժմեան պիտոյքներին յարմար լինէր: — Զեք իմանում....

Ուրեմն վեր առնենք պ. Եղօվի հետաքրքրական աշխատանք հին Հայաստանի վերայ, և տեսնենք հայկական հին գրականութեան ուղղութիւն ինչ էր և ինչպէս կարող է նա մեզ օգնել մեր նիւթական և մտաւորական կեանքը զարգացնելու համար:

«Հայերի այն մտաւոր գործունէութիւնը, որ սկավում է Վ գարից, ասում է պ. Եղօվի, ամենից լաւ վիայում է մեղ թէ ինչ էր ազգիս զարգացման աստիճանը, ինչպէս տառապանքի հարուածների տակ զարթնեց նորա մէջ հոգեոր կեանքը, և ինչպէս մեծ էր նորա ներքին, բարոյական զօրութիւնը, որովհետեւ դժուար է մեկնել, թէ ինչ կերպով ցրված ազգը, այնքան զարեր ստրկութեան մէջ մնալով, ապրում է իւր սեփական հոգեոր կեանքով, պարապում է զիտութիւններով, ուսեալ մշակած լիզու ունի, որը հարստացնում են մարդկային ամէն զիտութիւններից առած աշխատանքներ 1):

Մինոյն գրքից նմանապէս երեսում է, առաջին, որ «անցիշատակ ժամանակներից հայկական ազգը երկրագործութեամբ էր պարապում: Հայերը վաճառականական յարագերութիւններ ունէին հին աշխարհի ամեն ազգերի հետօ. Երկրորդ, որ «հայկական գրականութիւնը, պարունակելով իւր մէջ յունական մատենագիրներից բազմաթիւ ճիշտ թարգմանութիւններ, որոնք կամ կորցրած, կամ վեապած էին համարվում, — ուսումնական մեծ նշանակութիւն ունի: Որպէս ազգի հոգեոր կեանքի արտայայտութիւն, հայկական գրականութիւնը մեզ ճիշտ տեղեկութիւն է տալիս, թէ ինչ էր հայերի մտաւոր և բարոյական զարգացման աստիճանը, քրիս-

1) Внутренний бытъ древней Армении (ст. 146).
— Г. А. ЭЗОВЪ.

տոնէութեան առաջին դարերից սկսած։ (Տես
պ. Եղօլիք զրբի վերջին երեսը։—Պոլոյշենի)։

Նմանապէս մեզ յայտնի է մեր հին գրականութենից, որ հայկական կնամարդը քիչ թէ շատ բացված էր (ինչքան որ կարելի էր, յայտնի բան է, բացված լինել այն ժամանակին), որ նա աստծածապաշտ էր, որ նա ազգասիրութեամբ էր ոգեսրված, որ նա ազգասէր և քաջ երիտասարդներ էր պատրաստում հայրենիքը պաշտպանելու համար։ Որ նա հայերի գժբաղդութեան օրերին, հայրենիքը համար զանազան նեղութիւնների էր համբերում, զոհում էր իւր զարդարանքները, իւր հանգստութիւնը, իւր կեանքը հայրենակիցների համար։

Հայրենիքը այնչափ սիրելու համար հարկաւոր է քիչ թէ շատ բացված լինել¹⁾։

Ուրեմն մենք մեր հին գրականութիւնից կարող ենք ծանօթանալ հին հայերի կեանքի հետ։ Մեր հին գրականութիւնը մեզ ցոյց է տալիս հին հայերի յարաբերութիւններ ուրիշ ազգերի հետ, մեզ ցոյց է տալիս, որ հին հայերը զօրեղ էին, քաջ էին, որ նոցա բարոյական և հոգեսրական զարգացումը մեծ աստիճանի էր հասել, որ կնամարդիկ քիչ թէ շատ բացված էին²⁾։ Կերպական որ հայերը հին ժամանակա-

1) Տես „Եղիշէ վարդապետի Վարդանեանների պատմութիւն“ Մարտ. Սիմեօնեանի աշխարհար թարգմանութիւն. (Երես 240—145)։

2) Արդարի չորրորդ և հինգերորդ դարի հայ կնամարդը ծանօթ էր քրիստոնէութեան հետ, մեր ժա-

նակներից սկսած երկրագործութեամբ և վա-
ճառականութեամբ էին պարապում։

Այդ բոլորը նա մեզ ցոյց է տալիս.—ըստց
նա մեզ չէ ցոյց տալիս թէ մենք մեր այժմեան
կեանիքին ինչ ուղղութիւն պէտք է տանք, որ
մեր այժմեան պիտոյքներ կատարենք, որ երկ-
րի մէջ աշխատանք տարածենք։

Հին գրականութիւնը մեզ ցոյց է տալիս
թէ ամենք ինչ ենք եղել, և ինչ ենք արել—
ըստց նա մեզ ցոյց չէ տալիս թէ ամենք ինչ
պէտք է անենք։

Մեր հին գրականութիւնը պատմագրական
ուղղութիւն ունի, և բացի սորանից այն աղ-
պայտութիւնը, որով ոգեսրված էին մեր հին
գրողները, նորան բանաստեղծական ուղղու-
թիւն է տալիս։

Կարող է արդեօք այգալիսի ուղղութեան
գրականութիւնը օրինաւոր ուղղութիւն տալ
մեր այժմեան պիտոյքներին։

Ես ասացի, որ մեր այժմեան պահանջման-
քը աշխատանք է, մտաւոր և նիւթական։

Ասենք թէ դուք մտազիր էք երկրագործու-

մանակին հայ կնամարդը ծանօթ չէ Եւրօպացիների
մանակին հայ կնամարդը ծանօթ չէ Երիստանէութեան պտուղն է, որ ծըն-
ուաման հետ, որ քրիստոնէութեան պտուղն է, որ կարծիքի հայ
ված է քրիստոնէութիւնից։ Ուրեմն հին ժամանակի հայ
կարծիքը ծանօթ էր մարդկութեան նոր կարծիքի
կնամարդը ծանօթ հայ կնամարդը ծանօթ չէ նոր
հետ։ մեր ժամանակի հայ կնամարդը ծանօթ հայ կնամարդը
կարծիքի հետ։ Ուրեմն հին ժամանակի հայ կնամարդը
կարծիքի հետ։ Չորրորդ դարի հայ կնամարդը

թեամբ, կամ շերամապահութեամբ պարապելու,—կամ մտադիր էք երկաթի հանգեր կառավարելու... կարող էք գուք արդեօք ձեր գործը օրինաւոր կերպով առաջ տանել եթէ գուք եւրօպացիների, արևմտեան գրականութեան և ուստան հետ ծանօթ չեք: Եթէ գուք միայն ին հայկական գրականութեան հետ էք ծանօթ, կարող էք գուք օրինաւոր կերպով առաջ տանել ձեր գործը:

Ոչ, չեք կարող, այսոր համար, որ հայկական գրականութիւնը չունի թէալական, գործնական ուղղութիւն, այսինքն չունի այսպիսի ուղղութիւն, որից մարդու կարողանար այսպիսի ուսումն և տեղեկութիւններ քաղել, որ նորան հարկաւոր լինէին՝ խոր ամենօրեայ պահանջմունքը կատարելու և հարկաւոր աշխատանք կառավարելու:

Երբ ես կամենում եմ երկրագործութեամբ կամ շերամապահութեամբ պարապել, ես չեմ դառնայ դէպի այնպիսի գրականութիւն, որ պատմագրական և պօէտիկական ուղղութիւն ունի: Կամ երբ ես տեսնում եմ հասարակութեան տգիտութիւնը, տեսնում եմ որ խմ հայրենակիցներս վատ են դաստիարակում իւրեանց երեխանները,—և ես մտադիր լինեմ օրինաւոր մանկավարժական ուղղութեամբ ուսումնարան հիմնել, ես չեմ դառնայ դէպի այն գրականութիւնը, որը պատմագրական և պօէտիկական

ուղղութիւն ունի, և որը մի օրինաւոր մանկավարժական գիրք չունի¹⁾:

Կարելի է այն գրքերի մէջ, որոնք վենետիկում, վենետիկան կամ կ. Պոլուում են հրատարակում, կամ «մարդկային ամէն գիտութիւններից առած աշխատանքներ»—բայց սոքա միայն թարգմանութիւններ են և այնքան փոքր թւով են, որ բաւական չեն կարող լինել մի լիչ և իցէ գործ կամ գիտութիւն սիստէմատիկական կերպով ուսումնասիրելու համար:

Ֆրանսիացիներ հարուստ գրականութիւն ունեն, բայց երբ որ նոքա մի ինչ և իցէ գործ կամ գիտութիւն օրինաւոր կերպով սովորել են կամենում,—նոքա իւրեանց գրականութեամբ չեն բաւականում, բայց գառնում են դէպի գերմանացիների և անգլիացիների գրականութիւնները: Նմանսապէս և անգլիացիներ և գերմանացիներ, երբ որ կամենում են մի ինչ և իցէ գործ կամ գիտութիւն օրինաւոր կերպով սովորելու,—նոքա իւրեանց գրականութեամբ

1) Խնձ կամեն, թէ կան մանկավարժական գրքեր չեն հայկական գրականութեան մէջ,—լաւ, թող պըտունն Մինչեւ որ հայագէտները չօրիտոդ և հինգրորդ դարի գրականութեան մէջ մանկավարժական գրքեր կ'պուն, ես ընթերցողի ուշագրութիւնը կ'զարձնեմ գերմանացի Ֆրէքէլի մանկավարժական աշխատանքների վերաբ: Ֆրանսիական լեզով նորա գիրքը սերեկանների պարտէզների ձեռնարկութիւն (Manuel pratique des jardins d'enfants.—Frederic Froebel) թարգ. է ար Խակօրսը (Jacobs). Գինը է 12 գրանկ (3 մանէթ).

չեն բաւականանում, բայց հարևան ազգերի գրականութենից օգնութիւն են խնդրում:

Իսկ մենք, որնք թէպէտ և հին գրականութիւն ունենք, բայց այնպիսի գրականութիւն, որ մեր այժմեան հարկաւորութիւններին յարմար չեն ամենենին, այնպիսի գրականութիւն, որ պատմագրական և պօէտիկական ուղղութիւն ունի, իսկ այժմ ոչ սեփական ուսումնարաններ, ոչ գիտնականներ, ոչ գրողներ ունենք (ուրեմն և սեփական գրականութիւն չունենք). բայց միայն եւրօպացիների գրականութենից քանի մի ուսումնական գրքերի թարգմանութիւններ ունենք,—ինչպէս կարող ենք մենք այդ գրականութենամբ բաւականանանալ:

Ուրեմն իրողութիւնը նոյն է մնում, որ մենք հայկական լեզու այն նպատակով չենք սովորում, որ մեր գրականութեան հետ ծանօթանանք և նորանից օգուտ քաղենք.... որովհետո գրականութիւնն չ'կայ¹⁾:

1) Կան, այս', հին հայկական պատմագրական և պօէտիկական գրականութեան մէջ ազնիւ մտքեր, ադգասիրութեան և քաջութեան օրինակներ.... Ազգասիրութիւնը և քաջութիւնը հարկաւոր է նմանապէս և աշխատելու և ուսուցանելու և ուսում առնելու համար: Բայց բասական չէ որ մարդը ազգասիրութեամբ ու քաջութեամբ աշխատէ, —նա զլիսաւորապէս պէտք է իմանալ ոինչպէս՝ նա պէտք է աշխատէ: Ան ժամանակից սկսած, երբ լուսաւորեալ, քրիստոնէական, զօրեղ տէրութիւնը, իւր որդիների արինի գնով ապահովացրել է մեզ մեր արտաքին թշնամիների դէմ, —նա

III.

Ես ասացի որ երրորդ նպատակը, որ մարդս պիտի աչքի առջև ունենայ մի որմիցէ լեզու ավորելու ժամանակ, այն է որ նա կարողանայ հասարակութեանը նորա լեզվի միջոցով իւր միտք յացանել ինչ և իցէ յօդուածներ կամ գրքեր գրելով:

Ես նմանապէս ասացի, որ մենք գրականութիւն չունենք, որ մենք ոչինչ չենք գրում, — իսկ այժմ ևս հարցնում եմ ձեզ, ինչ է պատճառը, որ մեր մէջ ոչինչ չէ գրվում:

Պատճառը, որ մեր մէջ ոչինչ չէ գրվում (կամ շատ սակաւ է գրվում) այն է, որ մեր հասարակութիւնը հարկաւորութիւն չէ զգում գէպի ընթերցանութիւնը:

Ե՞րբ էք տեսել որ մի որ և իցէ բան կամ մի և նոյն ժամանակին և մեր ներքին թշնամիներ ցոյց տուեցի Ռատումարաններ հիմնելով մեր մէջ, մեզ ճանապարհ տալով համալսարաններ մտնելու, մեզ իւր ազգի գրականութեան հետ ծանօթանալու, իւր քաղաքական օրէնքներ և եւրօպացիների լուսաւորութիւնը մեր մէջ տարածելով, ոսւա տէրութիւնը մեզ հնար տուեց մեր սեփական ներքին թշնամիների դէմ կըռաւում ևս որրա համար մեր մշտնչենաւոր շնորհակալութիւն մենք նորան յայտնել կարող ենք միան մի միջոցով, —այն է որ միշտ և միշտ օգնենք նորան պատերազմելու մեր ներքին թշնամիների դէմ, ևս են այդ մեր ներքին թշնամիները: Սոքա են — մեր սեփական ձնուութիւն, տղիտութիւն և նախապաշարմունքն չեղ, ծան,

տարվի, պատրաստվի, կամ ստեղծվի մի հասարակութեան մէջ, երբ այդ հասարակութիւնը այդ բանի հարկաւորութիւնն չէ յայտնում:

Օրինակ Թրանսիայում, ամբողջ օր աշխատելուց յետոյ, մարդիկ հարկաւորութիւնն են զգում դիշերը միասին հաւաքվելու, խօսելու, (կաֆէ կամ գինի խմելով) օրագիրներ կարդալու, կամ բիլիարդի խաղով մարմինը քիչ վարժելու,—և հասարակութեան այդ հարկաւորութեանը նայելով հիմնվում են Թրանսիայի ամէն քաղաքի մէջ պանդոկները մեծ թւով:

Մեր մէջ մարդիկ չեն զգում հարկաւորութիւն հաւաքվելու, օրագիրները կարդալու կամ խօսելու,—ուրեմն և այնպիսի հաւաքվելու տեղեր ես չեն հիմնվում մեր մէջ:

Շվեյցարիայում դրքեր կարդալու հարկաւորութիւն կայ, —ուրեմն և գրեթէ ամէն քաղաքում հասարակական գրասուններ կամ, որտեղ ուրախութեամբ օտար մարդին անդամ ձրի ներս են բերում գրքեր կարդալու:

Մեր մէջ հասարակութիւնը հարկաւորութիւն չէ զգում գրքեր կտմ օրագիրներ կարդալու, ուրեմն և ոչ թէ միայն հասարակական գրասուններ չեն հիմնում, բայց և գրքեր անդամ չեն գրվում մեր լեզուով:

Եւ ինչից պիտի խմացվի, որ մի ինչ և իցէ բանը ձեզ հարկաւոր է, —ինչից պիտի խմացվի, օրինակ, որ ձեզ հարկաւոր է հացը, շորերը և այլն:

Նորանից կարող եմ ես միայն եղբավակել,

որ ձեզ այդ բաները հարկաւոր են, երբ ես տեսնում եմ, որ դուք փող էք միսում այդ բաներ գնելու համար:

Եթէ հարուստ էք, ձեր հարստութեան մէկ մաս էք տալիս նոցա գնելու համար, եթէ հարուստ չէք, կաշխատէք և ձեր աշխատանքից ստացած փողով կ'գնէք ձեզ հարկաւոր բաներ:

Մեր մէջ, հայերի մէջ, հայկական օրագիր հրատարակուններ կամ գրքեր գրողներ չեն կարող այդ աշխատանքով ալրել, որովհետեւ այդպիսի աշխատանքը մեր հասարակութեան մէջ չէ վարձատրվում—ուրեմն սորանից կարելի է եղրակացնել, որ հասարակութիւնը հարկաւորութիւն չէ զգում մտաւոր աշխատանքի:

Կամ կ'կամենալիք, կարելի է որ գրողը ձեզ համար ձրի աշխատէ, կ'կամենալիք որ ձրի հրատարակմեն օրագիրներ... Բայց եթէ գրողը ձրի պիտի աշխատէ, նա, ապահովացրած չլինելով, երկար ժամանակ չէ կարող աշխատել, որովհետեւ իւր աշխատանքի համար վարձատրված չլինելով, քանի մի ժամանակից յետոյ կամ պիտի քաղցած մեռնէ, կամ պիտի գաղարեցնէ իւր աշխատանքը և ուրիշ մի բանով պարապէ:

Միթէ կամենում էք նմանել այն հարուստ մարդին, որ ուսուցչն իւր տունը կանչելով, իւր որդուն դաս տալու համար, պարծենում է թէ բարեբարութիւնն է անում ուսուցչն, որովհետեւ նորան պարագեցնում է, հաց է ալիս նորան.... Նա չէ կամենում համաձայնել, որ

ուսուցիչը նորան նմանապէս մեծ բարերարութիւն է անում, որովհետեւ լուսաւորութիւն է տալիս նորա տղէտ երեխային։ Բաւական չէ, որ ուսուցիչը լուսաւորում է տղէտ երեխային, — հարուստ մարդք կ'կամենար, որ նա այդ բանը ձրի անէր.... բայց ինչո՞վ պիտի ապրէ ուսուցիչը, եթէ նա իւր աշխատանք ձեզ ձրի կառաջարկէ.... Ուրեմն ինչո՞վ էք պարծենում, որ դուք նորա աշխատանքը վարձատրում էք։

Կային ի հարկէ մարդկային պատմութեան մէջ այնպիսի մարդիկ, որոնք զոհել էին իւրեանց կեանքը իւրեանց ազգ լուսաւորելու համար, որոնք վարձատրված չ'լինելով, ձրի ուսուցանելով, — քաղցած կամ սպանված էին մեռել։ Այն ազգերը, որոնք ունեցել են այդպիսի մարդիկներ, կարող էին, այս, երենելի ազգեր լինել, — բայց նոքա իրաւունքը չունեն իւրեանց հասարակութիւնու անունը սեփականացնել։ — Ինչի՞ — Այնոր համար, որ ազգը կարող է իւրեան հասարակութիւնն կամնել միայն այն ժամանակ, երբ նա աշխատսնքի հարկաւորութիւն է զգում առհասարակ, և գլխաւորապէս մտաւոր աշխատանքի, որ ամեն ուրիշ աշխատանքների հիմն է և կառավարիչ։ Եւ նորանից միայն կարող է մարդս եղրափակել, որ հասարակութեանը հարկաւոր են մտաւոր աշխատաւորներ, երբ նա ապահովացնում է մտաւոր աշխատողներին, այսինքն վարձատրում է հեղինակների աշխատանքներ։ Իսկ երբ որ ազգը

առանց վարձատրելու մտաւոր աշխատողներին, սպասում է որ դարի մէջ գան մէկ կամ երկու մարդիկ, որոնք ձրի նորան կուսուցանեն և յետոյ քաղցած մեռնեն.... այդպիսի ազգը «ազգ» կարող է իւրեան անուանել. բայց նա դեռ չէ հասել այն աստիճանին, որ իւրեան հասարակութիւնն անուանէ։

Բայց ինձ կասեն, թէ ես սիսալվում եմ, թէ հայերը եթէ հարկաւորութիւն չեն զգում հայ լեզով գրած գրքերը կարգալու, — դա չէ նշանակում, որ նոքա առհասարակ պահանջմունք չունեն մտաւոր աշխատանքին։ Ընդհակառակն, կամ նոցա մէջ այդ պահանջմունքը, միայն թէ նոքա հարկաւորութիւնն զգում, որ այդ պահանջմունք ուրիշ միջոցով կատարվին. այսինքն որ գրքեր և օրագիրներ ոչ թէ հայ լեզով գրը վեն, այլ որկիցէ օտար լեզով։ Որովհետեւ նոցա լեզուն հնացել է, նոցա համար անհասկանալի, կամ գոնէ գժուար հասկանալի է գարձել, և նոցա հարկաւոր է այժմ մի ուրիշ, օտար աւելի կենդանի, աւելի հասկանալի, աւելի մըշակված լեզու....

Կարելի է որ սա ուղիղ է, պատասխանում եմ, բայց այն ժամանակ երկուսից մէկը պէտք է ընտրեք։

Եթէ հայերը մտաւոր աշխատանքի պահանջմունք ունեն, բայց կամենում են, որ այդ պահանջմունքը ուրիշ որկիցէ օտար լեզով միջոցով կատարվի, և ոչ թէ իւրեանց սեփական

լեզւիք միջոցով.—այն ժամանակ հայերը իւրեանց «ազգ» չեն կարող անուանել:

Կամ եթէ ամենեին հարկաւոր չէ հայերի համար մտաւոր աշխատանքը,—այն ժամանակ նոքա հասարակութիւնն չեն կարող իւրեանց անուանել:

Ուրեմն երկուսից մէկը.

Կամ մենք «ազգ» չենք,

Կամ հասարակութիւնն չենք:

IV.

Ուրեմն կրկնեմ այժմ ինչ որ ասել եմ:

Մարդիկ երեք նպատակով են սովորում որ եիցէ լեզու, առաջինը որ կարողանան իւրեանց հասարակութեան հետ յարաբերութիւններ ունենալ, երկրորդ որ ծանօթանան այն հասարակութեան գրականութեան հետ, և երրորդ որ կարողանան իւրեանք այն հասարակութեանը նորա լեզւի միջոցով իւրեանց միտք յայտնել, որիիցէ մտաւոր աշխատանք կատարելով:

Իսկ մենք, հայերս, այն նպատակով չենք սովորում մեր լեզու, որ յարաբերութիւններ ունենանք, որովհետեւ ինչպէս միմեանց հետ, նոյնպէս և ուրիշ ազգերի հետ մենք մեր յարաբերութիւնները թէ բարոյական, թէ ուսումնական, թէ քաղաքական, թէ վաճառականական, թէ ընտանեկան, —մենք մեծ մասով օտար լեզուների միջոցով ենք կատարում:

Մենք այն նպատակով ես չենք սովորում՝ մեր լեզու, որ գրականութեան հետ ծանօթանանք, որովհետեւ նոր գրականութիւնն չկայ, իսկ հին գրականութիւնը թէպէտե կայ և հարուստ է մինչեւ անգամ, բայց մեր այժմեան հարկաւորութիւններին յարմար չէ, չէ կարող բաւականացնել մեր այժմեան պահանջմունքին ու մեր մտաւոր և նիւթեական աշխատանքին որինաւոր ուղղութիւն չէ կարող տալ:

Նմանապէս այն նպատակով ես չենք սովորում հայկական լեզու, որ ինչնիցէ մտաւոր աշխատանք կատարենք, գրքեր կամ օրագիրներ հրատարակենք, —որովհետեւ այդ բաների պահանջմունքը չենք տեսնում հասարակութեան մէջ, եւ ապացոյցը որ այդ պահանջմունք չկան հասարակութեան մէջ, այն է, որ մեր մէջ ոչ ոք չէ կարող ապրել ու իւրեան կերակրել ոչ հայկական գրքեր գրելով կամ թարգմանելով, և ոչ ես հայկական օրագիր հրատարակելով:

Ուրեմն, եթէ մենք այն նպատակով հայկական լեզու չենք սովորում, որ յարաբերութիւններ ունենանք, այն նպատակով ես չենք սովորում, որ կարգանք, ոչ ես այն նպատակով, որ գրենք, —ուրեմն ինչի ենք սովորում հայկական լեզու....:

«Վայ.... Այդ էր պակաս.... Հայեր ենք ու հայերէն չսովորենք....»:

—Ես ձեզ չեմ ասում, թէ հայերէն մի սո-

վորէք, բայց ես ձեզ հարցնում եմ, ինչ նպատակով էք սովորում հայկական լեզու, կամ ինչ օգուտ էք քաղում այդ լեզու սովորելուց: «Ինչ է ասում.... օգուտը ո՞րն է.... Հայ ես, —պէտք հայերէն սովորեած:

Աս պատասխան չէ:

„Հայկական Աշխարհ“,
1868, № 9.

Ի Դ Ե Ա Լ Ի Ւ Ս Ն Ե Ր

(Ճեղինակի պատասխան.)

Ես ձեզ չեմ ասում, թէ հայերէն մի սովորէք, բայց ես ձեզ հարցնում եմ. ինչ նպատակով էք սովորում հայկական լեզու, կամ ինչ օգուտ էք քաղում այդ լեզու սովորելուց: «Ի՞նչ է ասում.... օգուտը ո՞րն է.... Հայ ես—պէտք է հայերէն սովորեած:

Աս պատասխան չէ: (Գրականութիւն չկայ, «Հայկ. Աշխ.» № 9):

I.

Այս, սա պատասխան չէ,—կամ աւելի լաւ ասեմ, սա պատասխան է, բայց սա «Իդէալիստների» պատասխան է:

Գիտէք «իդէալիստ» ինչ է նշանակում:
Ես ծանօթ էի մի նկարչի հետ Այդ նկարից շատ գեղեցիկ կերպով էր նկարում սարեր, ձորեր, երկինք ու ջուրը:

Մի անգամ նորա պատկերների վերայ նայելով, ես հարցրի նորան, —ինչի աշխարհիս ե-

բեսին ազնիւ ու գեղեցիկ բաները ամէն մարդի համար հաւասար կերպով հասանելի չեն: Օրինակ ձեր գեղեցիկ նկարչութիւնները, որոնք բնութեան պատկերներ են ներկայացնում, հասկանալի են միայն քիչ թէ շատ ուսում առած մարդուն, բայց ժողովրդի ամէն անդամին, մասնաւոր հասարակ մարդին, արվեստաւորին օրինակ, հասկանալի չեն: Ձեր պատկերներ ովզ կ'զնէ, —այնպիսի մարդ, որ աւելորդ փող ունի: Ձեր պատկերը երբ որ դահլիճում էր դարսած, ուր ժողովրդը նորան աւենելու էր զնում, —ձեր պատկերը ովզ հասկացաւ....:

Շատ սակաւ մարդիկ նորան հասկացան, և այնպիսի մարդիկ, որոնք քիչ թէ շատ բացված էին:

Իսկ ժողովրդը.... Նորան ինչ, որ դուք գեղեցիկ կերպով սարեր ու ջուր էք նկարում: ... Նա ուրիշ հարկաւորութիւն ունի, նա աղքատ է, նա հարկաւորութիւն է զգում իւր կեանքը լաւացնելու, նա աշխատանքի է կարօտ, նա անբարոյականութեան մէջ է, նա մարմնի ու հոգու պակասութիւններ ունի.... Նորան ինչ, որ դուք նկարում էք բնութիւնը:

«Ես նկարում եմ բնութիւնը, պատասխանեց նկարիչը, որովհետեւ բնութիւնը գեղեցիկ է: Ամէն գեղեցիկ բանի տեսարանը դոյազնում է մարդիս մէջ բարձր ու ազնիւ զգացմունք, գոյացնում գեղեցիկութեան ճաշակը, և մաքրում է նորա սիրուը կոպտութիւնից, կոպիտ զգացմունքից»:

— Շատ գեղեցիկ կերպով էք խօսում, պարոն նկարիչ, բայց միթէ դուք կարծում էք թէ ժողովրդը ժամանակ ունի (և այնքան զարդացած է), որ կարողանայ ձեր գեղեցիկ նկարչութիւններից այդ ուսմունք քաղել: Դուք կամենում էք նորան կոպտութիւնից աղատել, նորա զգացմունք մաքրել.... բայց ժողովրդի կեանքն ինքն կոպիտ է: Նորան կոպիտութենից աղատելու համար, նորան հարկաւոր են աշխատանք և ուսումն Նորան հարկաւոր է աշխատել, հացը ճարել, նորան հարկաւոր է տղիտութենից աղատվել, մտածել ու սովորել, որ նա կարողանար առաւել բարոյական լինել:

Իսկ աշխատանքն ևս կառավարելու ժողովրդին հարկաւոր է մտածելու սովորել.... Ես ևս ինձ կատարեալ մարդ չեմ համարում, ես ևս ժողովրդից եմ, ես ևս հարկաւորութիւն եմ զգում մտածելու, որովհետեւ մտածելը ինձ հնար է տալիս առաւել ուղիղ գատել, և առաւել արդար կերպով վարմել մարդիկների հետ, ուրեմն մտածելուց ես առաւել բարոյական եմ դասնում: Ես հարկաւորութիւն եմ զգում մտածելու, և կարծում եմ, որ արհեստը անօգուտ չպէտք է մնայ, այլ նա ևս պէտք է օգնէ ինձ մտածելու:

Նկարեցէք այնպիսի բաներ, որ ստիպեն ժողովրդը մտածելու, նկարեցէք հասարակութեան կեանքից այնպիսի անցքեր, որոնք մեր

վատ գաստիարակութեան, մեր տղիտութեան, մեր նախապաշարժունքի հետեանք ու պտուղներն են.... Նկարեցեք մեր բարոյական և մարմական պակասութիւնները, նկարեցէք այն մեր բարոյական պակասութիւնները, որոնք մեր հասարակութեան նախապաշարժունքի պըտուղներն են, որոնց մենք տեսնում ենք, բայց որոնց վերայ մենք ուշադրութիւն չենք կամենում դարձնել, վախենալով հասարակութեան նախապաշարժունք վիրաւորելու.... Նկարեցէք հասարակութեան կեղտը.... Նկարեցէք....

«Ոչ, պարո՞ն, ոչ.... Երբէք ես այդպիսի բան չեմ անի և երբէք այն նկարիչը, որ իւր անձն է պատւում, չպէտք է այդպիսի բան անէ.... Արհեստ աստուածների գործ է, նորան ով կը համարձակի ցածացնել մինչև այն աստիճան, որ նորա միջնոցվ ներկայացնէ հասարակութեան պակասութիւններ, հասարակութեան կեղտը.... Ոչ, ես այդ բարձր, աստուածային գործը կեղտի մէջ չեմ ման ածի.... Արհեստը պէտք է արհեստի համար ապրէ....»

Հնթերցող, հասկացաք գուք ինչ որ առաց նկարիչը: Եւ ճանաչեցիք արդեօք, ինչ մարդ է իմ նկարիչը.... Նա «իդէալիստներից» է: Իսկ ես, իմ նկարչի խօսքերը ամեննեին չեմ հասկանում,—ճշմարիտ:—Ես միայն այն գիտեմ,, որ ես «ժողովուրդ» եմ և կ'կամնայի, որ անօգուտ բան իրաւունք չունենար աշխարհին երեսին ապրելու, ես կ'կամնայի, որ ամէն բան ինձ օգնէր լաւանալու, ձգտելու զէպի բարոյակա-

նութիւնը, զէպի իմ կեանքի լաւացնելը, զէպի առաջադիմութիւնը.... Իսկ այնպիսի նկարչութիւնները, որտեղ ներկայացրած է (թէպէտն երեւլի Բաֆայէլի ձեռով) գեղեցիկ կնոջ տկլոր մարմինը, կամ բնութեան տեսարանը, ուրեր, ձորեր ու ջուրը,—սորանից, ես խոստովանում եմ ձեզ, սորանից ես առաւել բարոյական չեմ դառնում:

II.

Տեսած էք դուք այնպիսի մարդիկներ (մասնաւոնդ ծերեր), որոնք մեծ ուշադրութեամբ, ակնոցները քթին գրած, գիրք են կարդում: Հարցրէք այնպիսի մարդին, երբ նա կարդալ կաւարտէ (կարդալու ժամանակ ոչ ոքին չը պէտք է խանգարել), հարցրէք նրան, ինչպէս է հաւանում նա այն գիրքը: Նա ձեզ պատասխան կ'այց:—«Հատ լաւ է գրած»: Սորանից աւելի նա ձեզ պատասխանել չէ կարող, նա ձեզ չէ կարող ասել գրքի պակասութիւններ ու արժունաւորութիւններ, որովհետեւ նա այն նպատակով չէ կարդում, որ գրքից օգուտ քաղէ, մըտքեր քաղէ, որ զարդացնէ իւր ինելքը, ու պակասութիւններ ու արժանաւորութիւններ տեսնէ.... չէ, նա կարդում է առանց նպատակի, նա կարդում է, որովհետեւ գիրքը «լաւ է գրած»—նա կարդում է.... կարդալու համար:

Եւ այնպիսի գրողներ ես կան, որոնք գրում են ոչ թէ այն նպատակով, որ ինչ և իցէ

միտք յայտնեն, այլ միայն այն նպատակով...որ գրեն կարդացէք, օրինակ ֆրանսիացի Լամարտինի գրածները նա, չեմ իմանում, կարծեմ հաղար ու մէկ հատ գիրք է գրել—բանաստեղծութիւն, պրօզա, պատմութիւն, բօմաններ.... և այդ բոլոր գրքերի մէջ գուշ շատ սակաւ մտքեր կ'տեսնէք: Մեծ մասով միտքը զոհված է ձերն Լեզուն շատ լաւ է: Նորա գիրք կարդալուց յետոյ կարող էք առել—լաւ է գըրած: Այնպիսի գրքեր մեզ չեն դրդում մտածել, բայց ընդհակառակն սպանում են մտածելու ընդունակութիւնը, և ծուռ մտքեր յայտնելով, ոգեսրում են իւրեանց ձեր չնորհով մարդի զգացմունք ու ցնորք:

Եսորհուրդ եմ տալիս այնպիսի ծնողներին, որոնք չեն կամենում, որ երեխաներ մտածեն, կամ կամենում են, որ նոքա ծուռ մտածեն,—խորհուրդ եթ տալիս նոցա իւրեանց երեխաներին կամարտինի գրքեր առաջարկել, կամ առելի լաւ առեմ «կարդալու ստիպել»:

Են ծնողները, որոնք չեն կամենում, որ երեխաները մտածեն, ուրեմն վախճնում են, որ նոքա ծնողների պակասութիւններ նկատեն ու քննեն,—այն ծնողները, ճշմարիտ յոյս ունեմ, բաւական կ'մնան իմ խորհրդից.... Մանաւանդ աշխատեցէք, բարի ծնողներ, ձեր աղջիկների մտածելու ընդունակութիւնը սպանել:

Ուրեմն կան մարդիկ, որոնք գրում են—գըրելու համար:

Նմանապէս այնպիսի մարդիկներ տեսած կը

լինիք, որոնք խօսում են, և շատ են սիրում խօսել, ոչ թէ այն նպատակով, որ ինչ և իցէ մտքեր յայտնեն, բայց միայն այն նպատակով, որ առիթ ունենան իւրեանց սեփական «ձայն լուլու»:—Խօսելու ժամանակ նոքա իւրեանց սեփական ձայնի վերայ սիրահարվում են:

Այսպիսի մարդիկ խօսում են—խօսելու համար:

Ո՞վ չէ տեսել հարուստ մարդիկների որդիներին, այն երիտասարդներին, որոնք առաւել.... կանանց են նմանում, քան թէ այրմարդիկներին նոքա ամբողջ օր ոչինչ չանելուց յետոյ—գիշերը թատրօն են գնում:—Ինչի:—Հասարակութիւն տեսնելու, իւրեանց սեփական անձը ցոյց տալու համար, և բերմի վերայ աղջիկների.... տաներ տեսնելու համար Ափսոս որ այդ մարդիկ չեն իմանում, որ նոցա «իդէալիստներ» կարելի է անուանել, —նոքա շատ ուրախ կը լինէին, որովհետեւ տասն և իններորդ գարում ամէն մարդ մեծ զին է գնում «իսա» վերջաւորութեանը....

«Պարոն «իստ», ինչի էք գնացել թատրօն:

«Սա ինչ հարց է: Գնացի թատրօն, որ տեսնեմ թատրօն Գնացի թատրօն, որովհետեւ սիրում եմ թատրօն:

Ճշմարիտ, շատ լաւ եք արել, որ գնացիք թատրօն, որովհետեւ գուք մեզ առիթ տուիք, ձեզ նայելով, համոզվել թէ կան հասարակութեան մէջ ձեր նման անբժշկելի «ցաւեր»:

Ես ու գուք, ընթերցող, թատրօնից գոնէ

ինչ և իցէ օգուտ քաղեցինք, գոնէ հասարակութեան պակասութիւններ նկատեցինք:....

Մենք ուշադրութիւն ենք դարձրել ոչ թէ միայն հասարակութեան պակասութիւնների վերայ, մենք ուշադրութիւն ենք դարձնում նրամանապէս և բեմի վերայ:

Բեմի վերայ ներկայացնում են հասարակութեան կեանքից մի անցքը: Այդ անցքը նկարագրելով, գրողը կամնեցել է մեզ իւր միտք յայտնել մարդիկների այս կամ այն պակասութեան վերայ, նա կամնեցել է հասարակական մի խնդիր ներկայացնել մեզ: Նորա զլիսաւոր միտք, օրինակ, այն է եղել, որ կնոջ և մարդի մէջ յարաբերութիւններ չպէտք է լինէին այն տեսակ յարաբերութիւններ, որոնք մինչի այն ժամանակ ընդունած էին նորա հասարակութեան մէջ: Կամ գրողի միտք այն էր, որ պէտք է փոխել (և նա, առենք, տռաջարկել է ինչպէս պիտի փոխել) հօր և երեխանների մէջ յարաբերութիւնները:.... Եւ այն սորա նման հասարակական խնդիրներ են ներկայացնում բեմի վերայ: Թատրօնից դուրս դալու ժամանակ մենք (դուք ու ես) սկսում ենք խօսել, վիճել, գրողի պէս մաքեր քննելը Դուք, օրինակ, նորա մտքին համաձայն էք, ես համաձայն չեմ: Կը վրձենք, կ'առաջենք միասին, կարելի է որ համաձայն ես կ'լինենք: Թատրօն դնողուց առաջ մենք չենք մտածել այն հասարակական խնդիրի վերայ, որ առաջարկել է մեզ գրողը, պիտի մենք մտածում ենք նորա վերայ, քննուու-

ենք նորան: Գրողի մտքերի մէջ կամ պակասութիւններ կամ արժանաւորութիւններ ենք դանում: Գանում ենք, օրինակ, որ գրողի առաջարկած ընտանեկան յարաբերութիւնները կամ շատ բնական են, կամ բնական չեն, կամ բարյական են, կամ ընդհակառակն բարյական չեն: Այդ քննութիւնը մեզ ստիպում է և մեր սեփական ընտանեկան յարաբերութիւնների վերայ ուշադրութիւն դարձնել և նորա քըննել.... Գրողը մեզ խնդիր է առաջարկել.... ով դիտէ, կարելի է մենք նորան կ'վճռենք:

Մի խօսքով մենք օգուտ ենք քաղում թատրօնից: Նա մեզ սովորեցնում է մտածել.... Մենք այն պարօնի նման չենք գնում թատրօն միայն այն նպատակով,—որ գնանք թատրօն

III.

Սւրեմն ով արհեստով պարապում է ոչ թէ մի առանձին նպատակով, կամ օգուտի համար, ոչ թէ այն նպատակով, օրինակ, որ ստիպէ հասարակութեանը մտածելու,—ով արհեստով պարապում է արհեստի համար,—նորան մենք «իդէալիստներ» ենք կանչում:

Ով կարգում է ոչ թէ այն նպատակով, որ զարգացնէ իւր խելքը, բայց կարգում է միայն կարգալու համար,—նորան ես. «իդէալիստ» ենք կանչում:

Ով գրում է ոչ թէ որենիցէ մտքեր յայտնու նպատակով, այլ միայն այն նպատակով, որ

ձեր սիրուն լինի, թէև միտք չի ունենայ նորա գրածը,—այդ մարդը «իդէալիստ» է:

Նմանապէս ով խօսում է ոչ թէ մտքեր յայտնելու համար կամ իւր կարծիքը այս կամ այն բանի վերայ առաջարկելու համար,—այլ խօսում է որ միջոց ունենայ ուրիշներին իւր ձայն լսել տալու, և ինքն ևս իւր սեփական ձայն լսելու, որ խօսելու ժամանակ կասես թէ սիրահարվում է իւր սեփական ձայնի վերայ,— ով խօսում է միայն խօսելու համար—այդ մարդն ևս «իդէալիստ» է:

Ով թատրօն է գնում ոչ թէ այն մտքով, որ միջոց ունենայ մտածելու, քննելու, ուրեմն իւր խելքին կերակուր տալու, իւր խելքը զարգացնելու,—այլ միայն այնոր համար է գնում թատրօն, որ կարողանայ գիշերը թատրօնում անցկացնել,—որ թատրօն է գնում թատրօնի համար,—ևս նորան ևս «իդէալիստ» եմ ասում:

Սոհասարակ, երբ որ մարդը մի գործ անելով մի առանձին նպատակ կամ օգուտ աչքի առջե չունենալով, այն գործի «գործողութեան» մէջ իւր համար բոլոր բաւականութիւն է զբանում,—այզպիսի մարդը «իդէալիստ» է:

„Die sache für sich selbst“—ասում են գերամանացիներ, «գործը նոյն ինքն իւրեան համար» և ոչ թէ մի առանձին նպատակի կամ օգտի համար,—ուա «իդէալիստ» է:

IV.

Մենք, հայերս, ամենքս «իդէալիստներ» ենք: Երբ որ ես ձեզ հարցնում եմ.—ինչ նպատակով էք սովորում հայկական լեզու, կամ ինչ օգուտ էք քաղում այդ լեզու սովորելուց: —Դուք ինձ պատասխանում էք, «օգուտը ո՞րն է.... Հայ ես, —պէտք է հայերէն իմանաս»:

Մենք «իդէալիստներ» չենք միթէ, եթէ մեր սեփական լեզու այն նպատակով չենք սովորում, որ նորա միջոցով մտքեր յայտնենք, յարաբերութիւններ ունենանք, նորա միջոցով ուսուցանենք, նորա միջոցով զարգացնենք մեր խելքը, գրքեր կարգալով, կամ յայտնենք մեր մտքերը գրքեր գըրելով:

Մենք «իդէալիստներ» չենք միթէ, եթէ մենք սեփական լեզու սովորելուց ոչինչ օգուտ չենք քաղում, բայց այնու ամենայնիւ սիրում ենք նորան:

Մենք «իդէալիստներ» չենք միթէ, եթէ մենք մեր լեզու միայն այն նպատակով ենք սովորում, որ սովորենք մեր լեզու Ոչ, մենք ազգասիրութեան պատճառով ենք սովորում մեր լեզու:

Հասկանում էք դուք արդեօք ինչ է ազգասիրութիւնը:

Ազգասիրութիւնը այնպիսի զգացումն է, որով մարդը պարտաւորվում է «օգտաէտ» լինել իւր հասարակութեան:

Ուրեմն, սա ամենաին ազգասիրութիւն չէ, երբ որ մարդը իւր ազգի լեզու իմանալով, ոչինչ «օգուտ» չէ քաղում այդ լեզվի ուսումնից, ուրեմն իւր լեզու իմանալով, ոչինչ «օգուտ» չէ բերում, ուրեմն «օգտաւէտ» չէ լինում իւր հասարակութեանը:

Ազգասիրութիւնից մարդը պարտաւորիվում է «օգտաւէտ» լինել իւր ազգին իսկ նա ազգասիրութեան պատճառով է սովորում իւր ազգի լեզու: Բայց լեզու սովորելուց նա ոչինչ «օգուտ» չէ քաղում, և չէ բերում իւր ազգին: Ուրեմն նորա ազգասիրութիւնը «անօգուտ» աննպատակ ազգասիրութիւն է, կամ «փոքալիստի» ազգասիրութիւն է:

Այս հայն, որ հայերի մէջ ապրելով, երկիր է փորում, — թէն նա ամեննեին հայերէն չէր իմացել, — առաւել մեծ ազգասէր է (այնոր համար որ երկիրը փորելով նա «օգտաւէտ» է լինում իւր հասարակութեանը) ասում եմ առաւել մեծ ազգասէր է, քան թէ այն հայն, որ հայերէն իմանալով, ոչինչ օգուտ չէ քաղում իւր հայերէն գիտենալուց:

„Հայկ. Աշխ.“, 1868, № 10.
Կիցցա.

ՊԻԼՈԴՈ ԴԱՀԱՎԱՆԵՐԻ:

I.

Փարիզի այս տարու նորութիւններից մինը Պիլոդո դահլիճի (salle Piloðo) ժողովներ են:

Պարոն Ժ. Է. Զօրն (J. E. Horne) նախագահ է մի ընկերութեան, որը իւր նիստեր ունի այդ դահլիճում¹⁾: Ժողովի նիստերի մէջ խօսվում է ընկերութիւնից առաջարկված զանազան խընդիրների վերաց, կամ «կանանց գրութեան վերաց հասարակութեան մէջ» կամ «կանանց աշխատանքի վերաց»:

Ընկերութեան անդամները ոչ թէ միայն տղամարդիկ են (նոցա մէջ և արվեստաւորներ կան) բայց և կանացք կան: Կանացք ևս հրապարակար խօսում են դահլիճի մէջ:

Ընկերութեան հիմնելու նպատակը այս է.

1) Պ. Զօրն հոնդարացի է, ինչպէս ասում է զերմանական „Allgemeine Zeitung“ օրադիրը: Նա աշխատակից է Գրանսարական „Avenir National“ օրագրին: Նա երեւլի է քանի մի զրվածքներով Ֆրանսիայի գրամական այժմեան հանգամանքների մասին.

զարգացնել կտնանց միտքը, սովորեցնել նոցա
մտածել, պատրաստել նոցա հասարակական
կեննքի համար:

II.

Միացած կին և մարդք, ասում էր ալ. Էն-
ֆանտին (Enfantin) հասարակական անհատ և
կազմում: Մարդք ազատութիւն և միջոց ուներ
հասարակական կեանքի համար պատրաստվե-
լու, իւր հասարակական պաշտօն օրինաւոր
կերպով կատարելու համար, բայց կինը այդ
միջոց երբէք չէ ունեցել, միշտ ստրկութեան
մէջ է եղել: Նորան հասարակական կեանքի հա-
մար պատրաստվելու միայն մի հնար կայ, այն
է զարգացնել նորա միտք, նորան իրաւունք
տալ մարդի նման սովորելու, նորան մտածել
սովորեցնել, հասցնել նորան այն տեղը, որ նա
ինքն համկանար իւր դրութիւնը և իւր ընդու-
նակութիւնները:

III.

Ընկերութեան վճիռներից մինը սա էր. թէ
կինը մարդի նման իրաւունք ունի սովորելու,
նորա պէս կրթութիւն ստանալու, և ընարելու
հասարակական այն պաշտօնը, որի համար նա
ընդունակութիւն է զգում իւր մէջ:

Բայց գլխաւորապէս (սա ժողովի անդամնե-
րի կարծիքն է) կնոջ ընդութիւնը ընդունակ է

յետագայ պաշտօններ կատարելու հասարակու-
թեան մէջ. նախ—բժշկի պաշտօնը, մանաւանդ
կանանց և երեխանների հիւանդութիւնների խը-
նամատարութիւնը իւր գլխաւոր գործունէու-
թիւն ընտրելով, երկրորդ—ուսուցչի պաշտօն
կատարելու: Ամէրիկայի ուսումնարանները վկայ
են այն իրողութեան, թէ ինչքան ընդունակ են
կանայք ուսուցչի պաշտօն կատարելու:

IV.

Յետագայ հետաքրքիր տողերը Ամերիկայի
կանանց մասին ալ. Լաբուլէի գրքիցն ենք քա-
ղում (1): Խօսելով օրիորդ Բրէմէրի գրվածի վե-
րայ (2) ալ. Լաբուլէն աւելացնում է:

«Որքան չատ են տարածվում քրիստոնէու-
թեան մտքերը, այնքան առաւել են ձանաչում
մարդկի, թէ անհատի ճշմարիտ բարձրութիւնը
բարյական զարգացման մէջ է բովանդակվում,
և այնքան աւելի աշխատում են կնոջ դրութիւն
բարւոքել: Որովհետեւ, ինչպէս ասում է հեղի-
նակը (օրիորդ Բրէմէր), երբ վերջանում է զօ-
րութեան իշխանութիւնը, կինը այր մարդի հա-
մար է դառնում»:

(1) Պ. Լաբուլէի (Eduard Laboulaye) „Etudes Morales et Politiques“ անուանեալ գրքի երես 163—166:
Հ. Ե.

(2) Frederique Bremer (Ֆրէդէրիկ Բրէմէր) „Des Foyers du Nouveau Monde“ (Նոր Աշխարհի Հայրենիք):
Հ. Ե.

«Կնոջ համար կայ, առում է պ. Լաբուլէ, մի առաւել բէտական, առաւել յարմար և առաւել համեստ գեր քան թէ «աղատ կնոջ» անունը։ Սյդ գերը այն է, որ նոր ժամանակներում Ամերիկայի կանայք մանկավարժութեան մէջ են գեր խաղում, նոցա այդ դործունէութիւնը բեղմնաւոր պառզներ է բերել և կատարելապէս յաջող վեցաւ։

V.

«Ճնորհալի և խելացի ժէնէվացի կանայք, շարունակում է պ. Լաբուլէ, առհասարակ ուսուցիչների բնաւորութիւն ունին։ Սա նորանից է ծագում, որ նորա ամէնքը այն գեր են ընդունում, որը վախեցնում է մեզ մեր թեթեւամտութեան պատճառով, այսինքն քարոզիչների (missionnaire) գերը։

«Ամերիկացի կանայք շատ նման են ժէնէվացիներին, եւրեանց կիւրակեան ուսումնարաններում նորա վագուց են սովորում ուսուցչութեան դործը։ Հասկանալի է, որ այդ պարապմունքը պատճառ են լինում, որ կանայք կորցնում են փշացված (enfant gâté) երեխաների բնաւորութիւնը, որ մենք կնոջ անհրաժեշտ յատկութիւն ենք համարում, բայց մինոյն ժամանակ նորա վարդանում են մաքի անկախութեան և բարոյականութեան կողմից։ Եւ ուղիղ պիտի սաենք, որ նոցա համբերութիւնը, նոցա հեղութիւնը, նոցա համեստ վարժունքը,—վկայ

են նոցա բարձր դաստիարակիչ ընդունակութեանը։

«Նոցա այդ յատկութիւնները պատճառ են լինում, որ նորա մեր ուսուցիչներից անգամ առաւել բարերար կերպով են ազգում երեխաւների վերայ, թէ հնազանդութեան, թէ աշխատանքի կողմիք, այնպէս որ միայն երեխաներ չեն յանձնում նոցա։—Օրիորդ Բրէմէր նախ մեզ ցոյց տուեց մի այնպիսի ուսումնարան (école normale), որտեղ ազջիկներին լիապէս ծանօթացնում են գիտութիւններին, մանկավարժական ասպարէզի համար պատրաստելու նոցա, —յետոյ մեզ մի այնպիսի ուսումնարան է ներս բերում, որտեղ քան տարեկան օրիորդը անխոպվ ուսուցանում է գրեթէ հաւասար հասակի երիտասարդներին, որոնք ինչպէս ըլաւ երեխաներ» ուշագրութեամբ են լսում նորա խօսքերը։ Յաճախ է պատահում, այդպիսի տեսարան Միացեալ-Նահանգների մէջ, և դա անշան գործ չէ»։

VI.

Ինչ որ կանանց քաղաքական իրաւունքներին է վերաբերում, զեռ ոչինչ վճռված չէ ժողովում։ Սա յետագայ նիստերի վէճի նիւթպիտի լինի։

Այդ բանի մէջ ես յոյս կայ, որ Պիլօդօ դահլիճի ժողովը յետ չ'մնայ այն մտքերից, որոնք մեր ժամանակներում Ամերիկայում և Անգլիայում սկիզբ են առել։

Ա. մերիկայի քանի մի նահանգների մէջ կառ-
նակը արդէն ընտրողութեան իրաւունք են ստա-
ցել։ Իսկ Անգլիայում այդ մտքերի թարգման
և պաշտպան դարձել է պ. Ստիւարտ Միլ
(Stuart Mill):

VII.

Փարիզի ժողովուրդը մէծ համակրութիւն է
ցոյց տալիս պ. Հօրնի ժողովներին. ժողովի նիս-
տերին ներկայ են լինում մօտ 2000 լոգիստր:

Հանգիստ կերպով է լսում ժողովուրդը նիս-
տերի վէճերը, և միայն պատշաճ տեղերին և
ընտրողութեամբ է ծափահարում ժողովի վճիռ-
ներին։

«Հայկ. Աշխ.», 1868, № 10.
Հեղուրէրդ։

ՃԱՐՈՒԱԿԵ՞ՆՔ ԹԷ ԱԶ:

Մի անգամ (չորս տարի առաջ) մենք ուսա-
նողներս հաւաքված էինք մի փոքր սենեա-
կում. խօսակցութիւնը մեր հայկական օրագիր-
ների վերայ էր։

«Ոչ պարոններ, ասաց ուսանողներից մինը,
ես այժմ տեսնում եմ, որ մենք սխալիցանք
սկսելով յօդուածներ հրատարակել հայկական
օրագիրների մէջ»....

— Այո, այո, սխալիցանք, — կրկնեցին ա-
մէնքը։

«Միայն այն մարդն իրաւունք ունի յօդուած-
ներ գրելու, շարունակեց առաջինը, որը վստահ
լինելով իւր զարգացման վերայ, կարող է ժո-
ղովրդի հասկացողութեան յարմար յօդուածներ
առաջարկել։»

— Եթէ այդպէս է, ասաց ուրիշ մի ուսա-
նող, եթէ միայն այն ժամանակ պիտի գրել
սկսենք, երբ որ վստահ լինենք մեր զարգաց-
ման վերայ, — ուրեմն երբէք չպիտի սկսենք
բան տպելու։

«Ինչի՞ն, հարցըին ամէնքը».

— Որովհետեւ մարդս երբէք չէ կարող «հաս-

տատ իմանալը թէ նա բաւական զարգացած է թէ ոչ Արդեօք ունիք այնպիսի մի չափ, որով կարողանայիք որոշել, հասել էք թէ հասած չք զարդարման այս աստիճանին նըլլ զուր լրինութիւնում էք ստանում:

«Այս ունիքն կրկնեց առաջին ուսանողը երբ որ մենք կաւարտենք մեր ուսումը, այն ժամանակ կարող ենք ասել, որ առաւել զարգացած ենք քան թէ երբ մենք ուսանողներ էինք Ահա քեզ չափու:

—Ես ընդունում եմ համարարանական ուսումի աւարտելը ինչպէս իմ զարգացման ապացոյց. չեմ կարծում նոյնպէս, որ ուսումն աւարտելով ես անպատճառ ևս կ'համոզիմ, որ բաւական զարգացել եմ, որ հասել եմ վերջապէս այն բոսկին, երբ իրաւունք ունիմ զբրականական գործունէութիւնս սկսել: Նախ հարկաւոր է ասել, որ մարդս երբէք չպիտի զարգարէ սովորել, մինչև մահ պիտի շարունակէ ուսում առնել, կարգալ զարգացնել իւր խելքը և դատողութիւնը,—և երկրորդը մենք իրողութիւններ ենք առնում, որ հայրենիք վերադարձած ուսումնաւարտ երիտասարդներից չառաեր, թէ բժիշկներ, թէ իրաւարաններ, թէ բնագէտներ, այնքան թոյլ, երեխայական զարգացում ունեն, որ ոչ թէ միայն գրել չեն կարող մի օրինաւոր յօդուած, այլ խօսակցութեան մէջ ևս չեն կարող որոշ մէկ միտք յայտնել: Նոցա սովորական խօսակցութեան պարունակութիւնը անվայելուչ բաներ են կամ

հայնոյաննք: Դուք ինքներդ չատ անգամ տեսած կ'վնէք ինչպէս մեր թիֆլզի լուսաւորեալ մարդիկ, ուսումն աւարտածներից և չաւարտածներից: Երբ որ զուր նոցա հետ ձանը Խօսակցութիւն էք սկսում, դարձնում են իւրիսնց բառեր թիւնին և կեցած օաների վերայ:

«Ուրեմն ինչ անենք, — Հարցրեցին ուսանողներից մի քանիսները»:

—Գրենք, և թնդ դատէ հասարակութիւնը: «Հասարակութիւն, ինչ հասարակութիւն, կայ արդեօք հայկական հասարակութիւնն Հասարակութիւն որ կազմված է ուսում չաւարտած ուսանողներից, նիւթապաշտ, տհաս, անհոգ մարդերից, և անուս կնամարդերից, որնք կարծել են թէ եւրոպական կրթված կին կոչվելուհամար, բաւական է միայն եւրօպականն զգեստներ հագները.... Ո՞վ գիտէ, կարելի է շուտով կ'կարծեն իւր թէ եւրօպական զգեստ հագնելով, նոքա իրաւունք են ստանում յօդուածներ ևս գրելու, և մինչև անդամ օրագիր հրատարակելու.... Ի՞նչ հասարակութիւն.... Ե՞րբ ևս տեսել, որ մի ասված յօդուածի վերայ հայն իւր միտքը յայտնէ, դատողութիւն անէ, մտքի մէջ պակասութիւններ. և արժանաւորութիւններ տեսնէ: Փօխանակ կրիափեյ նա կարող է հայնոյել, — այդ նորա բանն է:

Ոչ, միայն այն ժամանակ երիտասարդը պիտի գրել սկսէ, ուսումնական իրողութիւններ տարածէ, մտքեր յայտնէ, երբ նա իւրան բաւական զարգացած կ'զգայ, — առանց սպասելու

հասարակութեան կողմից միտք, խրատ, կրիտիկա, կամ կարծիք»:

բ. Ուրիշն շարունակենք գրել թէ ոչ իրաւունք ունինք մենք գրելու թէ ոչ Որին լսես, որին հաստատաւ Մի քանիսները ասում են, թէ իրաւունք չունենք գրելու եթէ հաստատ չենք իմանում թէ բաւական զարգացած ենք, թէ չը պիտի գրենք եթէ մեր ազգի կիանքը չենք ճանաչում, թէ չպիտի շարունակենք գրելու, եթէ մեր յօդուածները չեն կարգվում:

Իսկ միւսները ասում են, թէ ամէն մարդ ունի իրաւունք գրելու, նաև այն մարդք, որ հաստատ չպիտէ, թէ հասել է նա արգեօք զարգացման այն աստիճանին, երբ նորա մտաւոր աշխատանքի պտուղը օգտաւէտ կարող է լիլինել հասարակութեան, թէ իրաւունք ունին գրելու մինչեւ անդամ կանաք, նաև այն տեսակ կանաքը, որոնց բոլոր կրթութիւնը կայացած է «եւրօպական շորերի» վերայ:

Թող գրեն ամէնքը, թող փորձեն, թող յայտնեն իւրեանց մոքերը, և նոցա յօդուածների դատաւորը կ'լինի ժողովուրդը, որ կ'քննէ, կը դատէ, կրիտիկա կանէ, կ'գոնէ յօդուածների մէջ յայտնած մտքերի պակասութիւնները և արժանաւորութիւնները: Թող հասարակութիւնը փորձաքար լինի, թող նրան իւր յօդուածը առաջարկելուց յետոյ, դրողը իմանայ թէ պիտի շարունակէ գրել թէ ոչ:

գ. Ես համաձայն չեմ այն մտքի հետ, թէ դրողը պիտի քարոզիչ լինի: Ոչ, թէպէտ և գըրողը պիտի ունենայ մի հաստատ ուղղութիւն, պիտի ունենայ իւր սեպհական կարծիքը, պիտի պինդ պաշտպանէ իւր մտքերը,—բայց մինոյն ժամանակ նա պիտի հասարակութիւնից ևս սպառէ օգնութիւն, կրիտիկա պիտի սպառէ, որ հասարակութիւնը ուղղէ, գրստէ նորա յօդուածների պակասութիւնները:

դ. Բայց կարող է արգեօք հասարակութիւնը գրվածների մէջ յայտնած մտքերի վերայ դատաւոր լինել:

— Ի՞նչ գասերից, կամ աւելի լաւ ասեմ, ինչ տեսակ մարդերից է կազմված մեր հասարակութիւնը:

Եետագայ մարդերից.

Կարդալ ու գրել չմիմացողներից, (որք են ատորին ժողովուրդը և այլն):

Վաճառականներից և արհեստաւորներից:

Երկրորդական ուսումնարանների, կամ գիմնազիոնների աշակերտներից:

Համալսարանների ուսանողներից, համալսարանների մէջ ուսում աւարտածներից և չաւարտածներից:

Անուռ կնամարդերից:

Եւ վերջապէս եկեղեցականներից:

Կարդալ ու գրել չմիմացողները և հայկական կանաքը յայտնի բան է չեն կարող գրականական ստեղծվածների դատաւորներ լինել: Վա-

ճառականները և արհեստաւորները բացի օրացոյցից և էֆիմերդէից ոչնչ չեն կարդում: Իսկ միւսները:....

Բայց առաջ քան թէ վճռել որ հասարակութեան ուրիշ անդամները կարող են թէ ոչ կարդացողներ իւրեանց անուանել, այսինքն կարդալ, հասկանալ, քննել և դրստել գրողի մըտքերը, տեսնենք ինչ պիտի լինեն կարդացողի յատկութիւնները, որ կարդացողը իրաւունք ունենար իւրեան կարդացող անուանել:

Ե. Առաջին այն է, որ կարդացողը պիտի լեզուն իմանայ, ուրեմն հայ կարդացողը պիտի հայկական լեզուն իմանայ, որ նա կարողանայ կարդալ յօդուածները հայերէն լեզուվ գրած:

Երկրորդ նա պիտի զարդացած լինի, որ հասկանայ յօդուածը:

Երրորդ նա պիտի ծանօթ լինի ազգի ոգու հետ, որ կարողանայ վճռել, թէ յարմար են արդեօք կամ թէ ընդդէմ են հայոց ազգի ոգուն յօդուածի մէջ յայտնած մտքերը:

Ո՞րն է այն դասը, հայկական հասարակութեան մէջ, որ այդ բոլոր յատկութիւններ ունի, կամ որը աւելի հեշտ կարող է այդ յատկութիւնները իրան սեպհականացնել:

Գ. Թողնենք հայկական կանանց, որովհետեւ նոքա դեռ ևս ուսում չունեն, թողնենք նմանապէս տգէտ վաճառականներուն և արհեստաւորներուն, կարդալ և դրել չփափողներուն,

կամ օրացոյց կարդացողներուն.... և տեսնենք թէ ինչ են անում միւսները:

Ո՞վ են միւսները:

Օրինակ երկրորդական ուսումնարանների և գիմնազիօնների աշակերտները..... Նոցանից շատերը հաստատ կերպով իւրեանց լեզուն չեն ճանաչում. և եթէ ճանաչէին ևս, եթէ մեծ ուշգրութեամբ ևս կարդային յօդուածները, նոցա կարդալուց գրողը մեծ օգուտ չէ կարող քաղել, սվովհետեւ, ինչպէս ևս ասացի, գրողը կրիտիկա է սպասում կարդացողից, —իսկ աշակերտը, դեռ ինքն է ընտունում գիտութիւնների սկզբունքները, չէ կարողացել դեռ իւր համար կարծիք կազմել, ուղղութիւն ընտրել, —իսկ ձեզ յայտնի է, որ մարդը միայն ինքն մի բաեպհական ուղղութեան համելուց յետոյ կառող է ուրիշ ուղղութեան վերայ դատողութիւն անել:

Ասենք, որ համալսարանի ուսանողները լաւ են ճանաչում հայոց լեզուն, ասենք որ լաւ են ծանօթ ազգի ոգու հետ, —բայց նոքա դարձեալ չեն կարող կարդացողներ լինել, նախ որովհետեւ չէ կարելի ասել, թէ մեր ուսանողները շատ զարդացած մարդիկ լինէին, երկրորդը որ եթէ նոքա զարդացած ևս լինէին, գրողը չէ կարող նոցա վերայ նայել որպէս իւր մտքերի դատաւորների վերայ, —ինչու, —որովհետեւ ուսանողների համար հետաքրքիր չեն ազգային կեանքը երևոյթները, նոցա օգուտները համապատասխան չեն հասարակական օգուտներին:

Նոցա նպատակն է պարապել, զարգացնել իւրեանց միտքը, գիտութիւններ ստանալ: Նոքա ժամանակ, ցանկութիւն և պահանջմունք չունեն պարապելու հասարակաց հարցերով, նոքա իւրեանց մտաւորական հարկաւորութիւններին լրումն են տալիս օտար լեզուներսկ:

Է. Ուսում աւարտածները հայրենիք յետ դառնալով հազիւ գործ են դանում այնտեղու եւ եթէ նոքա գանեն ևս, այդ գործ տուողը հասարակութիւնը չէ: Կարելի է, որ միայն բըժիշկները հասարակութեան մէջ պարապմունք են գանում: Իսկ իրաւաբանները տէրութեան են պարտական և ոչ թէ հասարակութեան, եթէ նոքա ուսում աւարտելուց յետոյ մի կտոր հաց են ճարում իւրեանց համար:

Բնագէտները նմանապէս չ'գտնելով երկրի մէջ գործնական աշխատանք, ստիպված են լինում ծառայութիւն մտնելու, ապրուսափ հնար ճարելու համար:

Հասարակութիւնը աշխատանք չէ տալիս ուսում առած մարդերին, —ուրեմն կարելի է միթէ որ ուսում առած մարդիկը հասարակական հարցերով հետաքրքրվեն: Գրողը չէ կարող նոցա կարդացողներ համարել, չէ կարող նոցա վերայ նայել, որպէս իւր գրածների դասաւորների վերայ, որովհետեւ նոքա հասարակութիւնից աշխատանք չին ստանում: հասարակութեան համար օտար մնալով, իւրեանց հա-

սարակութիւնը ևս իւրեանց համար օտար են համարում:

Ը. Մնաց միայն հասարակութեան մի գասը, այն է եկեղեցականները:

Եկեղեցականների մեծ մասը ազգային լիգու գիտեն, միշտ հասարակութեան մէջ ազգակով, քաղաքների թէ գիւղերի մէջ, հասարակութեան հետ մօտիկ յարաբերութիւններ ունենալով, հասարակութեան հոգեոր կեանքի վերայ հոգս քաշելով, բաւական ծանօթ են ազգի ոգու հետ:

Եւ եթէ մեր եկեղեցականները այնքան բացված չեն, այնքան հաստատ ուսում չեն ստացել որքան ցանկալի էր, որ ստանային, — գոնէ նոքա այնպիսի պաշտօն են կասարում հասարակութեան մէջ, որ հասարակութիւնը անհրաժեշտ հարկաւորութիւն է համարում: ուրեմն ոչ նոքա են օտար հասարակութեան համար, ոչ ևս հասարակութիւնը նոցա համար օտար է:

Թ. Ցանկալի կ'լինէր, որ մեր եկեղեցականները աւելի զարգացած լինէին, աւելի ևս հաստատ ուսում ստանային: Այն ժամանակ կարելի կ'լինէր ասել, թէ նոքա բոլոր հասարակութեան միակ դասն են, որ ծանօթ լինելով ազգի լեզուին և ոգուն, կատարելով այնպիսի պաշտօն, որ հասարակութեան համար պահանջմունք է, —պաշտօնը, որ թոյլ է տալիս նոցա

օտար չմնալ հասարակութեան համար,—կարելի կ'լինէր ասել, որ նոքա միակ դասն են հասարակութեան մէջ, որի անդամների վերայ գրողը իրաւոնք կունենայ նայել, որպէս իւր գրուածների բնական դատաւորների վերայ:

Բայց մինչև այն ժամանակ, չարունակթնք թէ ոչ:

„Մելու“, 1868, № 35.

ԻՆՉԻ ԶԵՆՔ ՀԻՄՆՈՒՄ

Եթէ ոչ, ուրիշներին ևս չենք օգնում, ու սեփական որդիների մոռաւորութիւնը սպանում ենք մեր անպիտան դաստիարակութեամբ, մեր անտանելի նախաղաշրմունքով: («Գերզատ. ազգ. և Համալսարան», «Հայկական Աշխարհ» № 9. 1867):

I.

Սովորութիւն կայ հայերի մէջ, մի գործ սկսելու համար, իւրեանց մէջ ստորագրութիւն հաւաքել: Հարկաւոր է, օրինակ, մէկ աղքատ աշակերտին օգնութիւն տալ, —ստորագրութիւն են հաւաքում, հարկաւոր է գիրք տպել, —ստորագրութիւն են հաւաքում:

Բայց ով են այդ ստորագրութիւնների գործաւոր անդամները, —հարուստներ են Դէպի ինչ մարդիկ է դառնում հասարակութիւնը մի գործ սկսելու համար, —գէպի հարուստները:

Այդ կերպով հասարակութիւնը սովորում է հարուստների վերալ նայել, ինչպէս հասարա-

կութեան ամենահարկաւոր անդամների վերայց
եւ աղքատ մարդիկներից շատերը, թէն ընդու-
նակ, ուսումն առած լինելով, ազգային դորձի
մէջ հասարակութեան աւելորդ անդամներ են
համարում իւրանց:

Ո՞վ է աւելի արժանի հասարակութեան
դորձի մէջ գործելու, —յայտնի բան է հարուս-
տը: Ո՞վ է հասարակութեան աւելի հարկաւոր
և օգտաւէտ անդամ, —յայտնի բան է այն մար-
դը, որ կարողութիւն ունի փող տալու....

Ուրեմն սասորագրութեամբ գումար են հա-
ւաքում մի որեկից գործի համար, մասում են
այդ գումարը, և մի քանի օրերից յետոյ կրկն
անվոր են մնում:

Պատահում է մի որից գործ, —կրկն ստո-
րագրութիւն...:

Հարուստները վերջում են, հասկանալով, որ
հասարակութիւնը ոչինչ չէ կարող, կամ ոչինչ
չէ իմանում անել առանց նոցա օգնութեան,
իսկ անհոգ հասարակութիւնը ոչինչ բանի տեղ
չդնելով իւր սեփական հանկացողութիւն և գո-
րութիւնները, —նայում է հարուստների վերայց
ինչպէս իւր փրկիչների, իւր աստուածների վե-
րայց, նոցանից է սպասում ամէն կարելի և ան-
կարելի գործեր:

Պատահում է որ հարուստ մարդը փառա-
սիրութեան համար իւր առասաձեւնութիւն է
ցոյց տալիս, և իւր փողով տառում է մի որեկից
աշխատանք, կամ իւր ծախսով ուսում է տալիս
համազգի երիտասարդին:

III.

Բայց վերջապէս հասարակութիւնը միշտ չէ
կարող մնալ այդպիսի գրութեան մէջ:

Կ'զայ վերջապէս մի օր, երբ հարուստները
կ'դաննան դէպի հասարակութիւնը այսպիսի
խօսքերով:

«Յաւական տուել ենք ձեզ, բաւական մաս-
նակից եղել ենք ամէն տեսակ ստորագրութիւն-
ներին, բաւական բարերարութիւն արել ենք:
Կրկն մի՛ յուսաք մեր օգնութեան վերայց: Ի՞նչ
օգուտ է տալ և միշտ տալ, եթէ հաւաքված
փողերից հետևանք չենք տեսնում: Ի՞նչ օգուտ
եք քաղել մեր բարերարութիւններից, ի՞նչ օ-
գուտ եք քաղել մեր ընծայած փողերից: Կազ-
մել եք արգեօք այդ փողերից մի որեկից գու-
մար, ստանում էք նորանից տոկոսիքներ....:
Ոչինչ....: Այն հասարակութիւնը, որ միշտ բա-
րերարութիւն է սպասում, նա իրաւունք չունի
իւրան հասարակութիւն անուանել, բարերարու-
թիւն սպասելը նշանակում է մուրալ»:

«Ապացուցէք մեզ, որ մեղմնից ստացած
փողերից գուք ընդունակ էք մի գումար հիմ-
նելու, որի տոկոսիքներով մի օգտաւէտ, ազգ-
օգուտ գործ կ'կառավարէք....: Եթէ ոչ, յոյսերդ
կարեցէք մեր օգնութիւնից»:

III.

Արդարեւ մեղաւոր են միթէ հարուսաները, որ հասարակութիւնը չէ խմացել նոցանից ստացած գումարներից օգուտ քաղելք

Թէպէտ և չէ կարելի ասելի որ հայերի մէջ հաւաքված գումարները առհասարակ մեծ գումարներ լինէին, բայց դարձեալ այդ փոքր գումարներով ևս կարելի կ'լինէր ուրիշ կերպով վարժել, քան թէ վարժեցաւ նոցա հետ մեր հասարակութիւնը:

Ամէն անգամ, երբ հասարակութիւնը իւր ձեռին մի որեիցէ հաւաքված գումար ունեցաւ, նա խկոյն միասում էր նորսն, և այդ կերպով երբէք չէր ազատվում հարուսաների կախումից:

IV.

Մենք հայերս ոչ մի բանից օգուտ չենք իւմանում քաղելք Մեր մասին ասում են, որ մենք վաճառականական ազգ ենք,—բայց դա ուղիղ չէ:

Այն, մենք վաճառականութեամբ ենք պարապում, մենք առնում ենք և ծախում ենք, վաճառականութիւնից շահվում ենք,—բայց միթէ այնպիսի ազգին, որ միայն առնում է և ծախում է, իսկ ինքն ոչինչ չէ արդիւնաբերում, կարելի է վաճառականական ազգ անուանել:

Ով որ եղել է նոր-նախիջևան քաղաքում, տեսած կ'լինի ինչ թշուառութեան մէջ են այսմ

այդ քաղաքի վաճառականական գործերը: Մեռած քաղաք է, առուտուր չկայ, կեանք չկայ: Բօսով քաղաքը նորան ինչքաղցութիւն է անում (convergence): Հայերի վաճառականութեան այդ թշուառ վիճակի պատճառն ինչ է: Պատճառն այն է, որ հայերը առնում են և ծախում են, բայց երբէք իւրանք արդիւնքները չեն ծնույթ, նիւթերը չեն պատճառում, զործարաններ չեն հիմնում:

Օրինակ, պատմում են, թէ առաջ նոր-նախիջևանի վաճառականները գնում էին Մօսկվա, առնում էին այնտեղ ոռւս Կօրօլեօվի գործանոցներում կօվիկների բեռը արժան գնով և ծախում էին այդ կօվիկները Բօսով կամ Նախիջևանի քաղաքներում առաւել թանկ գնով: Շատերը հարստացել են այդ վաճառականութեամբ: Բայց վերջապէս Կօրօլեօվը ինքն հիմնեց Բօսովում իւր գործանոցի մի բաժին, սկսեց ծախել իւր ապրանքը առաւել արժան գնով քան թէ հայերը,—և այդ կերպով ոչնչացրեց Նախիջևանի հայերի վաճառականութեան այդ ճիւղը:

Հասկանալի է, որ այդ կերպով պէտք է վերջանար բանը, որովհետև հայերը միայն առնում էին պատրաստ ապրանքը և ծախում էին նոցա, իսկ իւրանք ապրանք չեն պատրաստում:

V.

Նոյն իսկ կ'ապատահէ և Կովկասեան հայ վաճառականութեան հետ:

Կովկասի բոլոր հարստութիւններից մենք չատքիչ օգուտ ենք քաղում: Եւ եթէ արդիւնքների մի քանիսներից օգուտ ենք քաղում, եթէ քանի մի արդիւնքները պատրաստում ենք,—գարձեալ այնքան օգուտ չենք իմանում քաղել, և այն կատարելազգործութեանը չենք հասել, որքան օգուտ են քաղում, և որ աստիճանի կատարելազգործութեանը օտարասպահներ են հասել իւրանց արդիւնքներ պատրաստելում:

Ահա Կովկասեան երկրագործութիւնից հետաքրքիր մի իրողութիւն, որը ցոյց է տալիս մեզ պրօֆէսօր Պէտցօլդը իւր գրքի մէջ Կովկասի վերաց:

«Հերջապէս ինչ որ երկրի տարեկան մուտքին է վերաբերվում, ասում է պ. Պէտցօլդը, առհասարակ ընդունված է թէ մի դէսիատինից 100 պուդ տորոնի (տորոն, մարեհ, krappe) չոր արմատներ է ստացվում: Իսկ Ֆրանսիայում մի և նոյն երկրի տարածութիւնից (և ոչ թէ Կովկասի պէս չորս տարիան, այլ միայն երեք տարիան միջոցում) տորոնի արմատների ժողոված քանակութիւնը հասնում է մինչև 3500 կիլոգրամմ: Իսկ 100 պուդ հաւասար են 1638 կիլոգրամմին ¹⁾:

¹⁾ Ուրեմն 3500 կիլոգրամմ կանեն 213 և ^{5/8}, ասենք

«Կովկասեան տորոնի տարեկան մուտքը (չը համարելով մինչեւ անդամ՝ այն հանգամանքը, թէ Ֆրանսիայում առաւել փոքր միջոցում են համառում արմատի քաղելուն) վերաբերվում է Փրանսիականին գրեթէ ինչպէս 1 : 2, ուրեմն կէսի չափ փոքր է» ¹⁾:

Կովկասի երկրագործութեան ամենատարածված արդիւնքներից մինը գինեգործութիւնն է: Բայց որքան անկատար է մեր մէջ գինեգործութիւնը համեմատելով եւրօպականին հետ,— կարելի է օրինակ ծանօթանալ, քիչ թէ շատ, Հակատհատվենի դրքի մէջ գտնված այդ գործին վերսրբերված նկարագրութիւնից ²⁾:

VI.

Մի ուրիշ հետազրեիր իրողութիւն կայ պ. Պէտցօլդի գրքում:

«Առաջին փորձը Կովկասի տորոնի մեծ քանակութիւն գնելու, ասում է պ, Պէտցօլդը, արել էր Դերբենդում, քառասներորդ թւականում, մի ուռւա գործարանատէր (ֆաբրիկան), Բարանով անունով: Նորա օրինակին ուրիշ հարուստ վաճառականներ հետևեցին: Սորանից շա-

213^{5/8} պուդ Պ. Պէտցօլդ հաշիւ հեշտացնելու համար, 213^{1/2} պուդի փոխանակ, 200 պուդ է ընդունում:

¹⁾) „Der Kaukasus“.—Alexander Petzhold.—1868.—II հատոր երես 1871:

²⁾) „Franskaukasia“.—A. von Haxthausen.—1856.—երես 127—129.

տացաւ տորոնի պահանջելը և տորոնի մշակելը
սովորական գործ դարձաւ։ Հասկանալի է որ
պահանջման մեծանալու պատճառով և գները
բարձրացան, այսպէս որ շատերը սկսեցին պա-
րապել այդ գործով այնպիսիներ, որոնք, եթէ
կարելի է ասել, կամ իւրանց գրութեան, կամ
կարողութեան, կամ ուրիշ որ և իցէ հանգա-
մանքների պատճառով,—ամենեին իրաւունք
չունէին այդ տեսակ գործին ձեռնամերձ լինե-
լու։ Զիւորականներ, զանազան աստիճանի
պաշտօնեաններ, վաճառականներ, շինականներ,
այրի կամայք, առանց կարողութեան մարդիկ,
—ագարակ էին առնում վարձով, գործին հար-
կաւոր գումարը վաշխառութեամբ էին մեծաց-
նում, որ կարողանան մասնակից լինել այն մեծ
շահին, որ առաջարկում էր տորոնի գործը։ Այդ
բանի հետեանքը այն էր, որ արդիւնքը աւելի
էր պատրաստվում։ Մի և նոյն ժամանակը ծա-
գեց ամերիկական պատերազմ ևս, որի հետե-
անք այն էր, որ բամբակի գինը բարձրացաւ,
Ռուս գործանոցատերեր պակասեցրին իւրանց
բամբակագործութեան պատրաստութիւնը, նոյն-
պէս և ներկի պահանջումն։

Ուրեմն տորոնի պահանջը պակասեց, պա-
կասեց նմանապէս և նորա գինը։ Տորոնի ար-
մատների մի պուդ արժէր Դէրբէնգում 1860
թւին 9 րուբլի, տորոնի մինոյն քանակու-
թեան գինը ընկաւ 1861 թւին մինչև 7 րուբլի
1862 թւին արժէր 6 րուբլի, 1863 թւին միայն
5 րուբլի, և վերջապէս 1864 թւին 4 րուբլի

Այժմ կարիք մեծ էր նոքա ամէնքը, որոնք
գրամատէրեր չեին, սնանկացան (bankerott¹⁾)։

VII.

Ուրեմն մենք տեսնում ենք, որ ոչինչ բա-
նից օգուտ չենք խմանում քաղել, ամէն գործի
մէջ վնասվում ենք մեր տգիտութեան պատ-
ճառով։

Գլխաւոր պահանջմունք է մեզ համար ու-
րեմն տարածել գիտութիւն մեր մէջ, մեր գործ-
նական աշխատանք օրինաւոր կերպով կատա-
րելու համար եթէ ոչ, երբ կ'շինվեն մեր երկ-
րում երկաթուղիներ, երբ մեր երկիրը աւելի
յայտնի կ'լինի եւրօպացիներին, —նոքա կ'զան
մեր երկիրը, կ'հիմնեն գործարաններ, և գիտ-
նական մարդիկ լինելով, իւրանց գումարներ
մեզնից լաւ կառավարել գիտենալով, մեր բը-
նական արդիւնքները կ'սպատրաստեն առաւել
մեծ քանակութեամբ, առաւել մաքուր, առա-
ւել առողջ, վաճառաշահութեան առաւել յար-
մար արդիւնքները։ Այսպէս որ հայերին խըն-
դրակցութիւն կամւեն, հայերի ձեռից գումար-
ներ կ'խիմն Հարկաւոր է ուրեմն աշխատել հա-
յերի մէջ գիտութիւն տարածելու, գործնական
աշխատանքին ընդունակ մարդիկ պատրաս-
տելու²⁾։

¹⁾ Der Kaukasus—II հատոր, երես 189.

²⁾ Խնչ որ ամէնքին օգուտ է բերում, —երկաթու-

VIII.

Ասենք թէ մի քաղաքում 2000 մարդիկ կան, որոնք այնքան աղքատ են, որ չեն կարող իւրամնց որդիներին օտար երկիրներ ուղարկել, նոցա գործնական աշխատանքին պատրաստելու համար: Բայց նոքա այնքան աղքատ չեն, որ որ միանգամ այդ մարդիկներից ամէն մէկը չ'կարողանար 25 մանէթ տալ ընդհանուր գումար կազմելու համար:

Գումար կ'վճնէր ուրեմն 50 հազար մանէթ:

Ասենք թէ այդ մարդիկ արժանի և վաճառականութեան ընդունակ մարդիկների ընկերութիւն են ընտրում, որին յանձնում են այդ գումարը:

Վաճառականական գործը բերում է 10 տոկոսիք շահ, ուրեմն տարվան մէջ ստացվում է 5000 մանէթ: Ասենք որ վաճառականական գործին գումար տուազները կամենում են շահմել 5 տոկոսիքով, ուրեմն տարին կունենանք 2500 մանէթ: Այդ մուտքից ամիսը կանէ 200 մանէթ: Ասենք թէ այդ գումարով կարելի է պահել երկու երիտասարդներին արտասահմանում¹⁾:

Ուրեմն ժողովրդի հազար անդամների վերայ մի ուսանող կ'համարվի:

Դիները, Հայերին, նոցա տգիտութեան պատճառով, վեսա կ'ըրեէ:

1) Բնական գիտութիւնների գործնական կերպով պարագող ուսանողը մեծ ծախու ունի նա պիտի ստանալ 75 մինչև 100 մանէթ ամիսը:

Կոմիկասում կան 500 հազար հայեր: Ասենք թէ այդ ժողովրդի երրորդ մասը ժամանակով միմեսանցից օրինակ առնելով, սորա նման ընկերութիւնները կ'կազմէն: ուստի 1000 մարդիկների թւում մի ուսանող համարելով, 166 հազար մարդիկ 166 ուսանող իւրանց ծախսով կը կարողանան պահել:

Հարկաւոր է, յայտնի բան է, որ մարդիկներից ամէն մէկը անշուշտ 25 մանէթ տար ընդհանուր գումարին: 10 հազար մարդիկներից հինգ հինգ մանէթ հաւաքելով, նորանապէս կարելի է կազմել 50 հազար մանէթ գումարը¹⁾:

Սյու ժամանակ (վերեի հաշւի պէս հաշուելով) ժողովրդի 5000 մարդիկների մէջ մի ուսանող կ'համարվի:

IX.

Այդ իմ ցոյց տուած թւերի օրինակով ես չեմ կամենում ասել, որ եթէ հիմնվէին մնր մէջ այգպիսի ընկերութիւններ, նոցա գումարը, ուսում առնող երիտասարդների թիւը և ընկերութեան անդամների թիւը անշուշտ իմ ցոյց

1) „Ախոն քաղաքի (Ֆրանսիայում) արուեստաւորների 2000 մարդ մի ընկերութիւն են կազմել, որի գումարը քանի մի ամիսներում, (անդամների զոհաբերութիւններով, խնալողութեամբ և աշխատանքով) մինչև 80 հազար ֆրանկ (20 հազար մանէթ) աճեց²⁾:

2) Դիւլ Դիւլակի հասարակական դասախոսութիւններ Վէնսէնում—1867.

տուած թւերին համապատասխան կ'լինին. ոչ, այդ թւերը ցոյց են տալիս միայն թէ որքան հեշտ է այդպիսի ընկերութիւններ կազմել¹⁾:

Հարկաւոր են մեղ համար, թէ ոչ, ուսեալ, գործնական աշխատանքին ընդունակ մարդիկ: Եթէ հարկաւոր են, պէտք է զոհէք գումարներ երիտասարդներին ուսում տալու համար: Եւ այդ գումարների ընծայաբերութիւնը զոհ չէ մինչև անգամ, որովհետեւ այն երիտասարդները, որոնք ձեր ծախսով ուսում կառնեն, երբ յետ կ'դառնան, ձեր գործին օգուտ կ'բերեն, ձեր գործանոցները, կամ ձեր վաճառականական գործերը, կամ երկրագործութեան արուեստը օրինաւոր կերպով կառավարելով:

X.

Եթէ միշտ և ամէն բան հարուստներից կը սպասենք, եթէ այսով կ'բառականանք, որ հարուստները ժամանակ առժամանակ խւրանց

1) Այդպիսի ընկերութիւններ կարելի է հիմնել և գրքեր (մանաւանդ դասագրքեր հարկաւոր են մեղ) տպելու համար: Եւ ոչ թէ միայն փողեր տալով կարելի է այդ գումարները աճեցնել. այն մարդիկ, որոնք ուսում առած են և բաւական տեղեակ են զանազան գիտութիւններին, կարող են հասարակական դասախոսութիւններ կարգալով, նմանապէս իւրանց յումայ բերել ընդհանուր գումարին: Խակ ժամանակով, երբ որ գումարներ կ'մեծանան, դասախոսութիւններ անողները կ'վարձատրվեն, ընկերութեան գումարից ոռնիկ սոսանալով:

որդիներին օտար երկիրներ են ուղարկում, ուսում առնելու համար, այն ժամանակ շատ քիչ ուսեալ մարդիկ կունենանք մեր երկրում:

Հարկաւոր է թէ ոչ, մեր ազգի համար գործնական աշխատանքին ընդունակ երիտասարդներ:

Եթէ հարկաւոր չենք համարում,—օտարազգիներին ենք թոյլ տալիս մեր բնական արդիւնքներից օգուտ քաղելու, նոցա թոյլ ենք տալիս ուրեմն մեր ձեռքից գումարներ խլելու:

Եթէ հարկաւոր ենք համարում մեր մէջ ուսեալ մարդիկ ունենալու, —կարող ենք այդ բանին հասնել միայն մի միջոցով. այն է գումարներ կազմել, ընկերութիւններ հիմնելով:

Ուրեմն Բնչի չենք հիմնում,

„Հայկ. Աշխ.«, 1868, № 11.

Հեղուկը:

զը կ'կարողանայ իրագործել օգտաւէտ ուղղութեան օրագրի հրատարակութիւնը,—երբ ստորագրողների թիւը կ'մեծանայ:

Ի՞նչ է նշանակում ստորագրողների թվի մեծանալը:—Նշանակում է թէ ժողովրդի մէջ աւելի ու աւելի է յայտնվում կարգալու և մըտածելու պահանջմունք:

Ի՞նչ է նշանակում մի որ և իցէ արդիւնքի առնողների թվի մեծանալը:—Նշանակում է թէ ժողովրդի մէջ աւելի ու աւելի է յայտնվում այն արդիւնքի պահանջը (զարօն):

Կար մի ժամանակ, երբ մարդիկ չեին ծըխում:—դա չէ նշանակում, որ ծխախոտը (բոյս) չկար: Բոյսն ինքն կար, բոււնում էր և աճում էր երկրիս վերայ, միայն թէ մարդիկների համար նա արժողութիւն չունէր, մարդիկ նորանից օգուտ չեին քաղում, որովհետեւ ծխելու պահանջմունք գեռ ևս չեին զգում:

Հարցնում եմ ձեզ, ինչնի է զանազանվում վայրենի ազգը լուսաւորված հասարակութենից:—Նորանով է զանազանվում զիսաւորապէս, որ վայրենի ազգի մէջ անհատներից արէն մէկը որ և է արդիւնքներ է պատրաստում միայն իւր անձի և իւր գերգաստանի բաւարարութեան (satisfaction) և պահանջմունքի համար:—իսկ լուսաւորված ժողովրդի մէջ անհատներից արէն մէկը որ և է արդիւնքը «փոխանակութեան» (échange, օօմ’են):

Փոխանակութիւնը կամ փոխարէնը հասա-

ՆԱՄԱԿ ԴԵՊԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ:

«Հայկան Աշխարհ» օրագրի խմբագրութիւն յայտնեց, թէ նա համաձայն չէ իմ յօդուածների ուղղութեանը, ինձ թողեց իմ յօդուածների պատասխանատութիւնը:

Բայց ինչնի է զանազանվում իմ ուղղութիւնը «Հայկական Աշխարհ» օրագրի ուղղութեանից, —զանազանութիւնը խօսքերի մէջ է միայն և ոչ թէ իրողութեան մէջ:

Ես իմ յօդուածների մէջ հաստատեցի այն իրողութիւնը, թէ ոչինչ արդիւնք չէ պատրաստվում, ոչինչ գործ չէ կատարվում մի հասարակութեան մէջ, եթէ այն հասարակութիւնը այն արդիւնքն կամ այն գործին պահանջմունք չէ յայտնում:

Նորերում «Հայկական Աշխարհ» օրագրի խմբագրութիւնը իւր յայտարարութեան մէջ յայտնեց միենոյն միտք, ուրիշ խօսքերով միայն, —և կարծես չնկատեց, որ այս խօսքերը յայտնելով, նու համաձայնում է իմ ասածին. —այն է որ օրագրիը այն ժամանակ միայն կ'կարողանայ ընդարձակել իւր գործունէութիւնը, խմբագրու-

բակութեան գլխաւոր յատկութիւնն է.—որտեղ
չկայ փոխանակութիւն, չկայ և հասարակու-
թիւն:

Երեակայեցէք ձեզ երկու հարեան բնակող
բարեկամներ իւրանց որդիներով: Նոքա զա-
նագան պահանջմունք ունին, բնչպէս ամէն մար-
դիկ, և ձգում են այդ պահանջմունքին լրումն
կամ բաւականութիւն տալ: Օրինակ, նոքա պա-
հանջմունք ունին ջուր խմելու. և փոխանակ
որ այդ մարդիկներից ամէն մէկը ամէն օր ա-
ռանձին դէպի գետ դնար, ջուրը տուն բերելու,
—բարեկամներից մէկը իւր վերայ է առնում
այս գործի մասին հոգալ, և երկուսի համար ևս
ջուր ճարել: Իսկ միւսը սորա փոխարէնը իւր
վերայ հոգացողութիւնն է առնում բարեկամի
որդուն դաս տալու:

Բարեկամներից մէկը այն ծառայութիւնն է
անում միւսին, որ ջուր է ճարում նորա ամէն-
օրեայ պիտոյքների համար, իսկ միւսը սորա
փոխարէնը բարեկամի երեխային լուսաւորու-
թիւնն է տալիս:

Փոխանակ երեխային ուսում տալու, նա
կարող է ի հարկէ իւր բարեկամին մի ուրիշ
ևս ծառայութիւն անել, որ մի և նոյն արժողու-
թիւն ունենար բարեկամի աչքերին,—օրինակ,
ամէն օր մի կէս լիտր (Փունտ) հաց տալ նո-
րան այն աշխատանքի փոխարէն, որ բարեկամը
գործ է դնում գետից ջուր բերելու համար,—
կամ վերջապէս այն քանակութեան հացի զինը
արծաթով տալ:

Ուրեմն արծաթը երկու մարդիկների մէջ
յարաբերութիւնների արժողութեան նշան է:
Իսկ արժողութիւնը (la valeur) երկու փոխա-
նակված ծառայութիւնների յարաբերութիւնն
է: Տես «Harmonies Economiques»—Frédéric
Bastiat.—Paris 1864):

Մեր հասարակութեան կեանքի երեսյթները
քննելուց յետոյ, ես յայտնեցի այն իրողութիւնը
թէ մեր ժողովրդի մէջ մտաւոր աշխատանքի
կամ կարդալու պահանջ չկայ, որովհետեւ գրր-
քեր և օրագիրներ մեղանում չէին առնվում:

Ուրեմն գիրք կամ օրագիր ստանալու նպա-
տակով ժողովուրդը փոխանակութիւն չէ տա-
լիս գրքի կամ օրագրի արժողութեան մի ու-
րիշ որ և իցէ մթերք (das Gut, լօծր, բօգածու):
Ուրեմն գրքի կամ օրագրի փոխարէնը նա չէ
տալիս մի ուրիշ որ և իցէ մթերք, որը օրագրի
կամ գրքի գրելուն դործ գրած աշխատանքին
հաւասար արժողութիւն ունենար:

Երբ որ ժողովրդի մէջ չկայ փոխանակու-
թիւն, (և մանաւանդ մտաւոր կեանքին վերա-
բերութեամբ),—այնպիսի ժողովրդին ես «հա-
սարակութիւն» չեմ կարող անուանել:

Իսկ եթէ ինձ կապացուցանեն, որ կայ մեր
ժողովրդի մէջ կարգալու և մաածելու պահանջ-
մունք....,—այն ժամանակ ես կ'համաձայնիմ
մեր ժողովրդին «հասարակութիւն» անուն տալ....

Այդ էր իմ միտքը: Այդպիսի միտք յայսնե-
լով գրողի նպատակ չէ (բնչպէս, կարելի է,
շատերը կ'կարծեն) «ժողովրդին մեղագրելը....

Ոչ, գրողի նպատակ է միայն երեսյթը քննելոց յետոյ մի իրողութիւն հաստատել:—Ասենք թէ մի ուսումնադէտը մի մեծ սարի սառնակոյտ (глeчeръ, glacier) քննելուց յետոյ, հաստատում է ուսումնական հաշուով այն իրողութիւնը, թէ քանի մի ժամանակից յետոյ այս սառոցյներից ահագին մի կոյտը պէտք է վայր ընկնի, և իւր ընթացքում ժայռերի կտորներ իւր հետ տանելով, վնաս պէտք է բերէ սարի ստորոտում գտնվող գիւղերին.... Միթէ դուք կասէք թէ այդ իրողութիւնը հաստատելով ուսումնադէտը «մեղագրում է բնութիւնը»:

Նամակիո վերջում կասեմ թէ մեզ, հայերին, հարկաւոր է այժմ (և կարելի է ունենալ) միայն երկու ուղղութեան գրվածներ, որոնք մեզ օգտաւէտ կարողանային լինել, օգնելով աշխատանքի տարածմանը:—Նախ այնպիսի ուղղութեան գրականութիւնը, որն որ ժողովրդին առաջարկէր գիտութիւնն փաստերը, երկրորդ որ քննէր հասարակութեան կեանքի երեսյթները:

Սա չէ նշանակում, որ այդ երկու ուղղութիւններին հետեւելով բոլոր գրողները միենայն աշքով պէտք է նայեն երեսյթների վերայ:—առնեին ոչ, այս երկու ուղղութիւններին և հետեւելով գրողներից ամէն մէկը կարող է իւր սեփական հայեացքով նայել դործի վերայ: Բազմակողմանի կերպով քննված երեսյթը առաւել հասկանալի է հասարակութեանը: Զանա-

զան ուղղութիւններին հետեւող գրողները անշուշտ հարկաւոր են գրականութեան մէջ:

Իսկ այնպիսի գրվածները, որտեղ բարոյականութիւն, կարգ և ազգասիրութիւն է քարոզվում.... այնպիսի գրվածները թող գրողը տանէ....: Բաւական են մեզ բարովները, մասնաւոր ազգասիրութեան....: Հերիք է այն խոպանացած, հնացած, մաշված ուղղութիւնը....: Մեզ հարկաւոր է այժմ աշխատանք, — իսկ աշխատանքին կարող է օգնել գրականութիւնը, միայն այդ երկու ձանապարհներ ընտրելով:—գիտութիւն և քննութիւն:

„Հայկ. Աշխ.“ 1869, № 1—2.

ՑԻՒՑԻԽԻ ՀԱՄԱԼԱՍՐԱՆ:

I.

Երբ որ ես գեռ Ցիւրիխում (Զվիցէրիայում) էի կենում, ծանօթ Զվիցէրիացի մի յայտնեց ինձ նորտ կարծիքով հրաշալի և զարմանալի մի իրողութիւն.—այն է որ Ցիւրիխի համալարանում երկու ոռու օրիորդներ բժշկութեան ուսում էին առնում:

«Ի՞մ կարծիքով, սա կնոջ բնաւորութեան և բարոյականութեան ամեննեին յարմար պարագանեանք չէ»—աւելացրեց իմ ծանօթիս կինը....:

Կին ուսանող, կին աշխատող, մտաւոր, գիտնական կերպով աշխատող կինը,—այս երեսյթը գերմանացիներին (թէալէտն Զվիցէրիայի հասարակութեան անդամներին) սաստիկ խորթ էր թւում.—նոքա մարսել չին կարողանում այս բանը....:

II.

Հարիւր և հարիւր տարիներով կանգնած են համալսարանները Գերմանիացի քաղաքներում,

նոր սերունդները անցած սերունդների տեղ են բռնում,—և ոչ մի կնոջ զլիսում չէ ծնվել երեք այն բնական ցանկութիւնը տեսնելու և իմանալու թէ բնչ են անում, բնչ են ուսուցանում այն ահագին պատերի մէջ, որտեղ նորա հայրը և եղբայրներն էին գնում ուսում առնելու, որտեղ կերթան ժամանակով ենորա որդիները....

III.

Հասարակական օրէնքները Զվիցէրիայում կանանց թոյլ են տալիս համալսարաններում ուսում առնելու, բայց քաղաքացիները գեռ անթիւ նախապաշարմունք ունենալով, հասարակական կարծիքին հետեւելով, արգելք են դրնում կանանց համալսարանական ուսման թոյլ տւութեանը:

1866 թւին երկու ոռու աղջիկներ Ցիւրիխի համալսարանում բժշկութեան ուսում էին առնում:

Ի՞նչքան արգելքներ էին սպասում նոցա այդ նոր ասպարէզում! Առաջին ժամանակի, երբ աղջիկը համալսարանի նախասենեակով էր անցնում դասախոսութիւն լսելու նպատակով, ուսանողների շրջանում ծիծաղ և զանազան կծու խօսքեր էին լսվում:

Միթէ եւրօպական հասարակութիւնը այնքան անդամ խարված է եղել իւր պատմագրական ընթացքում, այնչափ ընտելացաւ իւր դարենոր անշարժութեան աւանդութիւններին, որ

այլ ես չէ հաւատում մարդկային բնաւորութեան գորութեանը.... չէ հաւատում մարդի բնութեան ազնութեանը, չէ հաւատում վերջապէս մարդի ձգտողութեանը....

Միթէ բաւական է այն իրողութիւն, որ կինը համալսարան է գնում և երիտասարդների հետ միասին է նստում, կամ որ նա մենակ է ապրում մի փոքրիկ սենեակում,—որ իրաւունք ունենանք նորան անբարոյական համարելու:

IV.

Ես մի անդամ զվիցէրացուն էի հարցնում, թէ ի՞նչ իրաւունքով նա ձայն ունի հասարակական գործերի մէջ, ի՞նչ պատճառով նա իւր իրաւունք է համարում խառնվելու կառավարութեան գործերում, ինչի վերայ է հիմնում նա իւր ընտրողութեան իրաւունքը:

«Այն իրաւունքի վերայ, պատասխանեց նա ինձ, որ ես կամ աշխատող եմ, կամ սեփականութիւն ունիմ, ուրեմն իրաւունք ունիմ՝ պաշտպանելու աշխատանք կամ սեփականութիւն, և որովհետեւ ես կամ աշխատանք կամ սեփականութիւն եմ ներկայացնում հասարակութեան մէջ, ուստի և կարող եմ իմ հայրենաւ կիցներից ընտրվել աշխատանքի կամ սեփականութեան իրաւունքները պաշտպանելու համար»:
—Բայց միթէ ձեր օրէնքները ձեր կանանց թոյլ չեն ապլիս աշխատելու, կամ թոյլ չեն

տալիս սեփականութիւն ունենալու:—Ձեր կանայք ես աշխատում են (և չաս անդամ ստիպված են անտանելի, ծանր և վատ վարձատրված աշխատանքներ կատարել), ձեր կանանց ես իրաւունք է տրված սեփականութիւն ունենալու, —ուրեմն նոքա ևս իրաւունք պիտի ունենային աշխատանք կամ սեփականութիւն ներկայացնելու, ընտրողութեան գործերում մասնակցելով:

Ի՞ո՞չ պատասխանեց զվիցէրիացին, —թէ վըտանդաւոր է այդ իրաւունքները կանանց տալ, որովհետեւ նոքա կ'զեղծանեն այդ նոցա յանձնած զօրութիւնը, կողմանակցութիւն ցոյց տալով այս կամ այն մարդին....:

Այդ երեխայական մտքերի պատասխան տալու համար, բաց եմ անում Ստիւարտ Միլլ «Քաղաքական անտեսութեան սկիզբներ» անունով գրքի այն երեսը, որտեղ ասված է թէ «ամօթ է որ այն երկրում (Անգլիայում), որտեղ մի կին թագուհի է, օրէնսդրութիւնը ոչինչ չէ արել այն անիրաւութիւնը վերացնելու համար, որին զոհ են կանայք: Կոպիտ ամբոխը կարող է կանանց ծեծել և գրեթէ սպանել առանց սորա համար որ և իցէ պատիժ կրելու, իսկ երբ որ մի նոր օրէնք են առաջարկել ընտրողութեան իրաւունքները ընդարձակելու համար, ոչ ոք չ'մտածեց կանանց ես, որոնք իւրանց գասին պատկանեալ գործերում մարդիկների նման դրութեան մէջ են, նոյնու մարդիկների նման դրութեան մէջ են, նոյնու

ցա պէս ևս յատկութիւններ ունին, ոչ ոք չը
մտածեց նոցա հասարակական գործերի մէջ
ձայն և ընտրողութեան իրաւունք տալու «Prin-
ciples of Political Economy». — Հատոր II գիրք
IV, գլ. VII),

V.

Բայց ևս նկատում եմ, որ հեռացել եմ իմ
հարցից:

Այն երկու ոռւս աղջիկները, որոնք Ցիւրի-
խում բժշկութեան ուսում էին առնում, աւելի
եռանդով էին աշխատում, քան թէ ուսանողներից
շատերը, առաւել զարգացած էին, քան թէ որ
և իցէ ուսանողը 1867 թւին օրիորդներից մի-
նը հիանալի կերպով բժշկութեան գօքտորի
հարցաքննութիւն բռնկց:

Զվիցէրիայի, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի
օրագիրները իւրանց ընթերցողներին այն հրա-
շալի տեղեկութիւն էին հազորդում, թէ ոռւս
օրիորդ մի, Սուսլովա անունով, գօքտորի հար-
ցաքննութիւն բռնեց Ցիւրիխում:

Քանի մի ժամանակից յետ «Պէտէրբուրգսկի
Վէդօմօստի» լրագրի մէջ, պրօֆէսօր Սէցնո-
վից ստորագրված մի տեղեկութիւն էինք կար-
դում: Զեմ յիշում ճշտապէս նորա խօսքերը,
բայց միտքը սա էր:

«Մենք անձամբ ծանօթ էինք աղնիւ և աշ-
խատամէր օրիորդի հետ, երբ նա Պէտէրբուր-

գում գիմսազիօնի քննութեանն էր պատրաստ-
վում: Օրիորդ Սուսլովա բռնեց այժմ բժշկու-
թեան գօքտորի հարցաքննութիւնը, — հասարա-
կութենից կախված կ'լինի ընդունել նորան, և
բաց անել նորա ուսումնական գործունէութեա-
նը լայն ասպարէց: Հասարակութեան ընդունե-
լութենից կամ չընդունելութենից կախված կը
լինի և այն, թէ կ'գտնվեն արդեօք մեր օրիորդ-
ների մէջ այս եռանդուս օրիորդի օրինակին
հետևողներն թէ ոչ»,

VI.

Ինչ ընդունելութիւն գտաւ օրիորդ գօկոո-
րը իւր հայրենիքի մէջ, — յայտնի չէ, բայց ինչ-
պէս լսեցնաք, նորա օրինակը անսպուղ չ'մնաց:
Ցիւրիխի համալսարանի ուսանողների թւում,
ինչպէս պատմում են, կան այժմ զանազան ազ-
գերից 8 օրիորդներ նոցա մէջ կան ոռուներ,
անզիացիներ, և կարծում եմ, որ կայ մինչև
մինչև անգամ մի զվիցէրիացի աղջիկ:

VII.

Նամակս աւարտված էր, երբ ձեռս ընկաւ
ֆրանսիական «Liberté» (Ազատութիւն) անու-
նով լրագրի մի համարը: Նորանում յիշափայ
տեղեկութիւն կարգացի:

«Ֆրանսիական ԱIX (Եկա) քաղաքում բնա-

կող մի օրիորդ Alexis (Ալեքսի) անունով, այս
քաղաքի համալսարանում գրաւոր և բանաւոր
քննութիւն բնելուց յետ, գրականութեան
բակալավրի (կանգիդատի) աստիճանի (bae-
calauréat es-lettres) վկայագրին արժանա-
ցաւ:

„Հայկ. Աշխ., 1869, № 3.
ՀԵՂԱՔԻՐԴ.

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔՆԱՐԻ» ԱՌԻԹՈՎ

Es irrt der Mensch, so lang er strebt.—
Goethe (Faust):

(Մարդու սխալվումէ, ինչքան որ ձգտումէ):

Օրագրականութիւն երկասցրի զէնք է: Վաս
կերպով գործածված նա վնաս կարող է բերել
հասարակութեանը հասկանալով իւր հասա-
րակական պաշտօնը, նա օգուտ է բերում ժո-
ղովրդին, նա հասարակութեան արտայայտու-
թիւնն է գուռնում, և օգնում է նորան բարե-
քելու իւր կեանքը և ձգտելու դէպի առաջա-
դիմութիւն:

Մարդը անհատ է, և գրողը մարդ լինելով
պիտի իւր անհատական (ԱՊԴՎԻԴՅԱԼԵԽԱՅ) կար-
ծիք և համոզմունք ունենայ: Ոչ միայն չպէտք
է վախենանք բազմակերպ կարծիքներից և հա-
մոզմունքից, —այլև պէտք է ցանկանանք, որ
զանազան ուզդութիւնները բազմանան գրակա-
նութեան մէջ, որպէս և զանազան կուսակցու-
թիւնները քաղաքական կեանքի մէջ: Բայց հար-
կաւոր է վախենալ գրականական զանազան
ուզդութիւնների թշնամութենից:

Գրողը չ'ալէտք է նայէ իւր հակառակորդի
վերայ բնչպէս թշնամու վերայ, —այլ որ-
պէս մինուն ասպարէզում գործող, թէն ուրիշ
ուղղութեանը հետևող, ընկերի վերայ: Երբ
զանազան սերունդների, ուղղութիւնների և
կարծիքների ներկայացուցիչները ձեռը ձեռի
տուած, առանց որ և իցէ թշնամութեան քըն-
ուում են իւրանց հակառակորդների մտքերը,
աշխատելով կամ նոցա պարզել, կամ նոցա մէջ
եղած պակասութիւններ և սխաճներ գտնել: —
այն ժամանակ գրականութիւնը հասնուամ է իւր
կատարելագործութեանը:

Գոնէ աշխատենք ձ գ տ և լ դէպի այդ կա-
տարելագործութիւնը, եթէ նորան հ ա ս ն ել
չենք կարող:

Երբ գրականութեան կամ օրագրականու-
թեան անդամը առանց որ և իցէ թշնամու-
թեան, մեկնելով ձեռը դէպի իւր հակառակորդ-
ները, առում է նոցա գրաբեկամներ, պատե-
լով ձեր անձը, ևս ստիպված եմ քննադատել
ձեր մտքերը, չգիպչելով ձեր անձնականութեա-
նը (personnalité) ևս մինչեւ մահը կ'կրուիմ ձեր
քարոզած սկիզբների դէմ, որովհետեւ նոքա ինձ
վիսակար են երեսում: Մենք հակառակորդներ
ենք մտքերի և սկիզբների կողմից,
բայց մեր նպատակներին և ձ գ տ ո -
զ ու թիւններին նայելով, բարեկամներ
ենք: Մենք հակառակորդներ ենք, և
ոչ թշնամին եր:

Երբ գրողը հասնում է այդպիսի զարգաց-

ման աստիճանին, կարելի է ասել թէ նա հաս-
կանում է գրականութեան հասարակական պաշ-
տօնը:

Նորերում հասաւ Հեյդլբէրդ պ. Մ. Միան-
արեանից հրատարակված երգարանը:

Այսատելով աւելի ժողովրդի մէջ գործող
սկիզբների և ուղղութիւնների վերայ ուշա-
գրութիւն դարձնել, ես ինձ համար կանոն եմ
դրել երբեք անձներին չ'փաչել, մանաւանդ ինձ
ցանկալի կ'լինէր պ. Միանարեանի պէս օգ-
տաւէտ և աշխատասէր անձների գէմ չ'խօսել:
Սորանով ես չեմ կամնուամ ասել թէ պ. Միան-
արեանի գործունէութիւնը, այսինքն հրատա-
րակված աշխատանքների նիւթերը բոլորովին
յարմար են ժողովրդի պահանջմունքին, —այլ
նորա անունը յիշելով, ես կամնուամ էի միայն
խոստովանել թէ ամէն զովասանքների արժա-
նի է նորա աշխատասիրութիւնը և եռամդը:

Եւ եթէ ես այժմ վճռել եմ պ. Միանար-
եանի մտքերի գէմ խօսել, դա այն պատճա-
ռով է, որ համեմատելով նորա յօդուածի ուղ-
ղութիւնը (Մատածութիւնք աղղային լուսաւո-
րութեան մասին): Ինչ սերնդի ուղղութեան
ենտ, —ևս երկուսի մէջ մեծ նմանութիւն դայց:

Ուրեմն ես այսուեղ չեմ խօսում անձնա-
կան կարծիքների վերայ, այլ մի հաստատ ուղ-
ղութեան վերայ: Հայերի մէջ շատ յօդուածներ
են տափում, որոնք ոչ մի ուղղութիւն չունե-
նալով, արժանի չեն քննադատութեան Բայց
պ. Միանարեանի յօդուածը ունի ուղղութիւն,

թէի վեասակար,—և դա է պատճառը, որ ևս վճռեցի նորա դէմ խօսեր

Պ. Միանսարեանի յիշված յօդուածը (ինչպէս ամբեն յօդուած) ունի երկու որոշ կողմեր, ահասական և գործնական կողմը: Ես կարծում եմ, որ բաւական անպոտզ աշխատանք կ'լինէր քննել այդ յօդուածի տեսական մասը, որովհետեւ չեմ տեսնում որ գիտութեան կամ ինչ գիտնական իրողութիւնների վերայ են հիմնած գորա մտքերը, ինչպէս—օրինակ թէ կամանց ընաւորութիւնը տղամարդիկների ընաւորութիւնից առաւել ընդունակ են մի որ և իցէ գործ յամառութեամբ կատարելու, թէ նոցա կազմվածքի զօրութիւնը և ոյժը յամառութեան տարածման և հյութեան ընդունակ է: Ինչի վերայ է հիմնված, օրինակ, յետագայ տեսութիւնը. «Տղամարդը ընդունակ է մեծ սիրագործութիւններ անել, բայց այդ սիրագործութիւնքը երկայն ժամանակ չեն տեսում, յարատն չեն, անընդհատ չեն շարունակվում. միմիայն կին մարդը, կինամարդը ընդունակ է շարունակել անդադար, երկար ժամանակ, սկզբից մինչև վերջը մինոյն համբերատարութեամբ և ուժով թէ սիրագործութիւն, թէ այլ գործ, որին նա ձեռնամուխ կ'լինի»: (Երես 3):

Հարցնում եմ ձեզ, ինչի վերայ են հիմնված այդպիսի ահասութիւնները.... Բնական գիտութիւնը մինչի այժմ չէ ապացուցել թէ կոսչ կազմվածքը տղամարդի կազմվածքից աւելի ընդունակ է դժուար, անընդհատ, անդադար մի

գործողութեանը: Ոչ փորձ, ոչ ևս պատմութիւն մեզ չեն առաջարկել բաւական իրողութիւններ, որ նոցա վերայ մի այսպիսի օրէնքը հիմնէինք: Մենք միայն մի բան գիտենք, —թէ կինը սարբուկ է եղել և է մինչև այժմ թէ կրթութեան, թէ հասարակական իրաւունքների կողմից¹⁾, ուստի և սարկի բոլոր յատկութիւններ ունի:

Կամ ինչ նպատակով են յայտնում սորա նման փիլիսոփայական մաքերը. «.... իսկ գործին կարգադրութիւն անողը, ուղղութիւն առուղ պիտոյ է լինի և պիտի ընտրեն նորան, ով առաւել ընդունակ է և վարպետ այս գործի մէջ: Ով գիտէ միմիայն փինաչութիւն (հնակարկատութիւն) թող դերձակի գործի մէջ անօրէ-

¹⁾ Հասարակական իրաւունքների գիտարներից մինը կրթութեան հաւասարութիւնն է: Երկու տարի առաջ ես յետագայ տողերը գրեցի մի յօդուածի մէջ՝ «Երիտասարդները դարձեալ կարողութիւն ունին իւրանց աներից հեռու վոնել կիւանց ուղղութիւնը, իւրանց կարծիքները, ազատվել նախապաշարմունքից...»: Թայց աղջկեների համար կարողութիւն ես չ'կայ այդ աներու նոցա պինդ բանել են, նստեցրել են տանը, և սպանել են նոցա խելքը բարոյականութեան անունով: —Այժմ պ. Միանսարեանի յետաղայ տողերը արտակարութիւն են զառնում հին սերունդների հնամոլ (ԿՕՆՍԵՐՎ) ուղղութեաննը. «.... Բայց չի մոռանանք, որ երբ տղաւք, որեիցէ ոստիմ սասանալով իւրանց ծնընդեան տեղը, կարող են գնալ օտար երկիրներ, կատարելագործել իւրանց ուսումը, աղջկունք պիտոյ է բաւականանան այն ուսմամբ և դառտիարակութեամբ, որը կարող են տալ նոցա ծնողքը և տեղական ուսումնարանը» (Երնս 5): Հեղ. Ծան.

նութիւն չանէ: Ամենայն բանի մէջ ուղղութիւն տուրղը, կառավարիչը, տնօրէնութիւն անողը պիտոյ է լիսի ամենից ընդունակ և վարպետը այդ գործի մէջ: Կարճ եմ ասում, բայց կամեցողը միաքա կը հասկանայ, որ կամենում եմ Ազգութիւնի խօսքը մէջ բերել, թէ, «որ հանձարեղն է, զառաջնորդութիւնն նա արացիք»: (Երես 17): Միթէ ժողովրդին ասելով թէ «գործ կառավարողը պիտի վարպետ լինի», գուք նորան միջոց էք տալիս ճշառութեամբ որոշել մարդիկների վարպետութեան աստիճանը, մըթէ քարոզելով թէ կառավարիչները պիտի հանձարեղ լինին, գուք մի չափ էք տալիս, որով ժողովրդը կարող է մարդիկների արժանաւորութիւնը որոշել: Երբ ժողովուրդը մի մարդ է ընտրում մի գործ կառավարելու, նու միշտ համոզված է թէ ամենաարժանաւոր և ամենա վարպետ մարդին է ընտրել: Ուրեմն քարոզները աւելորդ բան են, որովհետեւ ժողովուրդը այն ժամանակ կընտրէ իրաւ արժանաւոր մարդիկ, երբ զարգացած կ'լինի: Իսկ զարգացման հասնում է ժողովուրդը ոչ թէ քարոզների, այլ զիտութեան միջոցով: — իսկ գիտութիւն մացնելու համար հասարակութեան մէջ, երկար ժամանակ է հարկաւոր:

Վերջապէս ո՞րն է այն մարդը, որ իւրան վարպետ չէ համարում, և ո՞ւր է այն չափ, որով ևս կարողանայի որոշել թէ ես վարպետ եմ, թէ ոչ:

Ասենք թէ ժողովուրդը հարկաւորութիւն

է յայտնում գումարներ կազմելու, գործեր կառավարելու համար: Ես ինձ վարպետ եմ կարծում այդ գործին ձեռն տալու: Ասենք թէ ժողովուրդն իս ինձ վարպետ համարելով, ճշմարիտ յանձնում է ինձ այդ գործի կառավարութիւնը: Եւ ես գումարներ կազմելու նպատակով, քարոզելու և գործելու իրաւունքները ստանալով, վիճական լին եք եմ առաջարկում կամ հիմնում հասարակութեան մէջ, — վիճակախաղները, որ ամենավասակար գործ է, որը վազուց գտառապարտել է գիտութիւնը¹⁾:

Այո, ամէն գործի կառավարիչը պիտի վարպետ լինի, բայց այդ բաւական չէ: — հանձարեղ մարդին ևս մի գործ յանձնելով, ժողովուրդը

¹⁾ Յոյս ունիմ ժամանակով „Հայկական Աշխարհ“ օրագրին մի փոքր լողուած առաջարկել, որտեղ կաշխատել ասպացուցանել վիճակախաղների վնասը, ժողովորդի թէ քաղաքական, թէ հասարակական, թէ դրամական և թէ բարոյական կեանքի համար: Ազրիսներս սոքա կ'լինեն:

Rau (Finanz wissenschaft), Umpfenbach (Finanz wissenschaft), Bléibtreu (Politische Arithmetie), J. B. Say (Traité d'économie politique), Bluntschli und Brater (Staats Wörterbuch), Beuder (Das Lotterierecht), Ponsiglioni (Sienza del popolo.—Il gioco del Lotto), A. Wagner (Das neue Lotterieantheilchen), Hock (Die öffentl. abgaben), Albert Wile (Die Europäischen Lotterieantheilchen), և այլն:

Եաւ ուրախ կ'լինէինք, եթէ պ. Միանարեանը բարեհանձեր պատասխանել մեզ—ինչ նպատակ է ունեցել նա աչքի առաջ վիճակախաղներ առաջարկելու ժամանակ (Երես 18): չեղ, նան:

չպիտի տայ նորան անսահման իրաւունքներ, նա պիտի աշխատէ քննադատել նորա մտքերը, սահման տայ նորա գործադրելի իրաւունքներին,—եթէ ոչ—ամենահամեմարեղ մարդն ևս կարող է վսաս բերել, որովհետեւ սխալիլը մարդկային է, թափառելը մարդի բնաւորութեան յատկութիւնն է:

Սողոմոնի խօսքերը լաւ էին իրանց ժամանակով, բայց այժմեան մարդկային հասարակութիւնը միայն Սողոմոնի խօսքով չէ կառավարվում, այլ կառավարվում է զիտութիւնից մշակված օրինաքններով:

Բայց դանանք դէպի յօդուածի գործնական մասը Պ. Միանսարեանի զանազան առաջարկութիւնների թւում, մենք չատ օգտաւէտներ ևս գտնում ենք, օրինակ մանկավարժական ժողովներ հիմնելու առաջարկութիւնը դաստիարակութեան կամունները մշակելու համար և հաւաքվել շարունակաբար կովկասի զանազան քաղաքներում (երես 15-16).—Այնպիսիներ ևս գտնում ենք, որոնք եթէ օգտաւէտ չեն կարող լինել, գոնէ վեսական չեն կարող լինել, այն է որ ամեն տեղ և կեանքի ամեն բուպէ հայերը անդադար քարողն կեանքի վերաբերեալ օգաաւէտ մտքերը (երես 16). Առաջարկել ժողովրդին զիտնական մի իրողութիւն, առաջարկել զիտութիւնից մշակված մի գործնական հիմնարկութիւն, կամ վերջապէս մի գործնական միավոր, —նշանակում է ծանօթացնել ժողովրդը մի նոր մտքի հետ, ուրեմն նորան

մտածել սովորել: Բայց առաջարկել քարողել (միենոյն է թէ առաջարկել բարոյական լինել կամ ազգը սիրել) —նշանակում է առաջարկել ոչ թէ նոր միավոր, այլ զգացմունք: Իսկ զգացմունքն առաջարկելը աւելորդ բան է: Զգացմունքն կարող է հասնել միայն զարգացած մարդը: Ժողովուրդը նորան չէ կարող հասնել մինչև որ նա տգէտ է:

Ամբողջ ժողովրդին քարողել առաջարկելը աւելորդ աշխատանք է, որովհետեւ եթէ նա մինչև այժմ չքարողեց, —նշանակում է կամ հարկաւորութիւն չէ զգում քարողելու, կամ չէ իմանում «ինչպէս» քարողէ, կամ վերջապէս չէ իմանում «ինչ քարողէ»¹⁾:

„Հայկ. Աշխ.“, 1869, № 3.
Հէղլը էրդ.

1) „Թող ամենայն հայ ալղպիսի մտքեր քարողէ ժողովրդեան մէջ—ասում է պ. Միանսարեանը:—Բայց եթէ ամենայն հայ խելացի մտքեր քարողել կարողանար, ալդ կ'նշանակէր, թէ ամրողջ հասարակութիւնը կ: զմված կ'ինէր զարգացած մարդիկներից, ուստի և քարողել աւելորդ կ'լինէր: Միենոյն է եթէ ևս ասէի, „եթէ ժողովուրդը զարգացած լինէր—այն ժամանակ նա զարգացած կ'լինէր“: Հեղ. ծան.

ԿԱՆԱՅՑ ՍՇԽԱՏՄԱՆԻ ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ

I.

Ֆրանսիական օրէնսդիր Պալատի 1867 թւի նիստերի մէկում, աղջիկների դաստիարակութեան հարցի առիթով, պ. Ժիլ Սիմոն մի ճառ ասաց կանանց գրութեան վերաց հասարակութեան մէջ:

Նորա մտքով կինը պիտի իրաւունք ունենայ մարդի հաւասար կրթութիւն ստանալու, բայց նա չպիտի իրաւունք ունենայ նորա պէս պաշտօններ կատարելու հասարակութեան մէջ: Գրեթէ այս խօսքերով է յայտնում իւր միտքը պ. Սիմոն. «Ես համաձայն չեմ այն կուսակցութեանը, որ կամենում է կնոջը մարդի պէս պաշտօններ յանձնել և պաշտպանում է կանանց համար աշխատանքի իրաւունք, բայց ես միշտ կ'պաշտպանեմ կանանց համար կրթվելու իրաւունքը: Աւրեմն նոքա իրաւունք ունին կրթվելու, բայց իրաւունք չունին այդ ստացած կրթութիւնից օգուտ քաղելու: Ի՞նչ է ուրիմն կրթութեան նպատակը.... «Կին և մայր դառնայն է», պատասխանում է Ժիլ Սիմոն. Պ. Սի-

մօն, որին լաւ յայտնի է կանանց գրութիւնը հասարակութեան մէջ, և որ ինքն է նկարագրել իւր գեղեցիկ և չնորհավի գրվածներում¹⁾ նոցա թշուառ գրութիւնը զանազան մեծ քաղաքներում, որտեղ նոքա ստիպված են երեխայութենից սկսած գործարանների մէջ մարմնամաշ աշխատանք կատարել—պ. Սիմոն կարծես թէ մոռացել է թէ կանանց շատ փոքր թիւը կարողութիւն ունի կնոջ և մօր պաշտօն կատարելու հասարակութեան մէջ, իսկ նոցանից շատերին օտար են մնում կնոջ, մօր, տան հրեշտակի, գերդաստանի նախահնամութեան քաղցր անունները: Կրթենք կանանց ընտանեկան կեսնքի համար,—ասում են բարոյագէտները, և չեն մտածում այն բանի վերայ, որ կինը ստիպված լինելով աշխատելու, ոչնչանում է ինքն իրրի կին և ոչչացնում է իւր գերդաստանը.... Տանք կանանց մարդիկների հաւասար ուսումնը, —ասում է պ. Սիմոն և չէ մտածում այն բանի վերայ, որ կնոջը թոյլ տալով մարդի հաւասար կրթութիւն ստանալու, բայց թոյլ չտալով նորան այս ստացած կրթութիւնը գործածելու, այսինքն աշխատելու, նաև նորան անբարոյականութեան մէջ է ձգում:

1) Jules Simon.—„L'Ecole“, „L'ouvrière“, L'ouvrière de huit ans“ և ուրիշ գրվածներ:

II.

Մի ուրիշ գրող, բելֆայի և Հարդի գը
Բօլիե (Le Hardy de Beaulieu) հրատարակեց
1867 թւին մի աշխատանք կանանց դաստիա-
րակութեան վերայ¹⁾, և երկու մաս է բաժանել
իւր գրվածք. «Ստորին ժողովրդի կողջ կրթու-
թիւն» և «Բարձր դասի կողջ կրթութիւն»: Մեզ
առաւել հետաքրքիր է ի հարկէ ստորին ժո-
ղովրդի դաստիարակութեան խնդիրը: Ստորին
ժողովրդի կինը տգէտ է, առում է պ. և Հար-
դի, այնքան տգէտ է, որ նա կարգալ ու գրել
չէ իմանում մեծ մասով: Նորա կոպիտ քնու-
թիւնը այս տղիտութեան հետեանք է և պատ-
ճառ, որ կինը չէ կարող բարերար կերպով ազ-
գել իւր մարդի և երեխաների բարոյականու-
թեան վերայ:

Կինը դնում է գործարանների մէջ աշխա-
տերւ: Ծանր, սպանիչ աշխատանքը ոչնչացնում
է նորա առողջութիւնը և նորա մարմնի գեղե-
ցիկ ձեռքը: Բացի սորանից հեռու իւր մարդից
և գերդաստանից, ուրիշ մշակների հասարակու-
թեան մէջ, նա վատ օրինակներ է տեսնում,
որոնք ազդում են նորա բարոյականութեան
վերայ: Իսկ այդ ժամանակին նորա երեխանե-
րը, որոնք մենակ են տամնը մնացել զրկված
ճնողների տեսչութենից, վազվում են փողոց-

1) L'Education de la femme.—Ch. de Hardy de Beaulieu. Paris, 1867.

ներում, վատ սովորութիւններ են ընդունում,
կորցնում են առողջութիւնը, բարոյապէս վչա-
նում են: Կինը յոդնած, կեանքից զզված վերա-
դառնում է տուն, երեխաների հետ վատ է վար-
վում: Երբ աշխատանքից յետ է դառնում մար-
դը, նա մեծ ուրախութիւն չէ գտնում իւր գեր-
դաստանում: Երեխաները մօրից պատիվ կրե-
լով լաց են լինում, կինը բարկացած, թշուառ,
անմասկան կեսանքից զզված, գրգռված, զայրա-
ցած ոգով է ընդունում իւր ամուսինն... Ամեն
բան անկարգութեան մէջ է գերդաստանում,
սենեակը ցուրտ է, կերակուրը պատրաստ չէ...
Մարդը մի բոպէ չէ նստում տանը: Նա ևս ամ-
բողջ օր աշխատել է, նա կ'կամենար ընտանի-
քի մէջ բազդ գտնել... նորան կեանք չէ ժըպ-
քի կեանքից զզված, ախ քաշելով, նա փախ-
ուում: Կեանքից զզված, ախ քաշելով, նա փախ-
ուում է տունից, նա գնում է պանդոկ, ուր
կինի կամ գարեջուր ու թեթև խօսակցութիւ-
նը նորան թոյլ կ'տան մոռանալու իւր կեանքի
թշուաստութիւնները:

Այսպիսի կեանքի հետեանք ինչ է: Հետե-
անքը թէ մարդի և թէ կողջ համար անբարո-
յականութիւն է:

III.

Կարելի է արդեօք, հարցնում է պ. և Հար-
դի կամքի հարցնում է պ. և Հար-
դի, յանկարծ փրկել կողջը այդ թշուառ դրու-
գի, յանկարծ փրկել կողջը այդ թշուառ դրու-
գից, խրատ տալով հասարակութեանը ար-
կելել կամանցը գործարանների աշխատանքը—

Անկարելի է: Բայց մի ուրիշ միջոց կայ նոցա գործիւնը բարւոքելու, այն է տարածել լուսաւորութիւն: Փոքր առ փոքր լուսաւորութեան բարերար ազդեցութեան տակ, կինը կը թողնէ իւր կոպիտ սովորութիւնները, կ'զարդանայ բարոյապէս և մտաւորապէս, և միւնչոյն ժամանակ մտաւոր կրթութեան հետ կ'սովորէ որեիցէ արվեստ, այնպէս որ հնար կունենայ գործարանների աշխատանքը թողնելու, և ընտանիքի մէջ մնալով, ընտանիքի համար հոգո քաշելով, ազատ ժամանակին կարողութեան չափ կաշխատէ մի որեիցէ ուսումնասիրած արվեստը¹⁾:

Բայց ինչ պէտք է լինի այդ արվեստ.—պ. Սիմօն, նմանապէս և պ. Լը Հարդի բաւականանում են ասելով, թէ այս արվեստը պիտի տնային արվեստ լինի, որտեղ ոչ թէ կինջ մարմնաւոր, այլ նորա մտաւոր գործիւնը պէտք է գլխաւոր գերը խաղայ:

«Մենք կարծես թէ մոռացել ենք մեր ժա-

1) Ոչ թէ միայն ներօպալում, այլև Ամերիկայում կանացք ստիպված են գործարաններում աշխատել: Նորերս նիւ-նօրկ քաղաքի աշխատողների ժողովը վըճռեց թէ ժողովից կախված բոլոր աշխատողների ընկերութիւնները պիտի իւրանց պաշտպանութիւն տան և կանանց աշխատողների ընկերութիւններին, նոցա և իրաւոնք տալով „Eight hours Law“ ոթ ժամի օրէնքով կառավարվելու նմանապէս վճռեցին, որ կանացք աշխատանք ընդունելով, երբէք չհամաձայնեն տղամարդիկներից պակաս թոշակով բաւականանալ:

մանակում, ասում է պ. Ժիւլ Սիմօն, այն արվեստի մասնակիութիւններին ամենից վեատը, որ կիոջ յատկաւթիւններին ամենից համապատասխան է,—այն է ընտանիքի մայր հինելու արվեստը (L'industrie de mère de famille):

IV.

Բայց ամէն կին չէ կարող մայր լինել: Ինչ քան կանացք կան, որոնց հանգամանքները չեն ներում կին և մայր գառնալու: Վերջապէս կան կանացք, որոնք չեն համակրում ընտանեկան կեանքին: Միթէ հասարակութիւնը պէտք է կեանքին: Միթէ հասարակութիւնը պէտք է արգելէ նոցա աղամարդի պէս ուսում առնել, պէտք է արգելէ նոցա իւրանց հաց գտնել այն պարագաները, որոնք կամ պարապմունքի միջոցով, որի արվեստի կամ պարապմունքի միջոցով, որի մագունակութիւնը նոքա իւրանց մէջ զգում են: Ըստունակութիւնը նոքա իւրանց մէջ զգում են: Երբ կին կամ մարդ ստիպված են իւրանց աշխատանքով ապրիլ, բայց նոքա այնքան լուսաւորանքով ապրիլ, բայց նոքա ստացել, որ բարոյապէս և ստաւորապէս զարգանան, ուրեմն և իւրանց մտաւորապէս զարգանան, կամ ուղղել կարողանան կեանքի ընթացքի անձը ուղղել կարողանան կեանքի ընթացքի մէջ, — նոքա հեշտութեամբ անբարոյականութէ, թէ կինը թեան մէջ են ընկնում: Բայց ասենք թէ կինը թէպէտ և լուսաւորութիւն ստացաւ, բայց այդ թէպէտ և լուսաւորութիւն կամ յարմար նորա ստացած լուսաւորութիւնը կամ յարմար կիոջ պահանջմունքին, կամ հասարակում կ'կին պահանջմունքին, կամ հասարակում արգելքի պատճառով, նա չէ կարող գործ թեան արգելքի պատճառով, նա չէ կարող գործ թեան արգելքի պատճառով, — կրկին պիտի անբարոյական նութեան մէջ ընկնի կինը:

Երբ կին կամ մարդ ստիպված են իւրանց աշխատանքով ապրիլ, բայց նոքա այնքան լուսաւորանքով ապրիլ, բայց նոքա ստացել, որ բարոյապէս և ստաւորապէս զարգանան, ուրեմն և իւրանց մտաւորապէս զարգանան, կամ ուղղել կարողանան կեանքի ընթացքի անձը ուղղել կարողանան կեանքի ընթացքի մէջ, — նոքա հեշտութեամբ անբարոյականութէ, թէ կինը թեան մէջ են ընկնում: Բայց ասենք թէ կինը թէպէտ և լուսաւորութիւն ստացաւ, բայց այդ թէպէտ և լուսաւորութիւն կամ յարմար նորա ստացած լուսաւորութիւնը կամ յարմար կիոջ պահանջմունքին, կամ հասարակում արգելքի պատճառով, նա չէ կարող գործ թեան արգելքի պատճառով, նա չէ կարող գործ թեան արգելքի պատճառով, — կրկին պիտի անբարոյական նութեան մէջ ընկնի կինը:

Վերի յիշված հեղինակների նպատակն էր միացնել կոոջ լուսաւորութիւնը մի որեկցէ նոռա կազմվածքին յարմարեցրած արվեստի հետ՝

Բայց ինչպէս ասացի, ոչ պ. Սիմոն, ոչ ևս պ. Լը Հարդի չեն յայտնել մեզ թէ այն ինչ արվեստներ են, որոնք նոցա կարծիքով կարող են կոոջ յարմարիլ Նոքա բաւականացնել են, կրկնում եմ, յայտնել թէ այդ արվեստները պիտի տնային արվեստներ լինեն, որոնք վեա չեն բերի ընտանեկան կեանքին, և որոնց նպատակ կ'լինի ոչ թէ կոոջ մարմնաւոր, այլ գրւիսաւրապէս նորա մոտաւոր գորութենից օգուտ քաղել:

V.

Ֆրանսիական «La Liberté» (ազատութիւն) անունով օրագրի անցեալ (1868) տարու համարների մէկում յետափայ տողերը կարգացի:

«Կանանց աշխատանք,—երեխ մեր ընթերցողները յիշում են այն բոլոր ազմուկը, որ ումանք իրածրացրել են տիկին էլիզ Լըմոնիէ (Elise Lemonnier) 1862 թւին հիմնած արվեստական ուսումնարանների (écoles professionnelles) պատճառով, Բամբասանքները չկարողացան վեասել այս օգտաւէտ գործին, որը փոխանակ ընկնելու անիրաւ և սաստիկ յարձականութիւն, այժմ ընդհակառակն կատարեալ ծաղկման մէջ է, Վերջապէս ամենքը հասկա-

ցան, որ բոլոր փորձերից կանանց աշխատանքի խնդիրը լուծելու միայն սա է արդարե ծանր:

«Հիմնողները իրաւամբ են մտածել, որ ամենալաւ հնարին է օրիորդներին միջոց տալ իւրանց աշխատանքով ազնուաբար հաց գտնելու (միենոյն ժամանակ նոցա գործարանների աշխատանքից հեռացնելով) նոցա այնպիսի արդիւնաւոր արվեստներ ուսուցանել, որոնք միջոց կ'տան նոցա իւրանց ընդունակութիւնները տանը գործ դնել, առանց ստիպված լինելու թողնել ընտանեկան կեանքը»

«Այս ուսումնարանների յաջողութիւնը ապացուցել է այն գաղափարի պտղատու լինելը, և այժմ ընդունելութեան խնդիրներ այնքան բազմաթիւ են, որ Տիւրէն և Լավալ փողոցների երկու ուսումնարանները լի լինելով, կառավարութիւնը ստիպված է մի նոր ուսումնարան հիմնել Դ'Ասսաս փողոցում, որի բացման հանդէսը հոկտեմբերի 5-ին կ'լինի»

«Մենք բագդաւոր ենք այսպիսի հետևանքներ տեսնելով և կարծում ենք թէ այս գործի յաջողվելը կամված է ինչպէս հիմնողների լուսաւորեալ եռանդից, այնպէս և սկզբնական գաղափարի ճշմարտութենից և անձնուիրութենից, որով գործը զլուի եկաւ: Այս ուսումնարանները ընդունում են ամէն կրօնի աշակերտուհիներ, և ցոյց են տալիս խելացի համբերութիւն դէպի ամէն մինի դաւանութիւնը, և սա առաջին պայման է այս տեսակ գործի յաջողվելուն»

Ուսումնարանների այսպիսի պայմաններին նպակագիր, նոցա յաջողութիւնը մեզ չէ կարող զարմացնելք:

VI.

Ուրեմն պ. Սիմօնի և Լը Հարդիի մտքերը սկսում են գործ գնվել այս ուսումնարանների միջոցով¹⁾: Եւ ոչ թէ միայն ֆրանսիայում, այլև Բելգիայում հիմնվում են այս տեսակ ուսումնարանները, կանանց աշխատանքին մի նոր, բարերար ուղղութիւն տալու նպատակով: Նորերումն հրատարակվեցաւ բելգիական «Indépendance Belge» լրագրութ Բրիւսէլ քաղաքի աղջիկների արվեստական ուսումնարանի պարգևաբարայինութեան համարէսի նկարագրութիւնը: Սյդ հանդէսում ասած ճառերից երեսում է, թէ ուսումնարանը հիմնված է եղել երեք ու կէս տարի առաջ, և արդէն, կառավարող օրինրդ Բիւլէնսի (Bulens) վկայութեամբ, աղջիկներից շատերը իւրանց համար պարագմունք դասն վաճառականական գործերի մէջ:

Կարծելով, որ այդ հանդէսում ասված ճառերը կարող են կարգացողի հետաքրքրութիւնը շարժել, ես կաշխատեմ առաջարկել այստեղ նշանաւորներից քանի մի քաղվածները:

Բէլգիական ծերակոյտի անդամ պ. Ֆօրտան

1) Կարծեմ որ Փարիզի արուեստական ուսումնարաններից մինը հիմնել է նոյն ինքն պ. Ֆիւլ Սիմօնի կինը:

(Fortamps) ուսումնարանի կառավարութեան խորհրդի նախագահը, մի ձառ է կարդացել, որտեղ նա յայտնում է թէ երեք տարի առաջ ուսումնարանը 60 աշակերտուհի է ունեցել, իսկ այժմ նորա մօտ երկու հարիւր են: Խօսելով արվեստական ուսումնարանների օգտի վերայ առհասարակ, նա յիշեց Մարշէֆ Ժիրար արիկնոջ (Marchef Jirard) գործունէութիւնը Փարիզում: Նա ուշագրութիւն դարձրեց այն նշանակութեան վերայ, որ ունի արվեստական ուսումնարաններում արվեստագործական նկարչութեան (dessin industriel) գասատվութիւնը: Նմանապէս բարոյականութեան, խնայողութեան և աշխատասիրութեան վերայ խօսելով, նա չը մուացաւ յիշել Ծնտիր գրվածների ընթերցանութեան աղղեցութիւնը մտաւոր զարգացման վերայ: Նորա ճառից մենք խմացանք, որ ուսումնարանի գրագարանը պարունակում է իւր մէջ հարիւր յիսուն և ութ գիրք, և առաւել ևս հարատանալու է:

«Հակառակ այն արվեստաներին, չարունակեց պ. Ֆօրտան, որոնք կանանց գատակարտելով մարմնի և հոգու անգործունէութեանը¹⁾, որինուը հետեամնը ունեն նոցա առողջութեան համար,—փայտի վերայ կաղապարագործութեան (modelage) և քանդակագործութեան պարագմունքը այն արժանաւորութիւնը ունեն, որ հա-

1) Երմի թէ պ. Ֆօրտան խօսում է այստեղ ամեն տեսակ ասղնագործական պարագմունքի վերալ:

ւասարակշռելով մարմնաւոր և մտաւոր աշխատանքը, համապատասխանում են մարմնի առողջապահութեան պայմաններին:

«Բայց սոցանից սոցա նման պարագմունքը չեն կատարվում գործարանների մէջ, որտեղ հասարակաց աշխատանքի վաս հետևանքը մեզ քաջ յայտնի է, այլ կարող են կատարվել տանը, որտեղ գեռահաս մայրը երեխայի օրօրոցի մօտ են կարող է շարունակել իւր գործը: Եւ դարձեալ այս գործի հոգացողութիւնը այն աստիճան չէ խլում կնոջ բոլոր մտաւոր ընդունակութիւնները, որ նա չկարողանար տնային տնտեսութեան վերայ ևս ուշք գարձնեց:

Պ. Ֆօրտանից յետոյ ուսումնարանի կառավարող օրիորդ Բիւլէս մի ճառ է կարգացել Յետագայ հատուածն եմ թարգմանում այս ճառից:

«Հասարակ ուսումնարաններից գուրս գալով, աղջիկը արվեստական աշակերտութիւն էր անում, և շատ անգամ ամբողջ կեանքը խոնարհ վարձաւոր էր մնում: Մեզ մօտից դուրս է գալիս նա զինաւորված Լայն ճանապարհ է բացվում նորա առաջ, վաճառականութիւնը, պերճութեան արվեստներին գործադրելի ամեն տեսակ արհեստները նորա աշխատանքին են կափուա:

«Դիւրին և հասարակ ճանապարհ: Այնպէս որ առաւել աջողված քան թէ երիտասարդնենը, որոնք ուսում աւարտելուց յետոյ, շատ անգամ տեղ չեն գտնում իւրանց համար, — մեր

աշակերտուհիները ուսումնարանը թողնելով, մի լայն ասպարեզ են մտնում, ուր նոցա աշխատանքին սպասում են, նոցա ընդունում են ամեն տեղ փառքով ու պատրսվ:

«Ի՞չ որ առաջ մեզ համար յոյս էր միայն այժմ իրողութիւն դարձաւ: Մեր ամենանջերս ցանկութիւնն էր առաջ աշխատել մեր կրթութեան միջոցով աղջիկներին վարձաւորի ստըրկական գրութենից ազատել. երանի, ասում էինք, նա ազատէր նոցա կարիքի բռնադատութենից, երանի տար նոցա իւրանց անձն յարգելու զգացմունքը, որը պարկեցա կնոջ պաշտպան է: Մեր տենչանքը կատարվեցաւ:

«Մեր հին աշակերտուհիներից մի քանիսը արդէն ընդունվեցան նշանաւոր առևտրական տներում, որպէս գանձապահ: Վաղիւ կարելի է մի աղջիկ, որին վիճակը կ'ստիպէր վասվարձաւրած, առանց որեւէ ապագայի, ձեռագործ աշխատանքին անձնանուէր լինելու, կը ստանայ իւր առած ուսման օդնութեամբ այն գումարներ պահելու պաշտօնը, որոնցից տէրը նըրան մի աննշան վարձ կ'տար, եթէ նա ներկայանար նորան առանց արվեստական ուսումնարանի օդնութեամ:

«Առաւել ես ուրախալի է այն, որ աղջիկը գեռ գասատունը չթողած իւր աշխատանքի վարձ է ստանում:

«Մեր նպատակն էր մեր աշակերտուհիներին այնքան հմտութիւններ տալ, որ նոքա առաւել մեծ հեշտութեամբ հասնէին արհեստի կատա-

րելագործութեան և միակ ճշմարիտ անկախութեան, այն է հասարակութեան պատվին մասնաւոր բարեկեցութեան մէջ։ Այնպէս որ ազդիկները, որոնք պարապում են ասդնագործութեան, կտաւագործութեան (lingerie), քանդակագործութեան կամ արվեստական նկարչութեան և որոնց աշխատանքը ծախվում են, իսկոյն ստանում են իւրանց աշխատանքի վարձատրութիւն։ Դեռ չաւարտած նոցա ուսումը արդիւնաւոր է»։

VII.

Նորերումն ցանկանալով աւելի մօտ ծանօթանալ արվեստական ուսումնարանների հետ, ես ուղղակի նամակով դարձայ գէպի Փարիզում գտնվող մի այսպիսի ուսումնարանի՝ կառավարութիւնը, ինդեղելով ինձ տեղեկութիւններ ուսումնարանի վերայ, և ուսման պրօդրամը (կարգագրութիւն) ուղարկել¹⁾։ Ուսումնարանի կառավարող տիկին դը Վէրկօր (de Vercors) բարեհամեց ինքն պատասխաննել ինձ նամակով և ուղարկեց ինձ իւր ուսումնարանի պրօդրամը։

Այս պրօդրամը թարգմանում եմ։ «Այս ուսումնարանը պատրաստում է օրիորդներին ուսուցչութեան, արհեստներին, վաճառականութեան, արվեստագործութեան և զանազան ձեւ

1) Ուսումնարանը գտնվում է 15, rue de Richelieu.
Փարիզ։

ուագործ արվեստներին։ Բարձր և մասնաւոր ուսումնակարգեր (cours, курсы) հիմնված են նոցա համար, որոնք կամնում են մի վկայագիր ստանալ։

Ուսումնարանի մէջ գտնվում են ամեն տեսակ արվեստների գործարաններ (ateliers)։ Ուսումնակարգը տեսում է մինչեւ մօտ 17 հասակը։ Աղջիկները ստանալով իւրանց վկայագիր, հոգաբարձութեան մասնաժողովի (comité de patronage) հոգացողութեամբ ֆրանսիայի կամ օտար երկիրների օրինաւոր ընտանիքների մէջ տեղ են ստանում։

«Գործնական ուսումնակարգի ընթացքը երեք տարի է առհասարակի։ Այս ժամանակակից-տից յետոյ օրիորդների աշխատանքը վարձատրվում է։ Այնպէս որ շարունակելով ընդունել արհեստի կամ արվեստի կատարելագործութեան և կեանքի ուղղութեան օգտաւէտ խրատներ, նոքա կարող են և բաւականութիւն տալ իւրանց կեանքի պիտոյքներին։

Ընդունելութեան պայմաններ—Աշակերտուններին ընդունում են 7 տարեկանից սկսած։ Այն աշակերտուններն, որ միենոյն ժամանակ գտներ է կամենում լսել և նուիրել իւրան մի արվեստին, առաջուց առնական 10 ֆրանկ¹⁾ է վճարում։ Այն աղջիկներից, որոնք իւրանց միայն ձեռագործ արվեստներին են նուիրում, պահանջմում է երեք տարու խոստմունք առւանց որ և է վճարման։

1) 10 ֆրանկ կամէ 2½ րուբլի։

«Օրիորդները, որոնք կ'կամենան միայն մի որոշ ուսման կարգին հետեւ, նմանապէս ընտունվում են»:

«Կ ան ո՞ն ա գ ր ու թ ի ւ ն:—Ուսումնարանը բաց է առաւտօնեան 8 ժամից մինչև երեկոյեան 6 ժամ: Տարին երկու հրապարակական հարցաքննութիւն է լինում: Նայելով հարցաքննութեան յաջողութեանը երեք տարիւն արվեստական ուսման ընթացքը կարելի է վերջացնել:

«Անդլիական լեզու և նկարչութիւն անհրաժեշտ են բոլոր աշակերտուհիների համար: Աշխատանքի և գասերի ժամանակ անդլիացի տիկինները տեսչութիւն են անում, որ պարտաւոր են աշակերտուհիներին անդլիկերէն խօսել:

«Մի ժամ զբոսանք նշանակված է առաւտաեան և երեկոյեան գասերի մէջ:

«Ա. թ կ ե ս տ ա կ ա ն գ ո ր ծ ա ր ա ն ն ե ր:—Փորագրութիւն փայտի վերայ, փայտանկարութիւն, հողմահարներ (eventails), նկարչութիւն մենապակու (ֆարֆօր) վերայ զգեստակար և այլ և այլ զարթագործութիւններ»:

VIII.

Տիկին դը Վէրկօրի ուղարկած նամակից յետագայ տողեր եմ առաջարկում ընթերցողին:

«Մեր ուսման մէթօդը արձակ մտախորհութիւն է (raisonnement absolu): Մեր աշակերտուհիները չունին ոչ մի գասագիրք, թէ քե-

րականութեան, թէ թւարանութեան, թէ աշխարհագրութեան: Անմիջական գործագրութիւն բանաւոր քննադասութենից յետ Քերականութեան մէջ վերլուծութիւն և դասաւորութիւն (syntaxe) ուղղած պարբերութիւնների միջոցով, արամարանական գննութիւն (analyse logique) խօսակցութեան միջոցով:

«Աշխարհագրութեան մէջ մենք գործ ենք ածում մամնաւոր և ընդհանուր աշխարհացոյցներ և ճանապարհորդութիւններ: Պատմութիւնը սովորեցնում ենք գարերի կարգով, Ասիա, Աֆրիկա և Եւրոպա:

«Այս մէթօդը բոլոր Փարիզի ուսումնարաններից գործ է գնվում միմիայն մեր ուսումնարանում և սա իմ նորաձեռութիւնն է:—Երբեք չենք գործածում գասագրքեր, երբեք ինչ և իցէ անդիր սովորել չենք տալիս»:

Վերջացնելով խօսքս կ'կամենայի յայտնել այսուղ իմ կարծիքս թէ այսպիսի ուսման մէթօդը լաւ է միայն Ֆրանսիայի պէս կրթութեան բարձր աստիճանի վերայ կանգնած երկիրների համար: Անկասկած վասակար է որ և է ուսման մէջ անդիր սովորելը,—բայց ինչ որ գասագրքերին է վերաբերվում, կարելի է որ մեր նման ազգի մէջ, որտեղ նոր, ուսումնական և գրականական լեզու դեռ մշակված չէ, անսեղի կ'լինէր արհամարհել գասագրքերի օգնութիւնը:

բողին, ոչ մի ժամասացութեան արգելված չէ
եղել երբէք կանանց ներկայ գտնալիք:

Կանայք եկեղեցու ծոցը ընդունված, նորա-
նից չարհամարհված, զարձան քրիստոնէութեան
և եկեղեցու ամենաեռանդուս կուսակիցներ:
Իսկ այն ճշմարտութիւնը, որ ընդունվում է
երկու սեռերից, առաւել հաստատ հիմք է ոտա-
նում մարդկութեան մէջ¹⁾, առաւել ևս առա-
ջադիմութիւն անելու է:

Եւրօպական գիտութիւնը քրիստոնէութեան
պատուղն է, նորա ազգեցութեան տակ է ծնվել
և զարգացել: Նորա նպատակը արդարութիւնն
է նմանապէս, նորա միջոցը աշխատանք է
(մտաւոր և նիւթական): Այս աշխատանքը
խօսքը նշանակում է ոչը, հաւասարութիւն,
ճշմարտութիւն և վերջապէս արդարութիւն
Ո է ր, որովհետեւ աշխատելով ամեն մի անհա-
տը աշխատում է ոչ թէ միայն իւր համար,
այլև ուրիշների համար—հասարակութեան հա-
մար: Հ ա ս ա ր ա կ ո ւ թիւն, որովհետեւ աշ-
խատելով հարուստը և ազգատը հաւասարվում
են, հարուստի աշխատանքը աղքատի աշխա-
տանքից առաւել մէծ արժանաւորութիւն չունէ:
Հասարակութեան համար, և տղիտութիւնից ա-
ղատվելու համար, հարուստը միւնոյն աշխա-
տափրութիւն պիտի գործ դնէ, ինչքան աղքա-

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒՆ

(Հայկական կանանց նուիրված)

I.

Քրիստոնէութիւնը ճշմարտութիւն է: Փըր-
կիչը և նորա առաքեալները քարոզելով ճշմար-
տութիւն, քարոզելով Սստծու խօսք, քարոզե-
լով սէր և հաւասարութիւն, զանազանութիւն
չին անում մարդի և կոնց մէջ: Նորա չին
արգելում կանանց ներկայ գոնվել իւրանց քա-
րոզներին, չին արհամարհում նոցա, չին կար-
ծում թէ կինը անընդունակ է ճշմարտութիւնը
ըմբռներ Քրիստոնէութիւնը ճշմարտութեան,
սէրի և հաւասարութեան անհապարհով ձգտե-
լով դէպի արդարութիւնը չէր արգելում և կա-
նանցը չարութեան, անօրէնութեան, և անբա-
րյականութեան դէմ պատերազմին մասնակից
լիներ: Սկզբնական քրիստոնէական օրինակին
նետենցին միշտ բոլոր քրիստոնէական եկեղե-
ցիները:

Եկեղեցական ոչ մի հանդէսին, ոչ մի քա-

1) Մահմէտականութիւնը ընդհակառակն սարկացրեց
կանանցը մարդիկներին.—և այս է զիսաւոր պատճառ-
ներից մէկը, որ մահմէտականութիւնը մեռնում է:

տը՛ ձ չ մ ա ր տ ո ւ թ ի ւ ն, որովհետեւ ամէն
մի անհատի որեկցէ աշխատանքը օդուաւէտ է
հասարակութեան համար, Վերջապէս Ա. բ դ ա-
ր ո ւ թ ի ւ ն, որովհետեւ աշխատելով մարդը
բարեւքում է կեանքը, ուրեմն միջոց է տալիս
հասարակութեանը ձգտել դէպի առաջադիմու-
թիւնը, դէպի կեանքի բարեւքումը, ուրեմն և
դէպի արդարութիւնը:

II.

Բայց գիտութիւնը, կամ աւելի լաւ առեմ
գիտութեան քահանաները (այսինքն գիտնա-
կանները) չեն հասկացել արդարութիւնը, ինչ-
պէս նորան հասկանում է քրիստոնէութիւնը:
Նոքա չեն հասել քրիստոնէական եկեղեցու ար-
դարութեանը:

Փոխանակ մարդկութեան նախապաշարմուն-
քի դէմ բացարձակ կռւելու, փոխանակ քրիս-
տոնէութիւնից օրինակ առնելու, մարդկութեան
երկու սեռերին և հաւասարացնելու, երկուսին
և քրիստոնէութեան օրինակով, ճշմարտու-
թիւնը հաւասարապէս սովորեցնելով,—գիտու-
թիւնը տղամարդիկներին միայն իրաւունք տա-
լիս է լուսաւորութենից օդուտ քաղել: Մարդ-
կութեան կէոը (կանաք) իրաւունք չունէին
ճշմարտութեան լուսով լուսաւորիլ:

Ո՞րքան ժամանակ էր հարկաւոր, որ հասա-
րակութեան մէջ աղջկներին թոյլ էին տուել
սկզբնական լուսումնարաններից օդուտ քաղել:

Ո՞րքան ժամանակ անցաւ մինչև որ նոցա հա-
մար հիմնեցին երկրորդական ուսումնաբաններ
Քանի դարեր վիտութիւնը կրեան մի այնպիսի
ձեի և ոճի մէջ էր կերպարանաւորում, որ բազ-
մութեան համար մեռած տառ էր մնում և հա-
սանելի էր միայն ընարեալների մի փոքր
խումբին:

Իսկ բարձր ուսումնարաններում (համալսա-
րաններում) ուսում առնելը մինչև այժմ ար-
գելված էր կանանց համար:

Քրիստոնէութիւնը ճշմարտութիւն է, —և նա
բացարձակ յայտնեց իւր ուսումը մարդին և
կող հաւասարապէս:

Գիտութիւնը ճշմարտութիւն է, —բայց նա
աշխատեց զարգացնել միայն տղամարդին և
արհամարհեց կողը:

III.

Ինչքան որ լուսաւորիլում է հասարակու-
թիւնը, այնքան աւելի հասանելի է լինում նո-
թիւնը, ձգտել դէպի արդարութիւնը: Ինչքան որ
բան ձգտել դէպի արդարութիւնը, ինչքան նա աշ-
կըթվում է հասարակութիւնը, այնքան նա աշ-
կատում է հաւասարեցնել հասարակական
խառնում է, իրաւունքները, որոնցից դիմումը լուսաւոր-
իրաւունքները, որոնցից դիմումը լուսաւոր-
իրաւունքն է:

Եթե որ տղամարդիկը կանանց և իրաւունք
կ'տան լուսաւորութեանը մտանակցելու, և զի-
տութեան պառուղներից օդուտ քաղել, այն ժա-

մանակ ժողովրդական լուսաւորութիւնը արտգ քայլերով առաջ կերթայ,

Երբ մի գաղափարի իրագործելուն մասնակցում են երկու սեռերն ևս, մարդկութիւնը աւելի հեշտ է հասնում այն գաղափարի իրագործելուն:

IV.

Երբ որ մի հասարակութիւնը լուսաւորութեան մեծ աստիճանին չէ հասել, երբ ժողովուրդը տղէտ է, — նա չէ հասկանում ոչ իւր կեանքի պահանջմունքը, ոչ իւր օգուտները:

Կարող ենք ասել թէ մեր հասարակութիւնը չէ հասկանում ոչ իւր պահանջմունքը, ոչ իւր օգուտները, որովհետև երբէք չեն տեսել որ նա, օրինակ, գումարներ կազմէր, իւր միջից երիտասարդներին և օրիորդներին ընտրէր և նոցաօտար երկիրներ ուղարկէր ուսում առնելու համար կամ որ կազմած գումարով մի որեիցէ աղջոգուտ գործ կառավարէր, ուսումնարաններ հիմնէր, կամ որ գրականական գործունէութեան նպաստամատոյց լինէր, գրականական և ուսումնական ստեղծվածները վարձատրելով:

Եւ եթէ մենք ինչ ե իցէ հիմնարկութիւններ ունենք, միայն բարերարութիւններին ենք պարտական, և ոչ թէ ժողովրդի ինք ն ա օ գն ու թ ե ա ն ը հասարակական գործերում:

Երբ ժողովուրդը կեռ լուսաւորված չէ, ժամանակ առ ժամանակ գուրս են գալիս նորա

միջից մարդիկ, որոնք յաջողակ համգամանքների մէջ լինելով (և շատ անգամ՝ աղքատութիւնն է յաջողակ համգամանքը, եթէ աղքատը կարողացաւ հասնել գիտութեանը), զգալով ժողովրդի թշուառութիւնը, տեսնելով նորա պահանջմունքը, — նորա կեանքի արտայայտութիւն են գաւառում: Եւ այն գացցմունքը, կամ այն աշխատանքը, որ բաժանված պէտք է լինէր հազարների մէջ, նորա իւրանց վերայ են առնում: Այդ տեսակ մարդիկներին հանձարներ են անուանում:

Ամօթ է այն ժողովրդին, որ հանձարներ ունի, որովհետև նոքա ապացոյց են ամրոխի անբնական դրութեան, ապացոյց են նորա սատիկ տղիտութեան, ապացոյց են որ ժողովուրդը կեռ լուսաւորութեան չէ հասել¹⁾, երբ բարոյական գրացմունքի և գիտութեան բեռը շարկած է մի անհատի ուսերի վերայ: Բայց դարձեալ հարկաւոր են հանձարներ ժողովրդի համար, երբ որ նա կեռ մտաւոր ստրկութեան, այսինքն տղիտութեան մէջ է:

¹⁾ Ժողովրդի մէջ հանձամեների ներկայ գտնվելը ապացոյց է թէ նա լուսաւորութեանը զետ չէ հասել, որովհետև հանձարը ներկայացնում է աշխատանքի անլարժանութան, երեսովից հասարակութեան մէջ: Իսկ ժողովուրդը այն ժամանակ լուսաւորված ժողովրդի անուն է կրում, երբ հասկանում է աշխատանքի բաժանման օգուտը և հարկաւորութիւնը: Աշխատանքի բաժանման մի լուսաւորված կեռ ուղարկելու հայկ, Աշխատանքի գուած եմ ուղարկելու հայկ, Աշխատանքի գուած չ. Ա.

Ամօթէ է այն ժողովրդին, որ հարուսաների բարերարութիւններով է ապրում:—Բայց դարձեալ հարկաւոր են հարուսանների բարերարութիւնները, երբ ժողովրդը գեռ չէ հասել իւր կեանքի պահանջմունքի և օգուտների հասկանալուն, երբ իւր հասարակական գործերում նա ինքնաօդնութեանը գեռ չէ հասել:

V.

Երևակայեցէք ձեզ մի հայկական հարուսանակիքի մէջ աղջկան դաստիարակութիւնը: Նա թեթև հասկացողութիւն է ոտանում ամէն բանի վերայ, ոչինչ գործ կամ դիտութիւն հիմնաւորապէս չէ ուսումնասութում, սովորում է զանազան լեզուներ, որոնց երբէք գործ չէ գընում կեանքի մէջ,—և երբ հասակը առնում է, պասակվում է մի որ և իցէ հայ մարդի հետ, որին չէ ճանաչում: Եթէ նա ճանօթ ևս եղել էր այն մարդի հետ, նորան դժուար կ'լինէր նորա բնաւորութիւնը ճանաչել, որովհետև նա տգէտ է, իսկ մեղ յայտնի է, որ քիչ թէ շատ զարդացած հարկաւոր է լինել մարդիկներին ճանաչելու համար: Ուրեմն նորա կեանքի բոլոր նպատակը ինչ է, —պասակվել:

Իսկ մինչև որ նա պասակվի, նա չէ պատրաստվում մօր պաշտօն կատարելու. հիմնաւորապէս զարգացնելով իւր մտաւոր ընդունակութիւնները, գրական դիտութիւնների հետ չէ ճանօթանում, դիմնապիօն, համալսարան, կամ

մանկավարժական ուսումնարան մտնելով... վերջապէս չէ ճանօթանում ոչ կեանքի, ոչ մարդիկների հետ:—Նորա բոլոր գործը և պարապմունքը—բարոյական լինելն է:

VI.

Երբ հարսւոտ աղջիկը կնոջ ամենամեծ պարտաւորութիւն և արժանաւորութիւն է համարում բարոյական լինել (թէն տգէտ), որ կարողանայ ժամանակով իւր սէրը և կուսութիւնը տալ անբարոյական մարդին,—աղջքատ աղջիկը ստիպված լինելով աշխատելու (և մեր ժամանակը աւելի և աւելի պահանջում է աշխատանքը), կարողութիւն չունի այսպիսի մի կրթութիւն ստանալ, որ կարողանայ նորան օգնել իւր ամենօրեայ հացը ազնիւ կերպով ճարերու: Այս պատճառով նա իւր նպատակ է դրում չուտով պատկին մի մարդի հետ, որը քիչ թէ շատ կարողութիւն ունի, որ կարողանայ ապրել առանց աշխատանքի: Բարոյականն է միթէ այն կինը, որը ինքն չդիմնալով իւր աշխատանքով բաւականութիւն տալ իւր ամենօրեայ պիտոցին, շտապում է մարդի գնալը որ կարողանայ առանց աշխատանքի ապրել բարոյական է միթէ այն կինը, որ տգէտ լինելով, չէ կարող ոչ իւր մարդի բարոյականութեան վերայ աղջել, ոչ օրինաւոր կերպով դատիքարակելով իւր երեխաները:

Հարուստ աղջիկները կարողութիւն ևս ունենալով ուսում առնել և կրթվել, իւրեանց միակ պարտաւորութիւն են համարում բարոյական լինելը և չեն համարում մի ուրիշ հասարակական պարտաւորութիւն, այն է իւրեանց աղատ ժամանակը և գրամական միջոցները գործ զնել օրինաւոր կերպով գիտութիւններ ուսումնասիրելու, համարանաներ և մանկավարժական ուսումնարաններ մտնելու, ժամանակով ստացած գիտութիւնը ժողովրդի մէջ տարածելու համար, իւրեանց աղքատ, անբարոյական և աղէտ հայրենակից քոյրերին օգնելու, մանկավարժական ուսումնարաններ հիմնելով, և այդ ուսումնարանները կառավարելով:

Նոքա պարծենում են իւրեանց բարոյականութեամբ.... իսկ աղքատ աղջիկը թող իրաւունք չունենայ բարոյական լինելը:

Մինչեւ այժմ բարոյականութիւնը հարուստ կանանց արտօնութիւնն է....:

VII.

Կինը ստեղծված է մայր լինելու, ուրեմն և դաստիարակիչ պաշտօնը կատարելու ընտանիքի մէջ: Այս պատճառով կարելի է ընդունել որ կանայք մարդիկներից գերագոյն ժողովրդական դաստիարակիչներ կարող են լինել:

Բայց աղէտ կինը ժողովրդական դաստիարակութեանը ոչինչ օգուտ չէ կարող բերել:

Մինչեւ որ կինը չմասնակցէ կրթութեան

գործին,—ժողովուրդը տղէտ կ'մնայ և առաջադիմութեան գործը յաջողելու չէ:

Բայց աւելորդ է այսքան խօսել,... Աւելորդ է աւելի բացատրել մոքերը,—որովհետեւ հայերէն զրած յօդուածները բացի օրագրի խմբարէն դրութիւնից ոչոքից չեն կարգվում:

Թէս հայկական կանանց են վերաբերում այս տողերը, ես հաւասարի եմ, որ ոչ մի հայ կինը երրէք չի կարդայ այս զրվածը.... որովհետեւ հայկական կինը հայերէն կարգալ չէ իմանում:

„Հայկ. Աշխ.“, 1869, № 6—8.
ՀԷԼՊՈՐԵԳ.

բիւր ուրիշները, որոնցով պարձենում է Գերմանիան:

Ոչ ժամանակ ունեմ, ոչ տեղ, ոչ գիտութիւն այնքան, որ կարողանայի ամէն մէջի վերայ առանձնապէս խօսել և գիտութեան մէջ այս ժարդիկների նշանակութեան վերայ երկարացնել խօսքա Մեզ աւելի դիւրահաս է ըմբռնել ժողովի մէջ քննված քանի մի հարցերի բովանուդակութիւնը:

Հարցեր չատ կային, քաղաքական ամուսնութիւն, մահի պատիժ, ընկերութիւններ հիմնելու իրաւունք և այլն....

Ես միջոց ունեցայ ներկայ գոտնվել այն նիստին, որտեղ միճում էին մահի պատիժի մասին ժողովը վճռեց մշակել գիտնական կերպով այս հարցը և մի և նոյն ժամանակ տարածել Գերմանիայում մահի պատիժ էութեան մասին պարզ հայեացքներ ժողովրդի մէջ, ազգել ժողովրդի վերայ, նորա մահի պատիժ որպէս գրնանակար գաղափարի բոլոր անիրաւութիւնը հասկացնել տալու նախադաշտութեայի մէջ՝ Պրադայից (Բօնէմիայի մայրաքաղաք) մի պարոնը գոկտօր Գլատտառէր նկատեց թէ ժողովը չ'պիտի սահմանափակէր իւր գործը այն վասակար զաղափարի գէմ միայն Գերմանիայի սահմաններում ներգործելով, այլ նորա կարծիքով պէտք է տարածէր իւր գործունէութիւնը և Սւասրիայի սլաւոնական երկրների վերայ և Մաճարաստանի (Ռևնգարիայի) վերայ,—բայց նորա առաջարկութիւնը լընդունեց ժողովը, խոստովանելով իւր

ԳԵՐՄԱՆՅԱՅԻ ԻՐԱՒԱԲԱՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎ:

I.

Երեք օր շարունակ տօնում էր Հէյդլբերգը գերմանացի իրաւաբանների ներկայութիւնը, երեք օր շարունակ զարդարված էին փողոցները դրօշակներով, լսվում էր երաժշտութիւնը, ճառեր կարդվում և ի պատիւ զանազան զարդարների և գիտութեան մէջ երեելի անձների թասեր առաջարկումն ի պատիւ իրաւաբանների Հին Պֆալցի իշխանների ամրոցի հիանլի աւերակները գիշերով լուսաւորվեցան....

Գերմանացի իրաւաբանները հաւաքվեցան Հէյդլբերդ (նոցա մէջ քանի մի օտարներ և կային) իրաւաբանական զանազան հարցեր վըճռելու համար և—ազատ ժամանակը, հեռու իւրեանց ամենորեայ պարապմունքից, ուրախութեան մէջ անցկացնելու համար:

Ով որ քիչ թէ չատ ծանօթ է իրաւաբանական գիտութեանը, կ'զարմանար հանդիպելով այդ ժամանակին միենոյն քաղաքում իրաւաբանների ամենաերեսնելի անունները: Վէխով, Բլունցի: Վանդէրով, Գնէյստ, Ֆոլի.... և հա-

Թուլութիւնը այնպիսի մեծ տարածութիւն վերաց բնդարձակել իւր դործունէութիւնը:

II.

Ի՞նչ է մահի պատիժը:

Հետեւնք մահի պատժի պատմագրական ընթացքին: Ներկայացրէք ձեզ երկու վայրենի ցեղերի մէջ պատերազմի հետևանքները: Երբ ցեղերից մէկը միւսին յաղթեց, նա թշնամի ցեղի գերիներին սպանում է (կամ դուցէ մինչև անգամ ուռում է): Այդ ամեն հասարակութեան սկզբնական դրութիւն է:

Արդարեն մահից աւելի հեշտ միջոց կայ ազատվել այն մարդիկներից, որոնց դուք ձեր մշնամիներ էք համարում: Երբ վայրենի ցեղը քիչ չատ զարգանում է անտեսական կողմից, նա այլ ևս չէ սպանում գերիներին, ինչպէս առաջ, երբ գերին, ոչինչ օգուտ չըերեւով ցեղին, պէտք է կերակրված լինէր և յաղթող ցեղի աղքատ միջոցներով ապրէր, ուրին նորա համար բնուը լինէր,—երբ ցեղը զարգանում է անտեսական կողմից, նա այլ ևս չէ որովհետեւ միջոցներ ունի նորան պահելու և կերակրելու, և հարկաւորութիւն ունի զանազան աշխատանքներ կատարելու, ուստի գերին սորիացնում է և ոչ սպանում: Այսպիսի վարժունքը աւելի մարդասէր է և սա առաջին քայլ է դէպի հաստատաբնակ կեանքը, դէպի

երկրագործութիւնը, կամ գոնէ դէպի սնասնապահութիւնը:

Սորա նման ընթացքին հետեւում է հասարակութիւնը և յանցաւորների պատժի վերաբերմասիւ Առաջին զգացմունքը, որ ծավում է հասարակութեան մէջ, երբ նա որեկցէ յանցաւորից որպէս վեասակար մարդից ազատվել է կամենում: Նորան մահի միջոցով, որպէս ամենունեշտ միջոցով, իւր միջից հեռացնեն է:

Երկրորդ քայլ է, երբ հասարակութիւնը պարագող, մշակ մարդիկների հարկաւորութիւն ունենալով, —յանցաւորին հեռացնում է հասարակութիւնից, նորան ծանր աշխատանքներով պարագեցնելով բոլոր կեանքը:

Յայց շուտով հասարակութիւնը նկատում է թէ մարդը թէն ազատ կամք ունի բարին կամ չարը գործելու, բայց գարձեալ չատ անգամ գտնվում է հասարակական հանգամանքների ազգեցութեան տակ, և նորա յանցանքը չատ անգամ հետևանք է կամ նորա նիւթական վատ զրութեան կամ մտաւորական տգիտութեան թացի սորանից, հասարակութիւնը նկատում է թէ յանցանքների թիւը գրեթէ միենոյն է վենում ամեն տարի.... Ուրեմն հասարակութիւնը ճանաչում է թէ յանցանքը, նորա էւթիւնը, նորա ձեր, նորա թիւը ոչ թէ միայն մարդի պատի կամքից է կախված, այլ և չատ անգամ հասարակական հանգամանքներից, մարդի նիւթական և բարոյական գրութիւնից, ժողովրդի

ապեցութիւնից անհատի վերայ, և վերջապէս
հասարակութեան օրէնքներից:

Այս ամենը հասկանալով, հասարակութիւնը
ձգտում է բարւոքել իւր անդամների գրութիւ-
նը, թէ նիւթական, թէ մոռաւորական կողմից,
աշխատում է վերացնել զանազան անիրաւու-
թիւնները օրէնքների միջից, որոնց անկատա-
րելագործութիւնը շատ անդամ յանցանքի ոկիզը
և պատճառ է լինում, ձգտում է բարւոքել ան-
հատների գրութիւնը, նորոգելով աշխատանքի
դրութիւնը և տարածելով լուսաւորութիւնը
ժողովրդի մէջ:

Մինոյն ժամանակ հասարակութիւնը յանցաւորների հետ ևս ուրիշ կերպով է վարդում. նա ոչ սպանում է, ոչ ստրկացնում է նորան, ոչ ևս տառապեցնում է ծանր, սպանիչ աշխատանքներով,—այլ հիմնում է առանձին բերդեր, որտեղ յանցաւորին ժամանակով է միայն նստեցնում, նորա հետ մարդասէր կերպով է վարդում, աշխատում է նորա բնաւորութիւնը բարւոքել, դաստիարակելով նորան և պարապեցնելով որեկից նորա բնաւորութեան յարմարեցրած արգիւնաւոր արհեստով, որի օգնութեամբ նա ազատ դառնալով կարող է իւր համար հաց ճարեր;.....

Թոյլ տուեք, սկ. խմբագրող, այս կարծ
խօսքս, որ զրել տուեց իրաւաբանների տօնը
Հէզդլբէրզում, այսուեղ տւարտել մի մտած-
մամբ. որքան զարգանում է, կրթվում է հա-

սարակութիւնը, այսպահն նա աւելի բարձր է
դասում, աւելի գնահատում է մարդին, և մար-
դի անձնաւորութիւնը..... Այս նախանասու-
թեան մէջ, իմ կարծիքով, պարունակվում է
հասարակական գիտութեան բալոր ձգտողու-
թիւնը:

"Հայկ. Աշխ.", 1869, № 9.
Հեղիփէրդ.

րօն չ'կայ, տարին երկու երեք մասնաւոր ներկայացմունքին չէ կարելի ազգային թատրօնի անուն տալ:

Չ'գիտեմ ինչի է չարչարվում այսպէս պ. Հայասէրը թատրօնի մասին,—կարծեմ որ աղջային թատրօնի անդնական գրութիւնը բացառութիւն չէ հայերի ազգային հիմնարկութիւնների թւում:

Ազգային թատրօն չ'կայ.... բայց կան միթէ ազգային ուսումնարաններ, կայ ազգային գրականութիւն, կան ազգային ծրագիրներ:

Տարին երկու ներկայացմունքը ազգային թատրօն չէ կարելի անուանել,—այս ճշմարիտ է: Բայց միթէ ազգի մէջ երկու երեք ուսումնարանը ազգային կրթութիւն են ներկայացնում: Միթէ օրագիրը որ երկու կամ երեք ամիսը մի անդամ է երեւմ, կարելի է ազգային օրագրականութիւն անուանել: Միթէ ժողովրդի վերայ մի որենցէ ազգեցութիւն կարելի է ունենալ օրագրի միջնորդ, երբ որ օրագրի տեսրակները կանոնաւոր կերպով ամսէ ամրագութ չեն կարող հրատարակվել:

Ցաւալի է ասել, բայց այս ճշմարտութիւն է, որ ժողովուրդը միշտ և ամեն տեղ երեխայ է: Եթէ դուք նորան յաճախ չեք կրկնի միենայն մտքերը, եթէ դուք նորան ամեն օր ազգային լեզուով գրած թերթը չեք առաջարկի, —նա մտածել կ'գաղաքէ, նա կ'մոռանայ իւր ազգային լեզուն: Ցաւալի է ասել, որ քնած մի ժողովրդի

ՆԱՄԱԿԻ ԴԵՊԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Հայկական Աշխարհ» 4 և 5 Նոնսում,
«Մեր ներքին գործերի» մէջ խօսելով Թիֆլիսի
հայկական թատրօնի թշուառ գրութեան վերայ,
պ. Հայասէրը աւելացրել է. «Պ. Սրծրունուց
կամ անաշառապէս միտածող հայից կ'սպասեմ—
ինչ կառեն այս իմ խօսքիս մասին: Պ. Հայա-
սէրի խօսքերի մէջ երկու միտք կայ, —չ'գիտեմ
որին պատասխան տամ: Կ'փորձեմ երկուսի
վերայ ևս իմ կարծիքս յայտնել: Պ. Հայասէրը
դանդատում է թէ. «Է կարելի հայկական
թատրօն որպէս դիտող, քննող, գրող, որով-
հետեւ գրովի անկեղծ խօսքերին ուշք չեն կա-
տաւում դարձնել:

Իմ միտքս այն է, որ եթէ ուշք չեն դարձ-
նում մեր խօսքերին, սա չէ նշանակում, որ չը
պէտք է շարունակենք քննել, խօսել և գրել,
թող ուշք չ'դարձնեն, մենք դարձեալ կ'շարու-
մակենք գրել, խօսել և քննադատել.... ով գի-
տէ, կարելի է ժամանակով ուշք կ'դարձնեն
Երկրորդ միտքը սա էր. «.... հոգեմաշ եմ
միտում ասելով, որ Թիֆլիսում հայկական թատր-

մէջ մտանաւոր մարդիկներից է կախված դրդրուել և ծնել պահանջմունքը:

Ժողովուրդը այնքան տղէտ և մտաւորապէս ստրկացած է, որ ինքն չէ հասկանում իւր պահանջմունքը: Աղքատ թէն ուսեալ մարդիկներին թէն դժուար է մի որեիցէ գործ սկսել, որովհետեւ նոցա պակաս են դրամական միջոցները, իսկ ժողովուրդը նոցա գործունէութեանը չէ համակրում, և չէ կարող ևս օգնել, որովհետեւ պահանջմունք չունի ազատվել խաւարից, նաւապաշարմունքից, տղիտութիւնից..., նա բաւական է իւր մտաւոր ստրկութեամբ, նա բաւական է իւր տղիտութեամբ..., կամ աւելի լաւ ասեմ, նա ան զ գ ա յ է:

Իսկ հարուստները....

Ուստի ոչ դերասանական խումբը պէտք է մեղադրենք, որ ազգային թատրօն չկայ, ոչ խմբագրութիւնը պէտք է մեղադրենք, որ օրագիր չկայ, ոչ ուսուցիչներ պէտք է մեղադրենք, որ ազգային կրթութիւն չկայ, ոչ ևս ժողովուրդը պէտք է մեղադրենք, որ եռանդ, հոգս չկայ:

„Հայկ, Աշխ.,“ 1869, № 9.
Հեղուրէրդ.

ԽԱՌՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՔ
ՀԵՅԴԻԲԵՐԳՈՒԽ

Վաղուց է արդէն, որ բոլոր Բադէնի քաղաքներում մասնաժողովներ կազմուեցան խառն ուսումնարանների խնդիրը քննելու նպատակով և հնար պտուելու իրագործել այս տեսակ ժողովրդական ուսումնարանները այս երկրում: Հեյդիբէրգի մէջ ևս կազմվեցաւ զանազան զաւանութիւններին պատկանող քաղաքացիններից այս տեսակ մի մասնաժողով, որի նպատակ էր տարածել խառն ուսումնարանի գաղափարը ժողովրդի մէջ և պատրաստել հասարակական կարծիքը այս գաղափարի իրագործելուն ձեռնուու լինել:

Այսքան աշխատանք անշուշտ հարկաւոր էր որ գործը գլուխ գար, որովհետև Բադէնի մէջ ուսումնարանների այս տեսակ նորաձեռութիւնը կախված չէ իշխանի հրամանից, այլ ժողովրդի կամքից, ժողովուրդը պէտք է քուէ դցելով այս խնդիրը վճռէր:

Զայն տուողները այս խնդրում պատկած կամ զերդաստան ունեցող քաղաքացիններ են:

Քաղաքացիներից, հասարակութենից կախված են այսաեղ սկզբնական, ժողովրդական ուսումնարանները և ոչ թէ տէրութենից:

Ենդիրը մեծ նշանակութին ունի Գերմանիայի համար, որովհետև Գերմանիայի բոլոր մասերը ձգտում են այժմ միանալ և ուրեմն ցանկալի է գերմանացիներին, որ զանազան դաւանութեան ստորին դասի քաղաքացիները երեխայութենից սկսած միասին դաստիարակվեն, սովորեն սիրել միմեանց, պատել ուրիշ հաւատը:

Գերմանացիներ հասկացան, թէ խառն, երկսեռեան սկզբնական ուսումնարանը ամենահզօր միջոց՝ է հեռացնել ժողովրդից զանազան նախապաշտումնը, հեռացնել նորանից մոլեսանդութիւն և սովորեցնել նորան տանողութիւն:

Հետզբերդի քաղաքացիները երեք դաւանութիւնների են բաժանվում.—բողոքականներ, կաթոլիկներ և հրէաներ: Բողոքականները և հրէաները վաղուց համաձայն էին խառն ուսումնարանների հիմնելուն, բայց կաթոլիկ բնակիչների մէջ կար մի զօրեղ յետադէմ կուսակցութիւն:

Առաջ ամէն մի դաւանութիւնը իւր սեփական ժողովրդական ուսումնարանները ունէր և կաթոլիկներին հաճելի էր այսպիսի կարդադրութիւն, որովհետեւ այդ ձանապարհով հեշտ էր կաթոլիկ կրերին իւր նորատակին հասնել, այսինքն երկու սեփի երեխաներին գրգռել գէտէ անհամբերութիւնը, նոցա մէջ մտղնել մո-

լեռանդութեան ոգի ուրիշ հաւատների գէմ, այսպէս ժողովրդի մէջ երկպառակութիւն պահպանել և մինույն ժամանակ... շատ փող դադել ուսումնարաններից:

Կաթոլիկները ամեն տեսակ զրվածներով աշխատում էին քաղաքացիներ համոզել խառն ուսումնարանների գէմ քուէ գցել, մեկնելով նոցա խառն ուսումնութեան վասնզը և անրարցականութիւնը:

Բողոքականները արդէն ձայն տուեցին խառն ուսումնարանների համար: Կաթոլիկների քուէ արկութեան նախընթաց օրը կաթոլիկ վանքի մէջ հաւաքվեցաւ այս դաւանութեան պատկանող ժողովը Յետադէմ ճառերը չ'յաջողվեցան, իսկ ընդհակառակն, ազատամիտ կաթոլիկների ճառերը (սոքա և բաղդաւորապէս գոնվեցան ժողովի մէջ) մեծ տպաւորութիւն արին ստորին ժողովրդի վերայ, և ծափահարութիւններով ընդունվեցան: Ազատամիտ կաթոլիկների ճառերի մէջ մանաւանդ բժիշկ պրօֆէսօր Ֆրիդրէխի և փաստարան Միտէրմայէրի ճառերը հաւանեց ժողովը:

Այն միջոցին ժողովուրդը գիտենալով թէ վանքի և ուսումնարանի մէջ կաթոլիկների ժողով կայ, հաւաքվեցաւ դուրսը, վանքի չորս կողմը և կանչում և չշվացնում էր: Մինչեւ անգամ քանի մի քարեր գցեցին և ատակիներ կոտրահցին:

Միւս օրվան լրագրում զրած էր, թէ երբ որ քանի մի ապակիներ կոտրվեցան, յետադէմ

կաթօլիկ կուսակցութեան մի անդամ (կարծեաց կաթօլիկների քահանաց) վերկացաւ տեղից ժողովն ասելով. «Տեսէք որքան կարօտ է գասառիարակութեան այս ժողովուրդը».—Այս, պատասխանեց նորան սուաջադէմ կաթօլիկ կուսակցութեան մի անդամ, դուք էք գրդառ այս ժողովուրդը ձեր գարենոր անօրէնութիւններով, երբ ժողովից դուրս եկան աղասամիտ կաթօլիկ կուսակցութեան անդամները, նոցա ծափահարութիւններով և կեցցէներով ընդունեց ժողովուրդը, իսկ յետադէմ կուսակցութեան անդամները սահմանադ էին յետին մուտքով անցներ.

Միւս օրը կաթօլիկների մեծ մասը խառն ուսումնարանների համար ձայն տուեցին Միւնյն գիշերը քաղաքի ժողովուրդը մօտ 1,500 թւով վառած ջահերով և միւզիքով պ.պ. Միւտէրմարէրին և Ֆրիդրէյլին պատւահանդէս կատարեցին Պ. Ֆրիդրէյլը պատշգամրից (բալկոնից) ճառ կարգաց, և չատի հետ այս խօսքեր և ասաց, ոչչ թէ ինձ, կամ ուրիշին, ոչ թէ առանձին մարդին պէտք է չնորհակալութիւն անել, որովհետեւ եթէ մեր գործը յաջողուեցաւ ևս մենք յաղթեցինք յետադէմ կուսակցութիւնը,—մենք այս մեր յաղթութիւնը պարտական ենք այն զգացմունքին, որը ձեր ամեն մէկի սրտի մէջ կենդանի է, մենք պարտական ենք առաջադիմութեան ոգուն կեցցէ ուրեմն առաջադիմութեան ոգին»:

Երրորդ օրը հրէաները համամիտ քուէ զցե-

ցին և ոչ մի ձայն չ'զտնվեցաւ նոցա մէջ խառն ուսումնարանների գէմ:

Ամբողջ օր երաժշտութիւն էր լավում քարզաբում և թնգանոթ էին զցում: Ամին գաւառ նութիւններին պատկանող քաղաքացիները, կանութիւններին պատկանող քաղաքացիները, կանութիւնների, հրէայ և բողոքական, ձեռը ձեռի տուած ժողովի, հրէայ դողովական, ձեռը ձեռի տուած երաժշտութեամբ և դրօշակներով, որոնց մէկի երաժշտութեամբ և դրօշակներով, մեծ հանվերայ դրած էր, ամիաձայն խօսքը, մեծ հանվէտով անցան փողոցներում: Միւնյն գիշերը բոլոր ժողովրդական ուսումնարանների անթիւ երեխանները, աղջիկներ և տղաներ, դրօշակներ երաժիշտները, առաջնորդները և տղաները, պատճենին բռնած, երաժշտութեամբ անցան քաղաքի նշանաւոր փողոցներում բարձր կեցցէներ կանչելով:

„Հայկական Աշխարհ“,
1869, № 10—12.

ամեն բան փոքր առ փոքր նկարագրելու համար։ Փարիզում երեք չորս շաբաթ անցկացնողը պէտք է բաւականանայ այս քաղաքի մի որ և իցէ նշանաւոր յատկութիւնը, մի որ և իցէ կողմը նկարագրելով։

Ճանապարհորդներից ոմանց հարցասիրութիւնը շարժում են արձաններ և շնուռներ, ուրիշներին—ժողովրդական կեանքը....

Ես ասացի թէ Փարիզը մի աշխարհ է, Փարիզում երկու միջին բնակիչ կայ։ Ինչպէս ամեն մեծ կենդրուններում, Փարիզում ամեն բան կ'գտնէք, խորին աղքատութիւն և մեծ հարստութիւններ, յանցանքներ և ազնիւ մտքեր, անբարոյականութիւն և գիտութեան ամենաբարձր գաղափարներ.... Ամէն տեսակ լեզու, ամեն ազգութիւնների ներկայացուցիչներին կ'պատահէք այսուեզ։ Փարիզը համազգային քաղաք է, Փարիզը հակասութիւնների աշխարհ է։

Ինչ նկարագրեմ ձեզ, թանգարաններ թէ օրագիրներ, դասականութիւններ թէ հիւրանոցներ, թատրօններ թէ խանութներ, յայտարութիւններ թէ պատմական շնութիւններ և արձաններ.... անցեալ թէ ներկայ, քաղաքը թէ քաղաքի բնակիչներ, փողոցների կեանքը թէ քաղաքական հասարակական կեանքը.... Մի բան պէտք է նկարագրեմ, որովհետեւ ամեն բան չեմ կարող նկարագրել։

Պէտք է երկու երեք տարի մնալ Փարիզում,

Հստ երեսոյթին այսպիսի անձը չէ կարող ընդհանուր օգտի մասին հոգալ.... այսպիսի անհամանձելի յատկութիւնները տեսնելով, մարդը չէ կարող երեսակայել թէ այս ահապին քաղաքի բնակիչները կարող են ընդհանուր գործին ծառայել....

Բայց այսպիսի եղբակացութիւններ անողը, իմ կարծիքով, սաստիկ կ'սխալի՛:

Փարիզեցու յատկանիշ բնաւորութիւնը այս եսութիւնն է, բայց այնու ամենայնիւ նա ոչ թէ միայն հոգում է ընդհանուր գործի մասին, բայց և ժամանակ առ ժամանակ երկու միջին բնակիչներից բաղկացած քաղաքը մի մտքով

զբաղված է լինում, մի գաղափարին է հետեւում, մի նպատակին է ձգտում, մի ողով է ոգեսրված.... այսպիսի բօպէներում Փարիզը յեղափոխութիւններ է անում, կամ գոնէ մեծ փոփոխութիւններ:

Ամեն մի անհատի բնաւորութիւնը անկախ է ուրիշներից տարբեր է լինում, առաջին տըպաւորութեանը հետեւով մարդը չէ կարող երևակայել, որ այս միակողմանի, տարբեր, մէկ մէկից անկախ, ծայրայեղ բնաւորութիւնների մէջ հասարակաց յատկութիւններ և ընդհանուր ողի կամ... բայց իրողութիւնները մեզ ցոյց են տալիս, թէ կան Փարիզի բնակիչների մէջ հասարակաց յատկութիւններ, կայ ընդհանուր ողի, և այս ողին ժամանակով փոխվում է, առաջադիմութիւն է անում:

Քանի մի տարի առաջ Փրանսիացին յայտնի էր իրեն կոյր ազգասիրութեան զգացմունքին հնազանդող անձը: Սյսպիսի կոյր ազգասիրութիւնը Փրանսերէն չօվինիզմ է անուանվու՞:

Ֆրանսիացին իւր կրթութիւնը, իւր կեանքը, իւր պատմութիւնը ուրիշ ազգերի կրթութենից, կեանքից և պատմութենից վեր էր դասում. իւր կեանքի երևոյթների մէջ նա պակասութիւններ չէր տեսնում, իւր պատմական անցքերի, մանաւանդ յեղափոխութիւնների վերայ նայում էր որպէս բոլոր մարդկութիւնների վերաբանող երևոյթների վերայ: Իւր զիտութիւնը իր բոլոր ուրիշ ազգերի գիտութեան սկիզբ էր նա արհամարհում էր օտար լեզու-

ների ուսումնասիրութիւնը.... նա իւր ազգութիւնը բոլոր ուրիշ եւրօպայի ազգութիւնների ուսուցիչ էր համարում:

Ֆրանսիացի զլուխը դարձեալ Փարիզն էր. այստեղ էր կենդրունաւորված Ֆրանսիայի բոլոր մտաւոր, հոգեսր, քաղաքական և հասարակական գորութիւնը:

Ֆրանսիացին պաշտում էր ինքն իւրանուացտում էր իւր անցեալը և ներկան... Փրանսիացին գասեր էր տալիս ուրիշ ազգերին, իսկ ինքն տուածների փոխարէնը գաս չէր առնում:

Այս ուղղութիւնը հակառակ էր ժամանակակից ողուն, հակառակ էր տնտեսական օրէնքին, ինչպէս ազգերի նիւթական կեանքում, այնպէս և նոցա մտաւոր, հոգեսր կեանքում փութարէն պատճեն էր առ ձ ու թ իւն պէտք է լինի:

Այժմեան ժամանակում պէտք է մի ազգ կամ փոխադարձութեան սկիզբը ընդունէ, կամ պէտք է մեռնէ և չանուանէ իւրան պզ:

Ֆրանսիական ազգն ևս չկարողացաւ յետ մնալ առաջադիմութեան ընդհանուր ընթացքից. նա սկսում է ուսումնասիրել օտար ազգերի կեանքը և լեզու, սկսում է հաշովել փոխակեան ժամանակակից ակսում է հասկանալ իւր պակասութիւնները, քննադատել իւր անցեալը և ներկայ:

Եւ այս է Փարիզի ժամանակակից ողին: Ժամանակակից Փարիզիցին ոչ թէ միայն ծագը է անում, բայց և իստութեամբ քննադատում է իւր ազգացին կեանքի երևոյթները. քննադա-

տում է իւր հայրենիքի օրէնքները, հայրենակիզների թեթև բնաւորութիւնը, և բողոքում է իւր անցեալի դէմ, բողոքում է իւր պատմութեան ամենանշանաւոր երևոյթի դէմ, այսինքն մեծ յեղափոխութեան (րէվօլուսիօնի) և նորանից հաստատած օրէնքների դէմ:

Թէ ձեր ծանօթների խօսքին լսէք, թէ հիւրանոցների մէջ լսած խօսակցութիւններին ուշք զարձնէք, թէ մի քաղաքական օրագիր առնէք, թէ քաղաքական նիւթի վերայ գիրք կարդաք, —ամեն տեղ միմնոյն ուղղութեան կ'պատահէք, միմնոյն միտք կ'գտնէք: Փարիզեցին բողոքում է հին ուղղութեան դէմ, նա հերքում է արիւնահեղ յեղափոխութիւնների օգուտը, նա պահանջում է մի նոր, հաստատ, գիտութեան վերայ հիմնված քաղաքական զարդացումը, նա պահանջում է վերանորոգութիւններ և ոչ թէ յեղափոխութիւններ:

Վաղուց է արգէն Պրուդօնը՝ իւր մի գրքի ճակատում այս խօսքերը գրել է. «Յեղափոխութիւններ, —ոչ երբէք, վերանորոգութիւններ, —միշտ (Դէ րէվօլուսիօն-ժամէ, դէ րէվօրմառուժուու):»

Վաղուց է, որ աքսորված էդդար կինէն հրատարակել է իւր «Ռէվօլուսիօն» (յեղափոխութիւն) ամունով գիրքը, որտեղ նա յայտնում է, թէ Ֆրանսիայի պատմութիւնը միայն մեծ յեղափոխութիւնից է սկսվում և պատմութեան այս նոր շրջան ևս նա խստութեամբ քննադատում է: Մանաւանդ ֆրանսիացու բնա-

ւորութեան մի նշանաւոր պակասութեան վերայ մեր ուշքը դարձնում է, այն է որ ֆրանսիացին անհամբեր է դէպի ուրիշները, ֆրանսիական քաղաքական և հասարակական զանազան կուսակցութիւնները երբէք չ'կարողացան համաձայնութեամբ դորձել, չ'կարողացան հասկանալ, որ համանման ուղղութիւն ևս չունենալով, նոքա պէտք է հաւասարապէս մասնակցեն հասարակաց գործին: Ըստհակառակին կուսակցութիւններից ամէն մեկը աշխատում էր միւններին տիրել:

Կինէի գիրքը իւր հրատարակման տարին անբաւականութիւններ յարոյց:—Իսկ այժմ Փըրանսիացիներ իւրանք անբաւական են իւրանց ուղղութենից.... Ֆրանսիան առաջադիմութիւն է պահանջում, և ոչ թէ յեղափոխութիւններ:

Ամեն կողմից լսում էք թէ «Գերմանիայում, և ոչ Ֆրանսիայում պիտի վճռի հասարակական հարցը.... Գերմանական ընտանեկան կեսանքից օրինակ առնելով կ'նորոգի մեր ընկած անբարյական ընտանեկան կեսանքը....»:

Կամ այսպիսի խօսքեր. Մենք ֆրանսիացիներս թեթև, առերեսս կերպով ենք վարդում առհասարակ գիտնական ճշմարտութիւնների հետ. մենք գերմանական յեղերի պէս խոր և ծանր ուղղութիւն չունենք.... հասարակական, քաղաքա-անտեսական գիտութիւնը պիտի նոր, հաստատ ուղղութիւն ստանայ գերմանական յեղերի մէջ, մանաւանդ անդիմացիներից և ա-

մերիկացիներից պիտի մշակվի այս գիտութիւնը....»

Առաջ Փրանսիացին պաշտում էր անցեալը, պարծենում էր ներկայով և հաւատում էր ապագային Այժմ նա բողոքում է անցեալի դէմք քննազատում է ներկայ, և հաղիւ հաւատում է ապագային:

Սա նշանաւոր առաջադիմութիւն է:
„Հայկ. Աշխ.“, 1869, № 10.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿ ՓԱՐԻԶԻՑ

Փարիզի բնակիչները զբաղված էին այս օրերս օրէնսդիր պատաժի պատգամաւորների ընտրութեամբ։ Չորս պատգամաւոր պիտի ընտրէին Բայց այն դիշերը, երբ պիտի յայտնվէր ընտրութեան հետեանքը, փողոցներում յետագայ հարցեր և պատասխաններ էին լսվում «Ընտրվեցաւ ն ա թէ ոչ։—Եյո, ընտրվեցաւ։ Նա քանի ձայն ստացաւ։—Նա ստացաւ 18,000 ձայն։

Ն ա նշանակում էր պ. Բօշֆօրը։

Ի՞նչ է պատճառը որ պ. Բօշֆօրը այսքան շարժեց փարիզիցիների հետաքրքրութիւն։

Բօշֆօրը ոչ նշանաւոր կամ ծանր հեղինակ է, ոչ ևս քաղաքական գիտութեանը հմտուանձ մի—բնչ է պատճառը որ նա այսպիսի մի ժողովրդականութիւն ստացաւ Ֆրանսիայում։

Բօշֆօրը շատ հասարակ մարդ է, և իւր գրվածների մէջ ոչ նոր մի սկիզբ է յայտնել ոչ ևս նոր մտքեր, բայց հասկանալով թէ Ֆրանսիան գաղըել է այժմեան տէրութեան ձերց, զզվել է հասարակական անբարոյականութենից, — նա հասարակութեան պահանջմունքի, այսինքն

անբաւականութեան արտայայտութիւն է դարձել և ներկայացնում է այժմ հասարակական խղճմտանքի զարթումն նա իւր գրվածների մէջ այն էր ասում, թէ ինչ որ ամենքը վաղաց զգում էին, բայց ոչ ոք չէր համարձակում յայտնել: Այս է պատճառը, որ նշանաւոր մարդ ևս չ'լինելով, նա կարողացաւ յաջողութեամբ կուռել տէրութեան հետ:

Իօշփօրը, ինչպէս քաղաքական անձնաւորութիւն, մի բացառութիւն և նորութիւն չէ պատմութեան մէջ: Տասն և ութերորդ դարում Անգլիան ունէր արդէն իւր Իօշփօրը, —պ. Զօն Ուրիլկո: Նա Իօշփօրի պէս մի պարսաւագրով էր, նորա օրագրի նման մի օրագիր էր հրատարակում, որը «Եղորթ Բէյտօն» էր անուանվում և որի մէջ նա ոչ ոք չէր խնայում, ոչ հասարակութիւնը, ոչ տէրութիւնը և ոչ ևս Անգլիայի թագաւոր Գէորգ Յ-ի անձը, նորա նման ևս տէրութեանը անհանելի եղաւ, Իօշփօրի պէս բիրդ գատապարտվեցաւ, Անգլիայից աքսորանք գնաց, փորձեց Լօնդօնի ընարողութեանը ներկայանալ, բայց (Իօշփօրի նման) առաջին անգամ չընտրվեցաւ, փախաւ Թրանսիա (ինչպէս Իօշփօրը Բէլլիա), յետոյ ընտրազութիւններին երկրորդ անգամ ներկայացաւ: —Դատաստանը ստիպված էր նորան արդարացնել որպէս ժողովրդի ընտրված:

Իօշփօրը, կարելի է, ինչպէս պատգամաւոր անմշան կ'լինի օրէնսդիր պալատի մէջ, բայց այնու ամենայնիւ նորա ընարութիւնը նշանա-

որ է ինչպէս ապացոյց Թրանսիայի անբաւականութեանը տէրութեան դէմ, ապացոյց հասարակական խղճմտանքի զարթմանը:

Նշանաւոր է շատ Թրանսիայի հասարակական խղճմտանքի զարթումը.... բաւական է տէրութիւնը մեղադրել թէ նա հասարակութեան խոր անբարոյականութիւնն պատճառն է, բաւական է գանգատել Վերջապէս Թրանսիան սկսում է հասկանալ, որ հասարակութիւնը ինքն է մեղաւոր, —որ հասարակական բարոյականութեան անկումն պատճառ է քաղաքական կեանքի անկման:

Ասում են, որ Նապօլէօնի կառավարութիւնը ամենն տեսակ միջոցներով թոյլատրեց անբարոյականութեան տարածումն: Շատ կարելի է: Ի հարկէ Թրանսիայի տէրութեանը կարող է օգտաւէտ լինել անբարոյականութեան տարածումն, որովհետեւ անբարոյական կեանքով յափշտակվելով Թրանսիայի նոր սերունդը չէր մըտածի, և չէր պարապի քաղաքական հարցերով:

Բայց ով է մեղաւոր, որ հասարակութիւնը և նոր սերունդը այնքան թոյլ և անկիրթ են, որ հպատակեցան տէրութեան այսպիսի աղջեցութեանը:

Մտաբերեցէք — ինչ էր Թրանսիայի պատմութիւնը, — նա անթիւ փոփոխութիւններին և յեղափոխութիւններին ենթարկվեցաւ, փոխում էր շատ անգամ կառավարութեանն ձեր և անունը, — բայց տէրութեան և կառավարութեան ոգին նոյն էր մնում: Նա հասարակապետութիւն էր,

բայց մշտակայ զօրք ունէր: Նա 1848-ին կրկին յայսնեց հաւասարութեան սկիզբը որպէս հասարակական օրէնքների հիմք. բայց այն օրէնքը չվերցրեց, որը պաշտպանում է պաշտօնեաների քաղաքացու դէմ:

Այս օրէնքի զօրութեամբ (յօդուած 75. 1860 թ.), հասարակ քաղաքացին իրաւունք չունի, օրինակ, մի ոստիկան, որը պաշտօնակատարութեան ժամանակ նորան վիրաւորել է, գատաստանի կանչել, մինչև որ բարձր մի խորհուրդը, որ պետական խորհուրդը է անուանվում, իւր թոյլաւութիւն չ'տայ.... և այլն

Թրանսիան սկսում է հասկանալ թէ նորան դեռ շատ ինչ մնում է ուսումնասիրելու գերմանական ցեղի ազգերի սահմանադրութիւններում, թէ Սագլիայի, թէ Ամերիկայի և թէ Գերմանիայի:

Ես ասացի թէ Իօշֆօրը ոչ քաղաքական և տնտեսական գիտութեան հմուտ անձն է, ոչ ծանր մի գրող է, ոչ ևս քաղաքական կեանքում նշանաւոր գործունեայ մի մարդ կարող է լինել.... բայց այսու ամենայնիւ նաև արտայայտութիւն է Թրանսիայի այժմեան անդաւականութեան շարժման: Ինչ և իցէ նա յարոյց քանի մի հարցեր, որոնք թէն Թրանսիայի անցած յեղափոխութիւններում յայտնվեցան, և ուրեմն նոր հարցեր չեն, բայց դարձեալ համապատասխանելով այժմեան շարժման պահանջմունքին, իւրեանց յարուցանողին մի առանձին նշանակութիւն տուին Այսպիսի մոքե-

րից է, օրինակ, ընտրողների իրաւունքը՝ ընտրովածի (պատգամաւորի) գործունէութիւնը քըննադատելու, և նորագործերի և մոտագրութիւնների հաշիւը պահանջնելու:

Այս միտքը (մանդա իմպէրատիվ), որ 30-րդ թւականներում պ. Արման Կարէլ էր պաշտպանում, նշանաւոր էր այն պատճառով, որ միջոց է տալիս պատգամաւորներին իւր ընտրողների է տալիս պատգամաւորներին իւր ընտրողների համաձայնութեամբ վարվել, գործել և խօսել համաձայնութեամբ վարվել, գործել և խօսել պատգամաւորներին պատգամաւորներին ամբողջ ժամանակ, որ տևում է 6 տարի:

Այսպիս պատգամաւորը իւր պաշտօն կատարելու ժամանակ գառնում է ժողովրդի կամեադրիմ արտայայտութիւն Բայց կը քի հաւատարիմ արտայայտութիւն կը հարցնեն, կարող է արդեօք անկիրթ մի ժողովուրդ հաշիւ պահանջնել իւր պատգամաւորի գործողութեան վերաբերմամբ. ինչ օգուտ է, որ ամբոխը ազդեցութիւն կունենայ քաղաքական հարցերի վճիռների վերայ:

Ի հարկէ ամբոխը անկիրթ վիճելով շատ անգամ վեասակար ազդեցութիւն կարող է ունենալ այս կամ այն քաղաքական ինդքրի վճովի վերայ, բայց ուրիշ կողմից, եթէ այս ամբոխին ընտրողութեան իրաւունք տուած է, սա նշանակում է, թէ նոցա օգնութեան ևս կարօտ է հասարակութիւնը քաղաքական գործողութեան կառավարութեան պարձի մէջ, եթէ ամբոխը և կառավարութեան գործի մէջ, այսպիս մինչև այն սատիճան անկիրթ է, որ նորա արձակութիւնը վեասակար կարող է լինել քաղաքական հարցերի վճիռների վերայ:

զաքական գործին,—ինչի են տուել նորան ընտրողական իրաւունքը։ Իսկ եթէ ճանաչեցին ամբոխի քաղաքացիական իրաւունքը, ընտրել իւր ներկայացուցիչները կառավարութեան և օրէնսդրութեան գործում,—եթէ չեն կամենում ևս նորան ընդունակ համարել իւր պատգամաւորների գործունէութիւնը քննադատելու և նոցանից հայտ պահանջելու,—գոնէ պիտի համաձայնէին ճանաչել թէ ընտրուները իրաւունք ունեն ցանկանալ իւրեանց պատգամաւորների հետ միշտ մօտ յարաբերութիւնների մէջ մնալու, և նոցա հետ խորհրդակցելու քաղաքական և հասարակական հարցերի վճիռների մասին։

Սա նշանաւոր է նախ այն պատճառով, որ կ'հիմնի Ֆրանսիայում ազատ ժողովելու իրաւունքը և սովորութիւնը, երկրորդ, որ միջոց կ'տայ պատգամաւորին, որը քաղաքաւոնտեսական և հասարակական գիտութեան համեմատաբար հմուտ անձն պիտի լինի, իւր ընտրուների հետ մօտ յարաբերութիւնների մէջ մնալով, քաղաքականապէս գաստիարակել նոցա և ուրեմն միւնոյն ժամանակ ժողովրդի մէջ քաղաքական գիտութեան առողջ մտքեր տարածել։

Բայց եթէ «մանգա էմպէրատիվ» անումով իրաւունքը իւր արժանաւորութիւններ ունի, նա ունի ուրիշ կողմից և իւր վեասը։

Շատ բնական է ի հարկէ ժողովրդի ցանկութիւնը իւր պատգամաւորների գործունէութիւն քննադատելու, շատ հասկանալի է նորա-

նից պահանջած իրաւունքը սահման դնել վեց տարով ընտրված ներկայացուցիչների գործատարութիւններին, որոնք շատ անգամ այս գրեթե իրաւունքներին, որոնք շատ անգամ այս ժամանակամիջոցում թէ իւրեանց տուած խոստմունք չեն կատարում, թէ ամեններն շեղվում են առաջ յայտնած իւրեանց ուղղութիւնից,—բայց ուրաջ յայտնած իւրեանց ուղղութիւնից,—բայց ուրիշ կողմից ով կարող է հաւաստիացնել մեզ, թէ ժողովուրդը իրաւունք ունենալով մեզ, ազդեցութիւն ունենալ պատգամաւորների ազդեցութիւն ունենալ պատգամաւորների միջոց վերայ, և զանազան հարցերի վճար վերայ, չի յափշտակիվ սաստիկ կըրցերով և թէ նորա գատողութիւնը միշտ համապատասխան կ'լինի գիտնական և արդար մտադիրնութեանը։

Այս է պատճառը, որ պ.պ. Պէլլտան և Ժիւ-Ֆալլ թէն պաշտպաննելով ժողովրդի իրաւունքը պատգամաւորների գործունէութիւնը քննադատելու, բայց և հասկանալով օրէնսդրութեան գործի վերայ ժողովրդական սաստիկ կըրցերի ազդեցութեան վտանգը, և ուրիշ կողմից այն ընդուր վտանգը, որ ծագում է վեց տարով ընտրմած պատգամաւորներին տուած անպատասիւթիւնը իրաւունքից,—առաջարկեցին վեց մետր մետր պատգամաւորութիւնը փոխել և բԿ մետր մետր պատգամաւորութիւնը փոխել և բԿ մետր մետր այս

„Հայկ. Աշխ.“, 1870, № 1.
Փարիզ.

Ն Ո Ւ - Տ Ա Ր Ի

I.

Սովորութիւն կայ նոր տարին չորհաւորել իւր ծանօթներին և բարեկամներին, ծերին թէ երիտասարդին, այր-մարդին թէ կնոջ:

Գրողը իւր պաշտօնը կատարելու ժամանակ չունի ոչ ծանօթներ, ոչ բարեկամներ—այլ ունի իւր առաջ հասարակութիւնը, որի հետ որպէս մի վերացեալ անձնականութեան հետ նա յարաբերութիւններ ունի, նորան իւր մըտքերը յայտնելու և սպասելով նորանից իւր քննադատութիւնը, ինչպէս մի գատատանից վիրուք:

Սովորութիւն կայ բարեկամներին նոր-տարի չորհաւորելով, զանկանալ նոցա կեանքի ամեն բարիքը:

Ումին պիտի չորհաւորէ գրողը, ինչ պիտի ցանկանայ....: Գրողը չունի ոչ բարեկամներ, ոչ թշնամիներ, այլ ինչպէս առացի գործ ունի մի վերացեալ անձնականութեան հետ, որին նու անուանում է հասարակութիւն: Այս անձնականութիւնը ունի իւր անցեալը և իւր ներ-

կայ: Թէև ըստ երեսյթին անցեալը մեծ մասով չէ համաձայնում ներկայի հետ, բայց դարձեալ մեծ կապ կայ նոցա մէջ, անցեալը պատրաստում է ներկայ, իսկ ներկան կատարելագործում է անցեալը. բոլոր ինչ որ կար անցեալում, կ'գտնալի և ներկայի մէջ,—բայց չատ բաներ պիտի ծնվեն ներկայում, որոնց չէր ճանաչում անցեալը:

Անցեալը հին սերունդ է: Ներկան նոր սերունդ է:

Ինչ պիտի ցանկանամ հին սերունդին... բոլոր ինչ որ կ'ցանկանամ հին սերունդին, նոր սերունդին կ'վերաբերուի, որովհետո նա պիտի շարունակէ հին սերունդի գործերը:

Նոր սերունդը հին սերունդի հետեանք է:

II.

Հանգիստ թողնենք հին սերունդը, որովհետե նա իւր պաշտօնը կատարելուց յետոյ, ինքն կարօտ է հանգստառութեան:—Բայց մեզ ժառանգութիւն թողած նորա գործերը և սկիզբները խատութեամբ քննադատանք:

Հին սերունդը մեղաւոր չէ, որ մեղանից առաջ էր ապրում և մեղանից առաջ ապրելով նա չատ բաներում մեր կարծիքներից տարրեր կարծիքներ ուներ, չատ բաներում սխալում էր, չատ բաներում անհետաբար էր վարվում ու գործում: Նորա փորձերից, սխալներից, պակասութիւններից և անիրաւութիւններից օգուտ

քաղենք, առանց նորա հետ թշնամանալով, առանց նորան անիծելով։

Նոր տարի չպէտք է անիծէ հին տարի, այլ հանդիսատ ոգով բողոքէ նորա վեասակար գհրծերի դէմ, նորա պակասութիւնների դէմ, և աշխատէ նորա արած փորձերից օգուտ քաղել։

Նոր սերունդը չպէտք է անիծէ հին սերունդը, այլ հանդիսատ ոգով քննադատէ նորա սկիզբները և գործերը։

Չպէտք է մոռանանք, որ հին սերունդը արել է այն, ինչ որ նրանից կախուած էր նա մեղաւոր չէ, որ չկարողացաւ աւելի կատարել քան թէ կատարեց Մեղաւոր էր միթէ հին սերունդը, որ նա անկիրթ էր, մեղաւոր էր նա միթէ, որ նորա կարծիքով մարդս կարող էր բաղդաւոր ապրել և մարդի անունի արժանանալ, գրել և կարդալ անդամ չգիտենալով։

III.

Հին մարդիկ բարի ծնողներ ևս լինելով, կարծում էին թէ երեխաներ սիրել նշանակում է նոցա հետ բռնութեամբ վարդիլ։

—Մենք կարծում ենք թէ երեխաներ դաստիարակել նշանակում է զարգացնել նոցա մէջ անհատութիւնը ։ Հին սերունդը դէպի կին ունեցած սէրին միացնում էր նախանձը, —մենք կարող ենք սիրել միայն այն կինը, որը պատում ենք։ Հին սերունդը կարծում էր թէ կնոջը հարկաւոր չէ կրթված լինել իւր

սպարտաւորութիւնը կատարելու համար, —մենք պահանջում ենք կնոջ համար այր —մարդին հաւասար լուսաւորելու իրաւունք։ Հին սերունդը միացնում էր քրիստոնէութեան ուսումնը մտաւոր և մարմնաւոր սարկութեան հետ, —նոր սերունդը քրիստոնէութեան գաղափարը չէ զանազանում ազատութեան գաղափարից։

Հին սերունդի մարդիկ լաւ քրիստոնեաներ ևս լինելով, մարդիկներ գրաստի պէս առնում և ծախում էին։

Նոցա կարծիքով քրիստոնեայ լինել նըշանակում էր անհամբեր լինել դէպի ուրիշների հաւատոր, արդար լինել նշանակում էր այրել այն ամեն մարդիկներ, որոնք նոցանից տարբեր կարծիքներ ունեին։ Օգուտ բերել հասարակութեանը նշանակում էր ոչնչացնել անհատական կեանքի երևոյթները, ինչքան կարելի էր անմշակ թողնել մարդկութեան մուաւոր հողը։

IV.

Բայց ոչ թէ միայն չպէտք է թշնամանանք հին-սերունդի հետ, այլ և պէտք է նորան մեր նորհակալութիւնը յայտնենք նորանից մեղ աւանդված գործերի և սկիզբների համար, —բայց ինչ միջոցով, —Անա ինչ միջոցով, խատութեամբ քննադատելով նորա գործերը և սկիզբները և ձգտելով հեռացնել նոցա մէջ գտնալող սխալներ և պակասութիւններ, աշխատելով բարւոքել կեանքի ձեր և ոգին, մաքրելով սկիզբների էու-

թիւնը ճշմարտութեան և արդարութեան—այսինքն կրթութեան միջոցով:

Սորանով մենք կապացուցանենք, որ չենք արհամարհում նոցա գործերը, այլ ընդհակառակին մտադիր ենք շարունակել նոցա:

Նոր սերունդը թող շարունակէ հին սերունդի գործը, նոր տարին թող շարունակէ հին տարու գործը:

V.

Երբ ես մտադիր եմ մի որ և իցէ արդիւնքը ծախել վաճառանոցում, մըթէ արդար կիբնէր ոչնչացնել ուրիշների ապրանքը, իմ արդիւնքը գնելու պահանջը ճնելու համար:

Փոխանակ ուրիշների արդիւնքը ոչնչացնելու, ես կարող եմ մրցութիւն յարուցանել առաւել ազնիւ կերպով (միծ), այս է արդիւնաբերելով ուրիշ վաճառականներից առաջարկած ապրանքներից առաւել մեծ քանակութեամբ, առաւել պիտանի և աւելի արժան ապրանքը:

Թող սորա նման զէնքով կովի նոր սերունդը հին սերունդի գէմ: Ոչ թէ ոչնչացնել պէտք է նախնիների գործերը, այլ նոցա գործերից առաւել պիտանի գործեր ստեղծել, ոչ թէ յարձակիլ նոցա սկիզբների գէմ, այլ նոցա սկիզբներից ժամանակակից ոգուն առաւել համապատասխան սկիզբները մշակել:

Իսկ հասցած գործերը և սկիզբները իւրանք իւրեանց կմնոնեն:

VI.

Թող նոր տարի չյարձակի հին տարու գէմ, այլ հանդիսաւ կերպով և խստութեամբ քննադատէ նորանու:

Թող նոր սերունդը չանիծէ հին սերունդը նորա անիրաւութիւնների համար, այլ խստութեամբ քննադատէ նոր սկիզբները, առանց նորա հետ թշնամանալու:

Հաճելի կիբնէր մեզ միթէ, որ ապագայ սերունդը մեզ անիծէր այս անիրաւութիւնների և սխալների համար, որ մենք ևս անշուշտ կը գործենք:

Ժամանտկ կլինի, երբ մենք ևս հին սերունդն գ կրամանանգ... ուստի ըօպէ մի չկորցնելով աշխատենք անդադար բարւոքել մեր կեանքը, որ ինչքան կարելի է մաքուր խըզմանքով ներկայանանք ապագայ սերունդի հասարակական դատաստանին:

Այս է իմ չնորհաւորութիւնը գեռահաս սերունդին նոր տարու պատճառափ:

Հայկ. Աշխ., 1870, № 1.
Վիեննա.

դնում, կամ ամենեին յափշտակում է մի որ և
իցէ պաշտօնակատարութիւն:

Սպանելը յանցանք է, որովհետև սպանելով մի
մարդ, ևս յափշտակում եմ նորանից նորա
մարմնի ֆիզիքական պաշտօնակատարութիւնը:

Մի արիւնահեղ յեղափոխութիւն, մի ապս-
տամբութիւն անել, ընդդէմ ընդունված (հասա-
րակութիւնից ընդունված) և հաստատված տէ-
րութեան ձեի, մի յանցանք է, որովհետև ևս
գործով, զոռով, բռնի յափշտակում եմ այն տէ-
րութիւնից (և ուրեմն և հասարակութիւնից, ո-
րովհետև հասարակութիւնը ճանաչել է տէրու-
թիւնը) նրա հասարակական կազմվածքի պաշ-
տօնակատարութիւնը:—Նա մանաւանդ, որ ոչ
մի մարդ իրաւունք չունի իւր անձը բռնի գա-
տաւոր կացուցանել հասարակութեան և տէ-
րութեան յարարերութիւններում:

Եթէ սա յանցանք է, մենք պահանջում ենք
պատիժ, այսինքն յանցաւորը հասարակութիւ-
նից որ և է միջոցով հեռացնելը:

Կարելի է արդեօք գործի հետ համեմատել
խոռըը:

Կարելի է յանցանք համարել այն միտքը, որ
ևս յայտնում եմ օրագրի կամ գրքի միջոցով:

Բոլոր ինչ որ մարդիկ գրով յայտնում են,
մարդիկների բոլոր մտքերը, կարելի է երկու-
րաժանել:—տեսական և գործնական մտքեր:

ՄՏՔԵՐ ՅԱՅՑՆԵԼՈՒ ԻՐԱԿՈՒՆՔ¹⁾.

1.

„Խնչքան որ կընդարձակէք
մտածելու և զրելու իրաւունքը,
—այնքան կպակասացնէք ա-
պատամբութեան զործութիւնը:
„Էմիլ զբ Փիրարդէն”:

Ի՞նչ է պատիժ: Պատիժը մի վնասակար գործ
սահմանարելու միջոց է, կամ աւելի լաւ ասեմ,
մի վնասակար գործողութեանը արգելք դնե-
լու իրաւունք է:

Ի՞նչ է վնասակար գործ, գործողութիւն...
Ի՞նչ է վնասակար պաշտօնակատարութիւն. Ի՞նչ
է յանցանք:

Սա մի գործողութիւն է, որը ձեռնամուխ է
լինում ուրիշի գործողութեանը, որը արգելք է

¹⁾ Այս յօդուածը համապատասխանում է այն մտքե-
րին, որ նորում պաշտպանեցին ֆրանսիական օրէնսդիր
պալատում, տպագրական օրէնքի մասին վիճարանու-
թիւնների ժամին պ. Եռկիլոս, Պէլլըտան և Ժիլ Սիմոն:

II.

Տեսական կերպով գրելով եռ կարող եմ կամ մի նոր ուսում յայտնել, կամ հաստատված մի ուսման դէմ խօսել:

Մի նոր ուսում յայտնելով եռ կարող եմ կամ ուղիղ կամ ծուռ, կամ օդտաւէտ կամ վրանասակար գաղափարներ յայտնել:—Բայց և վեասակար, ծուռ մի ուսում յայտնելով, եռ ոչ ոքց իրաւունք չեմ յափշտակում, իրապէս արգելք չեմ դնում պաշտպանել հակառակ գաղափարները:

Կարելի՞ է արդեօք յանցանք համարել այն, ինչ որ ուրիշց չէ իլում գործողութեան իրաւունք:

Մի հաստատված ուսման դէմ խօսելով, եռ նմանապէս կարող եմ կամ ծուռ կամ ուղիղ մտքերը յայտնել, եռ կարող եմ հին ուսման պակասութիւնները ցոյց տալ. կամ իմ սահմանափակված զարդացման պատճառով ծուռ կերպով հասկանալ մարդիկներից ընդունված մի պատռական ուսում, և իղուր յարձակվել նորա վերա:

Դարձեալ այս դէպքում կարելի՞ է արդեօք իմ գործողութիւնը որ և իցէ յանցանքի հետ համեմատել:

Միթէ տեսական կերպով յարձակելով մի հաստատված ուսման, մի ճշմարտութեան դէմ, եռ ոչնչացնում եմ նորան, միթէ իմ այս գոր-

ծողութեամբ ես այն ճշմարտութիւնից խլում եմ կենդանութեան իրաւունք:

Եթէ նա ճշմարտութիւն է, թող ինքն իւրեան պաշտպանէ:

Մի ճշմարտութեան դէմ յարձակողը պատմել նշանակում է այն աստիճանին թոյլ համարել այն ճշմարտութիւնը, որ նա լոկ խօսքից անդամ, բանաւոր յարձակումից քանդվում է— նշանակում է վիրաւորել այն ճշմարտութիւնը:

III.

Ամերիկա և Զվիցերիա ինչպէս յայտնի է հասարակապետութիւններ են: Բայց ոչ Ամերիկա, ոչ ես Զվիցերիա յանցանք չեն համարում երբ որ մի հեղինակ գործնական մի փոփոխութիւն կառաջարկէ Զվիցերիայի կամ Ամերիկայի սահմանադրութիւններում, կամ վերջապէս այն հասարակապետութիւններից թագաւորութիւններ կազմել կառաջարկէ¹⁾:

Յայտնելով մի ծուռ գործնական միտք ես ոչ չեմ ստիպում ընդունել նորան... Յայտնելով մի նոր գործնական միտք, ես հին մի հիմնարկութիւն չեմ ոչնչացնում իրապէս, թէն խօսքով առաջարկեի ոչնչացնել նորան: Իսկ ե-

¹⁾ Նորերում (1870) Խաղանիալի մէջ յայտնեցին մի օրէնքը, որով „կեցցէ հասարակապետութիւն“ աղաղակը յանցանք չէ համարվում, և չէ պատժվում, եթէ նորան բռնի մի գործ չէ հետեւում, եթէ նա միան մասնաւոր կարծիքի արտալայտութիւն է:

թէ հասարակութիւնը մի հեղինակ է պատժում նորա խօսքի համար, մի գործնական յանցանքի հաւասար—նա սորանով ապացուցանում է, որ ինքը մեծ հաւատ չէ ընծայում իւր հիմնարկութիւնների հաստատութեանը:

IV.

Առասարակ երբ մի հասարակութիւն կանչում է, վախինում է, աղաղակում է, պատժում է մի նոր գաղափարի և սկզբի երենելու ժամանակ,—նա սորանով ապացուցանում է որ կամ անընդունակ է հետևաբար մտախոհութեամբ, ապացոյցներով և քննադատութեամբ հերքել վեասակար մի վարդապետութեան ուսումը—կամ անզօր է վեասակար և ծուռ մի գաղափարին կատարեալ արհամարհանքով պատասխանել¹⁾:

„Հայկ. Աշխ.“, 1870, № 3—4.

1) Պ. Ժիշ Սիմոն, ապրիլի 6 ասած ճառը լետագալ խորքով աւարտեց, „Նո կառաջարկեմ տպագրութեան յանցանքների վերաբերութեամբ լետագալ միակ լուգամիտ բաղկացած օրէնքը—չկատ տպագրութեան յանցանք“ (1870):

ՆԱՄԱԿ ԴԵՊԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

«Հայկ. Աշխ» 2-ի 1868 թւին վերջին տետրականերում տպվեցան առաջին անգամ՝ թէ Հայաստանի վերաբերութեամբ Եւրօպայում մշակող գրականութեան ամենամշանաւոր երեսյթների մասին տեղեկութիւնները, թէ առհասարակ հայերի վերաբերմամբ արտասահմանից տեղեկութիւնները:

Իմ նպատակս չէ այստեղ ձեր օրագրի «Մեր ներքին գործերի» այս բաժնի օգուտը տպացուցաներ, ես շատ լաւ եմ հասկանում թէ մի տարի այսպիսի տեղեկութիւնները հազորգելով մեծ օգուտ չէ կարելի բերել—Ակիներեւ է նմանապէս, թէ ինձ, թէ ուրիշներին այս տեսոկ առաջին փորձի բոլոր պակասութիւնը:

Այսպիսի տեղեկութիւնները, իմ կարծիքով, կարող են միայն այն ժամանակ օգուտ բերել, եթէ շարունակարար կհազորգվեն օրագրին—Հասարակութիւնը այն ժամանակ միջոց կունենայ անդադար հետևել օտար երկիրների մէջ ազգային գրականութեան մշակութեանը:

Ինչ և իցէ, Հեյդլբէրգի մէջ ապրելով ես մի-

ջոց ունէի հետեւ մեր երկրին և ազգին վերաբերված Եւրօպայում մշակող գրականութեան առաջադիմութեանը:

Հեյդլբերգի մէջ, ինչպէս հարաւային Գերմանիայի ամեն համալսարանական քաղաքների մէջ (և նմանապէս Զվիցերիայի քաղաքների մէջ) հիմնված է քաղաքային և հասարակութիւնից հարուստ մի ընթերցարանը «Մուզեում» առունուվ:

Հարաւային Գերմանիայի համալսարանական քաղաքները մեծ մասով փոքր քաղաքներ լինելով, այս «Մուզեումներ» քաղաքի բոլոր ընթերցող և պարապող հասարակութեան կենտրոն են գառնում: Այս պատճառով այսպիսի մի ընթերցարանը պէտք է ներկայացնէ դիտութեան և գրականութեան պարագելու, կամ աւելի լաւ ասեմ Եւրօպայի մտաւոր կեանքի ամեն ձիւղերին հետեւլու միջոցները:

Ուսանողի համար շատ հեշտ է որպէս անդամ ընդունված լինել այսպիսի մի հասարակութեան մէջ:

Մեծ քաղաքում, ընդհակառակն, միջոցները պարագելու և դիտութեան զանազան ձիւղերին հետևելու, ցրված են, կենարօնացած չեն: Աշխատանքի բաժանումն հասցրած է մեծ քաղաքում մինչ վերջին աստիճանը... Գրականական, դիտնական և քաղաքական ընկերութիւնները և ընթերցարանները բազմաթիւ են այստեղ, բայց նոցանից ամեն մէկը սահմանափակում է իւր միջոցները մի տեսակ դիտութեան ձիւղին: Եւ

մեծ քաղաքում առաւել գժուար է այսպիսի ընթերցարանի անգամ գառնայի:

Բացի սորանից փոքր մի համալսարանական քաղաքում աւելի համելի է լինում մարդին մօտիկ յարաբերութիւններ ունենալ դիտնական շրջանի հետ:

Այս պատճառով, այժմ Վենենայում ապրելով և ոչ Հեյդլբերգում, ես չեմ կարծում թէ կարողանամ շարուրակել օրագրին տեղեկութիւններ հագորդել:

Սյուու ամենայնիւ ես չեմ յուսահատվում և կաշխատեմ բոլոր միջոցները ձեռք բերել ոյս տեսակ աշխատանքը շարունակել կարողանալու համար:

Բայց դարձեալ, որովհետեւ խօսք չեմ կարող տալ թէ իմ այս գործի վերաբերեալ ջանքը կը յացողվի, — ինձ կներվի այստեղ մի ցանկութիւն յայտնել, այն է որ հայրենակից երիտարդները արտասահմանում, որոնք յաջողակ առաջամանքներում են գտնվում այս կողմից, — հաճախամանքներում այս գտնվում այս կողմից, — շարունակէին այս աշխատանքը, և իմ հաղորդագրութիւններից առաջարկէին ձեր օրագրին աշխատանքը առաջարկէին ձեր օրագրին:

„Հայկ. Աշխ.,“ 1870, № 3.
Վենենա.

ԿՈՄՄ ԴԲ ՄԾՆՏԱԼԱՍՄԲԵՐ

Մարտ ամսիս 14-ին մեռաւ երեխի Փրանսուայի գրող և քաղաքական կեանքում մեծ անուն ունեցող կոմս Կարլ Դը Մօնտալամբէր:

Նա ծնվեց 1810 թւին Լոնդոնում անգլիացի մօրից, իսկ նորա հայրը Թրանսիայի հին ազնուականներից ցեղից էր:

Դեռ երիտասարդութեան ժամանակ Մօնտալամբէրը յափշտակվեցաւ ազատամիտ կաթոլիկութեան գաղափարով:

Աստուածապաշտ և հին ազնուական ծաղումից լինելով, երբ հօրից ժառանգելով Լոււգովիկ-Ֆիլիպի թագաւորութեան ժամանակ Թրանսիայի Ազնաւական-Պալատի պատգամաւորութեան իրաւունքը, պատկանելով ազատամիտ սահմանադրութեան կուսակցութեանը, — Մօնտալամբէրը չէր համակրում ծայրահեղ կուսակցութիւններին:

Նա ատում էր հասարակապետութեան դադափարը և մի և նոյն ժամանակ չէր համակրում և հնամոլ կաթոլիկ կղերին, թէն կաթոլիկութիւնը սիրում էր և նորա տենչած գաղա-

փարը հասարակութեան համար գիտութեան և սուաջադիմութեան հաշտութիւնն էր կաթոլիկութեան հետ, իսկ տէրութեան կատարելատիպը, նորա կարծիքով, ազատամիտ սահմանադրութիւնն էր ազնաւակետութեան (արիստոկրատի) և կաթոլիկութեան վերա հիմնված:

Նա միջնադարեան մարդ էր, և ինքն ևս այս խոստովանեց բացականչելով իւր մի ճառի մէջ. «... Մենք խաչակիրների որդիներ ենք, և չենք յազթիվի Վօլտէրի աշակերտներից»:

Շատ անգամ պատմագրական երեսյթների նշանակութեան ևս ուշը չպարձնելով նա պաշտպանում էր կաթոլիկ՝ աղգերը և կուսակցութիւնները... միայն այն պատճառով, որ նորա կաթոլիկ են:

Նա պաշտպանում էր իրանդացիներ (ինքն Անգլիային համակրելով) և մի և նոյն ժամանակ պաշտպանում էր և այն հնամոլ Զվիցերիայի կանոնները, որոնք կաթոլիկ լինելով փորձեցին, Զօն դը բուն գ անունով, բաժանվել բողոքական Զվիցերիայից...

Բաւական էր մի աղգին կաթոլիկ լինել, Մօնտալամբէրից պաշտպանված լինելու համար...,

Կոմս Մօնտալամբէր երեխի Լամբնէի կուսակցութիւնիցն էր և Լամբնէից ոչ պակաս երեխի հոգեորական Լակօրգէրի նման աշխատում էր իւր ճառերով (մանաւանդ նորա երեք ճառեր Փրանսիական Ազնաւական-Պալատի մէջ անված, 1844) և գրվածքներով, որոնցից նշա-

նաւորներն են. «Առւրբ Ելիզաբէթի Ունգարացու կեանքը,—Փարիզ 1836» և «Արևմուտքի Արեղաներ» (1869) հաշտութիւն քարոզել արդեան մարդկային հասարակութեան և կաթոլիկութեան մէջ—և կախօրդէրի պէս ևս իւր նպատակին չհասած, յուսահատված մեռաւ:

Նա համոզվեցաւ, որ նորա տենչած հաշտութիւնը անիրագործելի է: «Ես չեմ վախենում խոստովաննել, գրում էր նա փոքր ինչ մտահից առաջ իւր մի բարեկամին, թէ ես այժմ Գալիկան ներին» (Հոօմի անմիջապէս ազդեցութիւնից անկախ ֆրանսիական հոգնորական կուսակցութիւնը) առաւել եմ համակրում քան թէ «Ուլյարաժնանաներին» (Հոօմի որպէս կաթոլիկութեան կենարօնից անմիջապէս կախված եկեղեցին):

Մարդը, որ երեխայի պէս ջերմ և անկախ սրտով տասնեռութ տարի շարունակ գրչով և խօսքով պատերազմում էր կաթոլիկութեան և դիտութեան առաջադիմութեան մէջ հաշտութեան վիճ դաղափարը քարոզելով—մի ծանր և վտանգաւոր հիւանդութենից չարչարված, բարոյական ցաւի հարվածների տակ... ստիպված է յուսահատված (մեռնել) ճանաչել, թէ նա սրխարվել է, թէ նա գէսի ցնորք է ձգտում, գէսի անիրագործելի դաղափարը... ստիպված է ներքին զգացմունքով ճանաչել թէ իւր կեսների ըոլոր գործունէութիւնը իզուր էր... թէն ուշ բայց վերջապէս համոզվեցաւ նա արդեօք, թէ Հոօմը անընդունակ է արդեան հասարակու-

թեան հեա հաշտվել, թէ նա անշարժ է, թէ պապութիւնը անիծեց առաջադիմութիւն, շարժում, ազատութիւն, լոյս, գիտութիւն... անիծեց կրթված ազգերի կեանքի դարեոր մտաւոր և բարոյական հետևանքը... թէ կաթոլիկութիւնը այն աստիճանն.... է հասել, որ պահանջում է մարդի (պապի) համար Աստծու յատկութիւնը... պահանջում է Հոօմի այս վերջին ժողովի բերանով պապի անսխալականութեան վարդապետութեան հաստատումն:

,Հայկ. Աշխ., 1870, № 3.
Վէնեցցիա.

հարստանում էին, —ինչպէս կարող էին, այսինքն
կամ ծառայելով, կամ զօրքի պաշարի յանձնա-
ռու (կապալառու) դաւննալով:

Մուս տէրութեան ջանքերին պարտական է
կովկասը, եթէ նա այժմ մի նոր, աշխատանքին
առաւել նպաստող խաղաղութեան շրջանն է
մտնում:

Կհասկանան արգեօք հայերը, որ այս խաղա-
ղութեան շրջանը բաց է անում նոցա առաջ մի
«լայն և դիւրին ասպարէզ ազնիւ աշխատանքով
համել հարստութեանը»:

III.

Բայց ինչ աշխատանքով:

Քանի մի ժամանակից սկսած հայերը հա-
կում են ցոյց տալիս դէպի գործնական աշխա-
տանքը Բայց այս ձգտողութիւնը կամ հակումը
անորոշ է, ինչպէս անորոշ է ամեն բան հայերին
մէջ:

Գովելի է ձգտել դէպի գործնական աշխա-
տանքը, գովելի է արդիւնաբերելու ցանկու-
թիւնը, բայց առաւել ևս գովելի է այս ինչ ար-
դիւնաբերութեան օգուի, կամ այն ինչ պարապ-
մունքի տարածամ լինելու պարզ հասկացողու-
թիւնը:

IV.

Մի երկիր հարուստ է բնական արդիւնք-
ներով, նա հեռու է իւր աշխարհագրական գրաւ-

ՀԱՍԿԱՆԱՆՔ ՎԵՐՋԱՊԵՄ¹⁾

I.

Հայի բնաւորութեան մէջ կայ մի նշանաւոր
յատկութիւն, ձգտողութիւն դէպի հարստու-
թիւն, աս հայի արժանաւորութիւններից
մէկն է:

Շատերը մեղադրում են հայն, թէ նա հա-
րստութեան համնելու համար շատ անդամ ան-
ներելի միջոցները գործ է գնում... Բայց միթէ
ուրիշ ազդերի մէջ հարստութիւնների աղբիւր-
ները միշտ անպարսաւելի են...

II.

Երկար ժամանակ ամբողջ Կովկասը պատե-
րազմական դաշտ էր ներկայացնում: Հայերը

¹⁾ Տես „Հայկ. Աշխ.“ № 11. 1868. իմ „Ինչի չենք
հիմում քողուածը, նմանապէս քահանայ Փափազեանի
հետաքրքիր քողուածը. „Եկէք հիմնենք“ վերնազրով
(„Հայկ. Աշխ.“ № 1. 1869)—Պարտաւորութիւն եմ հա-
մարում լիշել այսուեղ թէ քողուածին մտքերից շատե-
րը յարուցին իմ մէջ Գերմանիայում գործնական և տե-
սական բնական գիտութիւններին պարապող հայրենա-
կից բարեկամներս:

թեամբ կրթութեան բարձր աստիճանին հասած երկիրներից։ Նա ճանապարհներ չունի. երկրի մէջ բնակող ազգերը կիսավայրենի են. նոցա կենսական պահանջները շատ չնշին են, աշխատանքը տարածված չէ, մշակ ձեռների պակասութեան պատճառով Բնիկը անկիրթ է, քիչով բաւականանում է. սիրում է անդործութիւն, —այս պատճառով և մեծ վարձ է հարկաւոր նորան անգործութիւնից հանելու համար...

Ինչ տեսակ գործնական աշխատանք կարող է առաւել յարմարել այսպիսի երկին:

V.

Մեծ մասով (թէկ բացառութիւններ լինում են) այն երկիրը, որ հարուստ է բնական արդիւնքներով, ծնում է միայն ան մշակ արդիւնքը (сыրեց պրոցեկտ) և վաճառահանութեան (Եկապորտասիօն)¹⁾ միջոցով յանձնում է ուրիշ ազգին մշակել գործարաններում այս անմշակ արդիւնքը։

Այսպէս մի երկրի զվարուր գործունէութիւնները անմշակ արդիւնք ծնելը, միւսի—այս արդիւնքի արուեստական մշակութիւնն է լինում։

¹⁾ Վաճառականութիւնը կարող է կամ ներգործական (ակտիֆ) լինել, երբ ազգը իւր արդիւնաբերած վաճառը ինքն է տանում (հանում) ուրիշ երկիր, կամ կրառական (պատիվ), երբ նա բաւականանում է արդիւնքը ծնելով և ուրիշ ազգին թուլ է տալիս իւր երկիրը մտնել և արդիւնքը հանել։

Օրինակ Ծուսաստանը առաջին տնտեսական աշխատանքն է կատարում, իսկ Անդվիան երկրորդը. թէկ Ծուսաստանի բնակիչների երկրագործական գասր չէ կարող այսպիսի խստութեամբ աշխատանքի բաժանումն իրագործել, կիմայի անյարմարութեան պատճառով։ Ծուսաստանի ամառը փոքր է լինում ձմեռվան հետ համեմատելով, այնպէս որ երկրագործական գասր ձմեռ ժամանակին ստիպված է զանազան արևեստներով պարագել։

VI.

Կովկասը և Հայաստանը յայտնի են կենդանիների, բոյսների և մետանիների հարստութեան կողմից¹⁾—բայց միթէ բաւական է բնութեան հարստութիւնը գործարաններ երկրի մէջ հիմնելու համար։

Սրգեօք հարկաւոր չեն և ուրիշ զանազան սլայմանները երկրի մէջ այսպիսի գործունէութեանը զարգանալու համար։

Այժմեան ժամանակում մի գործարան չէ կարող աջողվել առանց մեքենաների օգնութեանը և այս օգնութիւնը չունենալով միայն ձեռուագործ աշխատանքով չէ կարելի մրցութիւն

¹⁾ Ասրա վերաբերմամբ հետաքրքիր է կարդալ „Դէք Կառկազուս” Պէտցօլդի, և պ. գօկուր Մօրից Պադուերի Քէլդէ նախ դէմ Արաբատ ունդ դէմ Հօփուանդ Առմէնիէն”—1848.—Այս աշխատանքը Վեննապի Միսիարեանները հայերէն թարգմանեցին։

ամել օտար երկիրների գործարաններին իսկ մեքենաների գործածութիւնը պահանջում է մի շարունակ հոգատարութիւն, մեքենաների կոնսուոր ժրութեան (ակտիվիտի) վերա:

Հարկաւոր է օտար երկիրներից մեծ վարձով այս մասին տեղեակ մարդիկները կանչել, այսպիսի գործ կառավարելու համար¹⁾:

Բացի սորանից բազագրեալ և քնկոյշ մեքենաները յաճախ փշանում են, ուստի նոցա չարունակ պէտք է նորոգել, —իսկ սորա համար հարկաւոր է երկրի մէջ ունենալ մեքենաների գործարանները:

Ով կհամաձայնէ զոհել մի ահադին մայրագումար մեքենաների մի գործարան հիմնելու այսպիսի մի երկրում, որտեղ շահ յուսաւմ չէ:

VII.

Յայտնի մի իրողութիւն է, որ ամեն տեսակ գործարաններում արդիմքի մշակութեան դլիսաւոր գործիչներից (ֆակտոր) մէկը այն նիւթն է, որը անուանվում է ծծմբաթթու (սէրտայեա կիսուտա): Այս նիւթը օտար երկիրներից մեծ քտնակութեամբ բերել առլը չափա-

¹⁾ Առհասարակ թէ օտար երկիրներից բերած կառավարիչների, թէ մեր երկրի մշակների վարժը այնքան մեծ կիխնի, որ այս պատճառով ևս գործարունը չի կարողանայ մրցել թէ նուսիայի և թէ օտար երկիրների գործարանների հետ:

զանց թանգ կնատէ գործարանատէրին Սահմանաց թանգ կնատէ գործունէութիւնը միայն ծծմբանավակել իւր գործունէութիւնը այնպիսի երկրի թթուի պատրաստութեանը այնպիսի երկրի մէջ, որտեղ այնպիսի արդիւնաբերութիւնը հաստատ շահ չէ խոստանում: — թեթևամտութիւն է, նա մանաւանդ, որ կովկասի սարերի (օրինակ Դաղստանի) ծծմբի հանգերը գեռ ևս չեն մշակվում: Ուրեմն պէտք է սկսել ծծմբի հանգերի մշակութեանից և ապա ծծմբաթթուի պատրաստութեանը հասնել:

Սոհասաբակ պէտք է ասել, թէ հանգերի մշակութիւնը, թէ ծծմբի և թէ ուրիշ նիւթերի, առաջին քայլերից մէկը կիխնի դէպի անմշակ արդիւնքի պատրաստութիւնը, ուրեմն և դէպի հարստութիւնը, — բայց դարձեալ այսպիսի զործունէութիւն կարօտ է մեծ գումարների, ընկերակցական զօրութիւնների և առանձին մասնաւոր անձի համար հանգերի մշակութիւնը: Կերպայացնում է մեծ վտանգ՝ և անյարմարութիւններ:

Պատահած է, որ մասնաւոր մարդը իւր բոլոր կայքը կորցրել է այսպիսի գործունէութեան մէջ¹⁾:

¹⁾ Առհասարակ այն տնտեսական գործունէութիւնը, որը աւելի վտանգ (բիսկ) է ներկայացնում, աւելի և շահ է խոստանում մեծ մասով, և ուստի մեծ շահ բերողը և մեծ վտանգ ունի:

VIII.

Գործարանատէրին մնում է միայն մի միջոց, —այն է իւր գլխաւոր գործը առաջ տանելու համար.... և երկրորդական օգնական նիւթերի պատրաստութեամբ, և նմանապէս գործարանցի մէջ մի բաժին հիմնել և մեքենաներ յունելու համար.—բայց այսպիսի անորոշ դրութիւնը մեծ անյարմարութիւններ ունի, որովհետեւ աշխատանքի խիստ բաժանումն իրագործելի չէ կարելի այսպիսի դէսքում, և սորապէս ուղղութեան գործարանները միայն մեծ դումարների և զոհաբերութիւնների միջոցով են աջողվում:

Կովկասի և Հայաստանի այժմեան գրւ ւթեանը նայելով, մենք կարող ենք հիմնել միայն այսպիսի գործարանները, որտեղ հարկաւոր չեն ոչ քնքոյց մեքենաները, ոչ հանքերի մշակումն որպէս երկրորդական պարապմունք,—այլ խոշոր մի գործողութիւն, ինչպէս օրինակ նաւթափքելը, նորանից ձէթ կամ՝ մոմ (պարագին նիւթից) մշակել:

IX.

Հասկանանք վերջապէս, որ մեր գլխաւոր ձգաողութիւնը պէտք է լինի մեր երկրի կենթիւնիների, բոյսերի և մատաճների հարատութիւնից օգուտ քաղել։ Այս նպատակով պատրաստել օտար երկիրներում մեր հայրենակից-

ներին դրական գիտութեան և գործնական աշխատանքին տեղեակ մարդիկներ, որոնք վերադասնալով հայրենիք, կարող էին մեզ օգնել երկրագործութեան, գինեգործութեան, շերամապահութեան, անասնապահութեան գրութիւնը իւրեանց բոլոր ծիւզերով բարեռքել, և նոր, մեղ անյայտ, բայց Եւրօպայում վազուց ընդունած միջոցները մտցնել։ Աշխատել անտառաբուծութեան գրութիւնը բարեռքել և այնու

Հասկանանք վերջապէս, որ մենք աշխատասիրութեան և գիտութեան միջոցով հարստանալու ենք միայն մեր բնաւթեան հարստութիւններից օգուտ քաղելով։

Հասկանանք վերջապէս, որ գեռ երկար ժամնակ կովկասի և Հայաստանի դերը պէտք է լինի անմշակ արդիւնք ծնելլ:

X.

Աւելորդ չեմ համարում ծանօթացնել ընթերցողը յետագայ նամակի հետ, որը գրված էր ինձ յօդուածիս առիթով։

«Ծծմբաթիւու չատ տարածված գործածութիւն ունի գործարանների մէջ, բայց գլխաւորապէս այնպիսի արուեստների մէջ, որոնք միայն քաղաքակրթված երկիրներում կարող են աջողութեամբ յառաջ գնալ։ Յիշում եմ որ Բունըն իւր գասահօսութեան ժամանակ առում էր, թէ ծծմբաթիւուի գործարանը ապացոյց է երկրի քաղաքակրթութեան բարձր առ-

տիճանիւ — Սորանից եղբակացնել կարելի է, որ
միայն քաղաքակրթված երկիրների մէջ նա
գործ է դրվում գլխաւորապէս Մի արուեստա-
գիտական (տէխնոլոգի) գրքից արտադրում եր-
բանի մի տող նորա գործածութեան մասին:

«Ծծմբաթթու չափազանց մեծ և զանազան
գործադրութիւն ունի, օրինակի համար բերում
ենք յիտարայ դէմքերը: Զանազան թթուներ
ստանալու, սօդա պատրաստելու, սոտէարին ա-
նունով նիւթ ստանալու, ֆոսֆորի, պաղլեղի,
ջրածնի, արջասպի (վիտրեալ) պատրաստու-
թեան, ջօպդամի ձէթ (կոլզա) մաքրելու, տո-
րոնի և ինոդիգօի ներկիչ մասերը սապոնաձե-
գարձնելու և այլն»:

— Սորանից տեսնում ես, որ մեծ մասումը
այնպիսի գործարանների մէջ է գործածվում,
որոնց մեր երկիրը գեռ ես պէտք չունի նշա-
նաւորներից մինն է, կարելի է սօդա, բայց գա-
լում, կամ միայն Անգլիայի մէջ, որտեղից նո-
րան տանում են Ամերիկա, Գերմանիա և այլն,
և այնպահ մեծ քանակութեամբ, որ ապակե-
երբորդ մասը Գերմանիայի մէջ բերվում է
Անգլիայից, որովհետեւ աւելի արժան է տալիս,
պատրաստելու:

«Առհասարակ համաձայն լինելով, որ մեր
երկրի մէջ գլխաւորապէս անմշակ արդիւնքի
պատրաստութեանը պէտք է պարապել, ինչպէս

ասում ես մետալների, ծծմբարի, քարածիսի և
այլն սոցա նման հանքերի մշակութեան, բայց
կան այնպիսի գործարանները, որոնք առաջ
կերթային մեր երկրում են, կամնում եմ յի-
շել միայն ապակու և ձենապակու պատրաս-
տութիւնը, որոնց համար գլխաւոր նիւթերը
նոյն իսկ երկրի մէջ են, իսկ մնացած (ինչպէս
օրինակ սօդա կամ պօտաշը) կարելի է բերել
տալ, ինչպէս անում է եւրօպան Նմանապէս
երկրի միջոցներով կարելի է գազի գործարան-
ներ հիմնել:

«Պարագին պատրաստելու համար կամ աւե-
լի ձիչտ ասեմ մաքրելու համար, հարկաւոր է
ծծմբաթթու, բայց կարծեմ կասպից ծովի ա-
փերին գտնվողը բոլորովին մաքուր է:

«Տեսնում ես նմանապէս որ ես միայն երկ-
րորդական բաներին եմ ուշադրութիւն դարձ-
նում, առաջ բերած իրողութիւններին կարելի
է միայն փոքր տարբեր ուղղութիւն տալով,
իսկ ինչ որ վերաբերում է յօդուածիդ ուղղու-
թեանը և ոգուն, կրկնում եմ, համաձայն եմ, ը-
րովհետեւ իմ կարծիքով ես այդ մի երկրի զար-
գացման բնական ընթացք է (մամաւանդ այն
երկրի համար, որ հանքեր ունի և սորա նման
գետնի մէջ ամփոփած հարստութիւններ), երբ
նա իւր արուեստական կեանքում հում (անմշակ)
արդիւնք ծնելուց է սկսում, նախ քան գտնանց
գործարաններին Նմանապէս ուղիղ է քո միտ-
քը, որ ամեն երկիրը իւր արուեստական գոր-
ծունէութեան կողմից մի որոշ գեր ունի և ես

կարծեմ բաւական ապացուցի, որ այս իմ կարծիքս է նմանապէս, օրինակ բերելով սօդայի մշակութիւնը Անգլիայում, որ ծովի մօտ գտընվելով ունի գորա համար հարկաւոր և պահանջվող նիւթը, — հասարակ աղք (խօրհնառիում), որից պատրաստվում է սօդա: «Անգ. Արծրունի»:

Ուրախ եմ որ մի կողմից այս տողերի մէջ յայտնած մտքերը համաձայն են իմ յօդուածի ուղղութեանը, և միւս կողմից որ այս նամակով պարզվում են և մեկնվում են դրվածիս պակասաւոր քանի մի տեղերը:

„Հայկ. Աշխ.“ 1870, № 5—6.
Վենեցիա.

ՄԵԾ ՄԻՒԹԱՐԻ ՄԱՀԻ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ ՍՈՒՐԲ
ՂԱԶԱՐԻ ՎԱՆՔՈՒՄ

I.

Ի՞նչ իրաւունք ունի բանաստեղծ այս ինչ կամ այն ինչ տպաւորութեան տակ գրած բանեստեղծութիւնը ձեզ առաջարկել, ձեզ տիրացնել կամ ուրախացնել... Ի՞նչ իրաւունքով մի հեղինակ իւր աչքով է նայում այս կամ այն երեսյթի վերա, իւր գրվածը չնշաւորում է տիսուր կամ ուրախ զգացմունքով... Ի՞նչ իրաւունք ունի նա ձեզ իւր ցաւերի ցաւակից անել և իւր ուրախութեան ուրտիսակից....

Այն իրաւունքը, որ կայ ան հատութիւն, անձնական կազմվածքի պայմաններով, անձնական զգացմունքով, ոչըրով, հասկացողութեամբ, ընդունակութիւններով, ձգտողութիւններով...:

Հեղինակը տուաջարկում է ձեզ իւր կարծիքը, իւր ամսկեղծ համոզմունքից և զգացմունքից բզիսծ, — ձեզանից, ձեր բարի կամքից է կախված ընդունել այն կարծիքը կամ ոչ:

II.

Ապրիլի 27-ին առաւօտեան 10 ժամին ժամասացութիւն կար սուրբ Ղազարի կղզու գեղեցիկ եկեղեցում։ Ապրիլի 27-ին 1749 թուին վախճանմեցաւ վանքիս հիմովը Մեծ Մխիթար:

Հյոյի վերա, որը օտարութեան մէջ լինելով, վաղուց լած չէր ազգային ժամասացութիւնը, մի տասնձին սփոփիչ տպաւորութիւն էին անում այս հեռու երկրում ճշտութեամբ պահված ազգային եկեղեցական ծէսեր և արարողութիւնները։ — Ի՞նչ վեաս, եթէ այն հոգեորականները կաթօվիկներ են...։ Երգեցողութիւնը, արարողութիւնները, բոլոր ժամասացութիւնը հին հայկական պատմական ճշմարտութեամբ էր կատարվում։

Հինգերորդ դարում պարսիկների գէմ պատերազմում մեր ազգային մարտիրոսներից երգած սաղմոսները նոյն ճշտութեամբ և նահապետական ծեռվ երգվում են և այժմ...։

III.

Ագրիայի ծովի մի փոքրիկ կղզու վերա, փոքրիկ մի եկեղեցում, որը նորա մէջ հաւաքված փոքր խմբի համեմատութեամբ չափազանց մեծ էր երեսում, — մի կողմ ձգելով ամեն տեսակ նախապաշարմունքը, — հայն կարող էր իւրեան այն օրը իւր հայրենիքի մէջ կարծել...։ Հեռու ծովի փոքրիկ մի կղզու մէջ այս խումբը

ջերմեռանդ աղօթքով, իւր հսաղարեան եկեղեցական երգերում յիշում էր, կարծես, իւր զեցական պատմութեան ամենանշանաւոր երազմափորձ պատմութեան մանուշանշանաւոր երևոյթները...։ Գրիգոր Լուսաւորիչ, Վարդան, Կրօնի և ազգի համար նահատակված մարտիրոսները...։ — այս բոլոր անունները յիշեցնում էին հային անցած ժամանակները, յարուցանում էին նորա սրտում իւր կորցրած կեանքի բարձր գաղափարները։

IV.

Պատարագից յետոյ Մխիթարեան հայրերը պատահեցին և ընդգնեցին մեզ իւրեանց սովորական ս. Ղազարի կղզում եղած օտարներին յայտնի քաղաքավարութեամբ և հիւրասիրույայտնի գարգարացած և ճշմարիտ կրթված մարչունեցող զարգացած և ճշմարիտ կրթված դիմուներին։

Մեզ հաւափեցին ներկայ գտնվելու ճառախօսութեան հանդէսին, որը պատարագի մի կէտամից յետոյ պէտք է կատարվէր։

V.

Վանքի մեծ գահվածում հաւաքվեցաւ բոլոր միաբանութիւնը։ Դահվճի պատերի երկայնութեամբ գրված էին աթոռները։ — Մէջ տեղը դասում էր կանաչ մահուղով ծածկված մի մեծ սեղանը, սեղանի յետեփ խմբով կանգնած էին

Ուափայէլեան վարժարանի աշակերտները։ Այ
կողմի աթոռների վերա նստած էին երկար սև
շրով հագած վանքի աւառւմնարանի երիտա-
սարդները։ Զախ կողմի աթոռները նշանակված
էին եպիսկոպոսի, վարդապետների և հիւրերի
համար։

Հանդէսը սկսվեցաւ դրաբար լեզով գրված
մի երկար ճառով Միհիթարի վերա, որ կար-
դաց երիտասարդ վարդապետներից մէկը։

VI.

Երկար, երկար, մօտ մի ժամ տեսում էր այս
ճառը, իրթին դրաբառով, բարձր ոճով էր գրր-
ված նա... բացի սորանից ամեն դասական լե-
զուններին յատուկ փառաւոր, անբնական, ար-
ևստական ձայնով էր կարդացված։ Առաջին
րոպէ մարդս աշխատում է հասկանալ, բայց
տեսնելով թէ իզուր է նորա բոլոր ջանքը, — նա
հաշտվում է այս անբնական ձայնի, և վաղուց
անցած դարերի հնիւնների հետ... և շարունա-
կում է լսել այս ճառը ոչ թէ մտքեր հասկանա-
լու նպատակով, — այլ որպէս մի երաժշտու-
թիւն։

Ես շատ քիչ հասկացայ... հասկացան ար-
դեօք աշակերտները, ոս ինձ անդուծելի հարց
է մնացել։ Ես ինձ հայ զգալով նմանապէս
ցանկանում էի ամրողջապէս հասկանալ Միհի-
թարի կեանքի և նորա հիմնարկութեան պատ-
մութիւնը, ազգի համար այս կենսատու երե-

ւոյթի պատմութիւնը... ինչի մի կենդանարար
երեսյթը պատմվում է մեռած լեզով։

VII.

Կարելի է Միհիթարեան Հայրերը իւրանք
չդիտեն մինչև ինչ աստիճանի նոքա մեր ազգի
հաւատարիմ պատկեր են, — կարելի է նոքա իւ-
րանք չեն հասկանում մինչև ինչ աստիճանի նո-
քա մեր ազգային կեանքի ճիշտ արտայայտու-
թիւնն են։

Սրբ. Գէորգ արքեպիսկ. Հիւրմիւզեան ար-
բահայրը մի փոքրիկ և ազգու ճառով, աշխար-
հարար լեզուի, պատասխանեց երիտասարդ
վարդապետի ճառախօսութեանը։ Այս փոքր
ճառի մէջ արտայայտեցաւ բոլոր միաբանու-
թեան ողի, բոլոր հիմնարկութեան ուղղութիւ-
նը։ Նշանաւոր էր մանաւանդ նորա խօսքի յե-
տագայ միտքը. — «Հիմնողից տուած էր այս
միաբանութեանը աստուածային և կրօնական
ուղղութիւնը, մենք կարող ենք ընդարձակել
զարդացնել նորանից մեր մէջ գրած ողին, բայց
պակասեցնել երբէք չենք կարող»։

Այս խօսքերը յսելով ինձ թւում էր թէ պա-
տուական ծերունու բերանից ևս լսում էի ոչ
թէ միայն Միհիթարեան հիմնարկութեան, այլ
և բոլոր ազգի ուղղութեան նկարագրութիւնը...
աստուածային և կրօնական ողի...»

VIII.

Այս օրվան բոլոր հանդէսը ընդունակ էր մի խորին և անջնջելի տպաւորութիւն թողնել մարդի սրտի վերա:

Այս հանդէսի մէջ կերպարանաւորվում էր բոլոր ազգի կեանքի ոգին:

Բոլոր շրջագատող երեսյթները զարմանալի ներդաշնակութեան յարաբերութիւնների մէջ էին գտնվում: Դժուար կիմնէր ինձ ասել որը այս բոլոր երեսյթներից աւելի մեծ տպաւորութիւն ունեցաւ ինձ վերա:

Եռած լեզով նկարագրված մեր նոր պատմութեան միակ կենդանարար երեսյթը, սրբ, աբրահօր ճառի ոգին, երեսաների ծանր երեսները, որոնց վերա ամեննեին չէին նշմարվում երեսայական զգացմունքը և կեանքը, — այս բոլոր վկայութիւն էր տալիս ծերացած մի ազգութեան իրողութեանը:

Սխալիել չէր կարելի. — դուք ուշք դարձնելով այս բոլոր երեսյթներին, կհամոզվէիք, որ ունիք ձեր առաջ ոչ թէ իւր մանկական հաստկում գանվող ազգը, այլ բազմափորձ, հնասէր, ծերացած ազգութեան ներկայացուցիչները.... Ակամայ իմ աչք ընկաւ գահլիձի մի անկիւնի վերա... այստեղ, աշակերտների մէջ տեղը կանգնած էր Եղիպտոսից րերած և վաճառի ընծայլած մի շատ հին եղիպտական զմուլտած մարմինը....

Հազար և հազար տարիները այն մարմինը,

կենդանի ևս չվնելով, չէ ոչնչանում, միհնոյն գրութեան մէջ պահպանվում է....

IX

Վանքից գուրս եկած, կրկին նստելով նաւակը ևս նայում էի կղզու ափերից կապոյտ ծովի հեռաւորութեան մէջ, ագահութեամբ ծըծելով իստակ օդը.... Ծայրայեղ զգացմունքը կուռամ էին իմ մէջ. — մի կողմից ևս չէի կարող չզգալ ջերմ չորինակարութեան զգացմունքը դէպի մեծ Մխիթարի յիշտատկը և նորա հիմնարպի կութիւնը, — իսկ միւս կողմից տիսրութիւն....

Զգիտեմ ինչի ևս յիշեցի երեսելի գերմանացի ֆէօտէի օրհասական աղաղակը, — լոյս, լոյս.... Այն րոպէում ևս կամենում էի կանչել, — կեանք, կեանք....

„Հայկ. Աշխ.“, 1870, № 5—6.

պաշտօններ կատարելով, հասարակութեան այլ
և այլ գասեր են կազմուո՞ւ:

Աշխատանքը կարելի է բաժանել մտաւոր և
նիւթական, թէ չատ անդամ նոցա մէջ դժուար
է մի սահման գտնել, որովհետև մտաւոր աշ-
խատանքը չատ անդամ կարօտ է նիւթականի
օգնութեանը և ընդհակառակը նիւթականը մը-
տաւոր աշխատանքի օգնութեանը¹⁾, բայց դար-
ձեալ այն մեծ զանազանութիւն կայ այս երկու
տեսակ աշխատանքների մէջ, որ նիւթականին
համար հարկաւոր չէ մի կոչում
(մանաւանդ այժմեան ժամանակում, երբ նաև
կօշիկներ, շրեր, գգակներ և այն մեքենաներ
են պատրաստում), իսկ մտաւոր աշխատանքին
և այն պաշտօններին համար, որոնց
եւրօղայում ազատ արհեստներ (Փրէէ կիւն-
ոտէյին)՝ին են անուանում (բժիշկ, փաստաբան,
մանաւոր զիտնական, հեղինակ և այլն) հար-
կաւոր է մի կոչում, ցայս հարկաւոր է իւր-
կեանքի կէսը զոհել սովորելու համար, հարկա-
ւոր է մանաւոր ուսումնաբաններում ուսում
առած լինելու:

II.

Հասարակութիւնը օրգանական մի կազ-

¹⁾ Օրգանական բառի իետաղայ մեկնութիւնը քա-
ղում ենք „Հայկ. Աշխ.“ օրագրի մէջ տպված, Ա. Ա.
առորագրիլած մի գեղեցիկ լողուածից: „Օրգանական“
բառը բիլառում է լունական օրգանոն բառից, որ նշա-
նակում է զործիք, և զիտութիւնը օրգանական կամ
զործիքական բնութիւն անուանում է կենդանիները և
բոլոր գործիքներ, որովհետև երկուքն ես ունին մարթի առան-
ձին մասեր, զործիքներ, որոնք կեանքի ալլ և այլ
պաշտօններին յարմարեցրած են:

մուածք է, որովհետև նա բաղկացած է այլ և
այլ մասերից, անհատներից, որոնք այլ և այլ
հասարակական պաշտօնները կատարելու նշա-
նակված մինելով, ձգտում են մի և նոյն ժամա-
նակ դէպի հակառակ ծայրայեղ զօրութիւնների
և երեսյթների հաւասարակշռութիւնը:

Հասարակութեան կեանքի երեսյթները նման
են օրդանական մարմնի կեանքի երեսյթներին:
Ի՞նչպէս առանձին օրդանական մարմնի, նոյն-
պէս և հասարակութեան մէջ տեսնում ենք
արդիւաբերութեան (պլոդիւկսիօն) և կիրար-
կութեան կամ սպառման (կօնտօմախօն) երե-
սյթները: Ի՞նչպէս օրդանական անհատի, նոյն-
պէս և հասարակութեան մէջ նշմարվում է հա-
կառակ գործիչների (ֆակտոր) և երեսյթների
կոիւը, որի հետեանքը զօրութիւնների հաւա-
սարակշռութիւն կամ դաշնակցութիւն է (ար-
մօնի):

III.

Եթէ հասարակութիւնը մի օրդանական
կազմուածք է, հասարակական կրթութիւն և
պէտք է օրդանական կերպով զարգանայ:

Հին ժամանակում, օրինակ, յունական ա-
ղատ հասարակապետութիւնների մէջ, ժողովրդի
մի մասը, նիւթական աշխատանք կատարունե-
րը (ատրուկները) պետութեան քաղաքացիներ
չէին, իրաւունք չունենալով հասարակական և
քաղաքական կեանքին մասնակցելու:

Այժմեան ժամանակում աւելի ևս աւելի են
յայտնվում հասարակական կեանքում ժողովրդի
բոլոր մասերի գործիչների մասնակցութեան
բոլոր մասերի գործիչների մասնակցութեան
բոլոր մասնակցութեան բոլոր ժողովուրդը հա-
պահանջմունքը:—Բայց բոլոր ժողովուրդը հա-
սարակական և քաղաքական կեանքի մասնակ-
ցութեանը հասցնելու համար, հարկաւոր է ամ-
ցութեանը հասցնելու համար, հարկաւոր է ամ-
ցութեանը հասցնելու համարին), ժողովրդի նիւթական աշխատանքին
բոլի 1), ժողովրդի նիւթական աշխատանքին
նուիրված դասի մէջ ևս կրթութիւն տարածել:

IV.

Բոլոր ժամանակակից ազգերը հասկացան
թէ հասարակական կրթութեան հիմն ժողովր-
դէ հասարակական կրթութեան է: Առաջ քան թէ մի որ
դական կրթութեան է: Առաջ քան թէ մի որ
է գասին սպատկանող անձը նիւթական աշ-
խատանքին կամ մի կոչման է համառում, նա իւր
մանկական հասակում անորոշ ապագայ ունի
իւր առաջ:

Կրթութեան բարձր աստիճանին հասած ազ-
գերը պահանջում են այժմ, որպէս հասարա-
կութեան կրթութեան հիմ, մի ազգի բոլոր
մասնուկների համար ձրի և պարտադիր գա-
տիարակութիւն:

V.

Ոչ եթէ միայն հսութեան հասարակութիւն-
ները (օրինակ Եգիպտոս) բայց և միջին դարե-
նակները բայց եմ ածում Նորմանակու

1) Ամբոխ բառը ես զործ եմ ածում Նորմանակութեամբ:

ըի Եւրօպան արգելք էր դնում հասարակութեան անդամներին փոխել իւրեանց հասարակական գրութիւնը, մի դասից անցնել ուրիշ դասը... զինւորականի որդին զինւորական պէտք է լինէր, արուեստաւորի որդին պէտք է արուեստաւոր դասնար, քահանայի որդին—քահանայ և այլն: Դասերը բաժանված էին անջնջելի սահմաններով: Նոցա ներկայացուցիչների մէջ երեսմ էր դաստիարակութիւնների, կեանքի, կարծիքների, ձգտողութիւնների, արտաքին ձեւերի, տիպի տարրերութիւնը...:

Այժմեան հասարակութիւնը պահանջում է անհատի համար (ինչ դասին և նաև պատկանէր) հաւասարութիւն դիտութեան և պետութեան առաջ, հաւասարութիւն թէ դիտնական թէ քաղաքական օրէնքի առաջ:

Այժմեան հասարակութիւնը իւր ամեն մի անհատը ոչ թէ միայն քաղաքացի է համարում, այլ և ամեն մէկին իրաւունք է տալիս թողնել իւր դասը, փոխել իւր գրութիւնը, ձգտել գէպի իւր գրութեան բարւոքումը...:

Հին հասարակութիւններում մարդիկ կարգերի (կաստ) էին բաժանված, որոնց անդամներին արգելված էր իւրեանց վիճակը փոխել—այժմեան հասարակութիւնները դասեր ունեն և ոչ թէ կարգեր (կաստ):

V.I.

Կրթութեան բարձր աստիճանին հասած երկիրներում ամեն մարդը քաղաքացի է: Մանկական հասակում մարդը անորոշ ապագայ ուշ նի իւր առաջ—նա կարող է աշխատել ձգտել, յուսալ... նորա առաջ բաց են ամեն տեսակ հասարակական պաշտօններ և ասպարէզներ: Ամերիկայի նահանգներում ամեն քաղաքացի կարող է նախագահ գտննալ:

Քաղաքացու ապագայ ձգտողութիւններ և ջանքը նպաստելու համար պահանջում ենք աղջուոր մանուկների համար ձրի և պարսուողիր դաստիարակութիւնը (դասատւութիւնը):

Սկզբնական ժողովրդական կրթութիւնը հասարակական կրթութեան հիմն է,—ոկզբնական կրթութիւն սոսնալուց յետոց մարդը ընտրում է իւր համար մի կոչում և այս նպատակով դառնում է դէպի մասնաւոր ուսումնարանները, բազմարուեստական կամ ուսումնարանները և այլն:

V.II.

Բայց ամեն մարդ մի կոչմանը չէ հասնում հասարակութեան մէջ,—այլ ժողովրդի մեծ մասը ամբոխը բաւականանում է սկզբնական որ, ամբոխը բաւականանում է ստացած տարրական դասումնարաններում ստացած տարրական դաստիարակութեամբ: Սակաւաներին են հասանելի երկրորդական ուսումնարանները:

Միթէ բաւական է սկզբնական դաստիարակութիւնը նիւթական աշխատանքին նույիրված դասերին հասարակական կեանքին մասնակցելու և քաղաքացի լինելու համար:

Հասարակութեան մէջ անդադար ծնվում են նոր մտքեր, նոր զաղափարներ, հասարակական հարցերը հասկանալու համար, կամ իւր դասի և իւր անձի օգուտները պաշտպանելու համար բաւական չէ սկզբնական դաստիարակութիւնը:

Հարկաւոր է մի ընդհանուր կրթութիւն, որ տարածվէր բոլոր ժողավրդի վերա:

Հարկաւոր է դանել ընդհանուր կրթութիւն տարածելու մի զօրեղ միջոց, որ մեկնէր, պարզէր ժողովրդին հասարակական և քաղաքական երիոյթները, — մի միջոց, որ ուղղութիւն տար հասարակական կարծիքին, որը նիւթական աշխատանքին նույիրված մարդին անդադար ուղղէր, թող տար նորան դաստիարակիթել ուսումնարանն ես թողնելուց յետոյ:

Ընդհանուր կրթութեան այս գլխաւոր (չեմ ասում միակ) միջոցը, — օրագրութիւնն է¹⁾:

VIII.

Հասարակութիւնը օրդանական կազմուածք է, ուստի և հասարակական կրթութիւնը պէտք է օրդանական լինի:

¹⁾ Ընդհանուր կրթութեան երկրորդական միջոցներ մենք կարող ենք համորել հասարակական դասերը, թատրօն և ալն, օրագրութիւն բառը մենք գործ ենք ածում „ժորճալիզմ“ բառի մտքով:

Մենք հասարակական կրթութիւնը բաժանում ենք երեք գործիչների:

Սկզբնական դաստիարակութիւն կամ դաստիարակութիւն:

Կոչում:

Ընդհանուր կրթութիւն:

Առաջինը կատարվում է գլխաւորապէս ուսումնարանների միջոցով (տարրական և երկրորդական):

Երկրորդը — համալրանմերի և բազմարուեստեան ուսումնարանների միջոցով:

Երրորդը իրագործվում է գլխաւորապէս օրագրութեան միջոցով:

Հայկ. Աշխ., 1870, № 5.
Վենեցիա.

Կ. ՊՈԼԱԲԻ ԵՐԵԿՈՆԵՐ

Կ. Պոլաբի երեկոներ (Աէ սուարէ դը կօնուասնտինօպլ.—Միսմէր, Պարփէ Կօնսա, 1870):
Միսմէրի այս դիրքը, որի հրատարակման մասին ևս տեղեկացրի նորերում «Հայկ. Աշխ.» օրագիրը, աշխատում է ապացուցանել, թէ մահմեդականութիւնը քրիստոնէութիւնից սուրին աստիճանի վերա կանդած չէ որպէս հաւարակական ուսում: Պ. Միսմէր, աշխատելով ցոյց տալ մահմեդականութիւնն առաւելութիւններ և արժանաւորութիւններ, մոռանում է մեր կարծիքիցոյ թէ 19 դարի տրամաբանական (Խօֆիք) մտախորհութիւնն ամենայարմար ճառապարհը ոչ թէ վերացական ճարտարմութիւններն են, այլ իրողութիւնների ֆննութիւն, —ոչ թէ ճարտար մտախորհութիւնից ճնված փաստերը, այլ իրողութիւնների վերա հիմնված մտախորհութիւնը, —մի խօսքով ոչ թէ իրողութիւնը որպէս մտախորհութիւնն հետեանք, —այլ ընդհակառակն մտախորհութիւն որպէս իսկ մի անհերքելի իրողութիւն կայ—այն

է, որ մինչև այժմ՝ ոչ մի պետութիւն, նորա եւրօպական բառի նշանակութեամբ, չէ հիմնվել մահմեդականութիւն դաւանող ցեղերի մէջ: Մահմեդականութեան հետ միասին մինք միշտ անբաժանելի ենք գանում օրէնքի բացակայութիւնը, կամապաշտութիւն, բռնաւորութիւն, տգիտութիւն, գերդաստանի և սեփականութեան բացակայութիւն և այլն:

Իսկ ուրիշ կողմի իրողութիւններից տեսնում ենք, որ պետութեան զարգացման մեծ աստիճանին հասել են միայն քրիստոնէութիւն գաւանող աղգերը, մանաւանդ այն քրիստոնէական աղգերը, որոնք քրիստոնէութեան բառով հասկանում են և ընդունում են զլիսաւորապէս Քրիստոսի բուն, ճշմարիտ, վեհ ուսումը և նորարուն խօսքերը—այսինքն Աւետարանը:

Եւ չէ կարելի որ ուրիշ կերպով վնէր: Քրիստոնէութիւնը, կամ աւելի լաւ աւել Աւետարանը, բովանդակում է իւր մէջ երեք մեծ գաղափար, սէր, հաւասարութիւն և աղատութիւն, որոնք աղգերի հասարակական կեանքում ծնել են աշխատանք, օրէնք և անհատութիւն:

Ի հարկէ մտահեգական աղգերի քաղաքական զարգացման ուրիշ արգելքներ ևս կան բացի գաւանութեան անշարժութենից: Նախ քան ցեղեր, որոնք (ինչպէս մահմեդական աղգերի մէջ կայ խառնած սիմիտական և մօնոգոլական տարրը) ապացուցին պատմութեան մէջ իւրանց անընդունակութիւնը իրաւունքի վերա

հաստատոծ պետութիւնը հիմնելու,—երկրորդ կայ մահմեղական ցեղերի մէջ անշարժութեան մի ուրիշ մեծ պատճառ—այն է որ մահմեղական աշխարհը ընդունեց արաբական գրերը։ Տառերը կամ գրերը առաջադիմութեան ենթադրված են, ինչպէս հասարակական ուրիշ երեւոյթները։ Գրերի նահապետական ձեր այն նըշաններ են, որոնցից ամեն մէկը արտայայտում է մի ամբողջ գաղափար, ամբողջ բաւ և անուանվում է երօպիքի։ Առաւել կատարեալ են այն նշանները, որոնցից ամեն մէկը մի վանկ է արտայայտում, վերջապէս ամենակատարեալ գրերն այն գրերն են, որոնք, ինչպէս բոլոր արիական ազգերից ընդունած տառերը, ամեն մի ձայնի համար համապատասխան մի նշան ունեն կամ տառ։ Զինացիներ առաջին աստիճանին (եռօպիքական) հասած, անշարժ կէտի վերա մնացին, —արաբական (թիւրքերից և պարսիկներից ընդունած) տառերը վանկական (^(*)) կազմութիւն ունեն, իսկ ամեն ձայնին համապատասխան տառերով։ Եթէ կարելի է ասել այսուբենական գրերը միայն արիական ցեղերի մէջ են ընդունված, որոնք գրվում են ձախ կողմից գէպի աջ կողմը։

Մի գրականութիւնը ճշմարիտ ժողովրդական գործադրութեան հասնելու ընդունակ է, երբ այս գրականութեան մէջ գործածված գրեր այրութենական, տառական գրեր են։

Կարելի է, որ թիւրքերէնը կարողանար ժամանակով բոլոր Փոքր-Ասիայի հասարակական

լեզու դարնալ, եթէ փոխվէին արարական գր՝ ըեղու, որովհետեւ այժմ ևս թիւրքերէնը բոլոր Փոքր-Ասիայի մէջ տարածված է։

Սյո բոլորը հառկանում է մեր հեղինակը, և համաձայն է սորան... ափսոս է միայն, որ շատ բաների մէջ նորա մտքերը վեր են քան թէ նորա գրական, պատմական իրողութիւնների նոր կամ է մի ամբողջ գաղափար, առաջ կտամ 361 երեսը, հատութիւնը։ Յաւելով ցոյց կտամ 361 երեսը, մուռ վկայ է հեղինակի քանի մի բաներում խոսում է նա, հայերը թիւրքեր էին թէ վարքեալում է նա, հայերը թիւրքեր էին թէ վարքեալում թէ լեզուվ։ Սյոմ իրանց մէջ մտցրած աղբային մի այբուբենի չորսով, նոքա ևս մշակում են իրանց լեզու, նոքա ևս յոյների նման ձգտում են գէպի մեծ գաղափարը»,

Ուրեմն հեղինակը չգիտէ, թէ մեր այժմեան օրագիրներում գործ ածուած գրերը նոյն են, որոնք IV դարում մեր Գրիգոր Լուսաւորիչն ուրեմն գործ ածում իր աստուածաբանական գըր-վածքներում։ Զարմացած կարգացինք գրքի մէջ, թէ հեղինակը կ. Պօլսի մէջ է ապրում....

Ուրիշ կողմից նա օգաաւէտ մտքեր է յայտնում և միջոցներ է առաջարկում արաբական տառերի վերանորոգման վերաբերութեամբ, յիշառեցի մանաւանդ որ պէտք է աշխատել ձայնաւորները բաղաձայններից բաժանել։

Թւանշանների հետաքրքիր համեմատութիւն ենք գտնում զրքի 354 և 355 երեսների վերանդանութեամբ, յիշառեցի վերանորոգման վերաբերութեամբ, յիշառեցի մանաւանդ որ պէտք է աշխատել ձայնաւանդ բաղաձայններից բաժանել։

յայտելու համար, հարկաւոր է 130,000 նշանակից օգնութիւն խնդրել:

«Արաբական տառերով գիրք կամ օրագիր տպելու համար հարկաւոր են 800 տպագրական նշանները: Գրաշարը պէտք է հմուտ վնի լեզւն, և քանի մի տարի հարկաւոր է լեզու ուսանելու համար: Թարգմանութիւն անել չափ դժուար է....»

«Եթուբենական ոճով կարելի է ամեն բան տպել բաւականանալ միայն 30 նշաններով: Քանի մի ժամի մէջ մի մարդ կարող է կարդալ սովորել, մի երեխայ քանի մի ամսում:»

«Մի երես կարդալուց յետոյ, կարող էք և բոլոր մնացած գրքերը կարգալ, մարդկային գիտութեան որ ճիւղին և պատկանէին նորաա:»

Իսկ եթէ արաբական տառերով մի դիրք ևս կարդայիք, չէ նշանակում թէ կարող էք մի և նոյն տառերով գրված ուրիշ գիտութեան բովանդակութեան գիրքը կարդալ:

«Հայկ. Աշխ., 1870, № 7—8.»

Բ Ա Ի Ա Կ Ա Ն Զ Է

I.

Եթր մենք թողինք գրաբար լեզով գրելու սովորութիւնը, երբ որ աղատվեցանք մեր հասարակութեան մէջ արմատացած նախապաշարութեանքից, որը մեզ արգելում էր մեր մողովրդական լեզու գրականութեան մէջ գործածելու, — այս առաջին քայլ էր գէափի նոր ազգային գրականութեան հիմն:

Այն ժամանակից սկսած մենք մեծ առաջադիմութիւն արինք: — Մեզանում հիմնվեցան օրագիրներ, պարբերական հրատարակութիւններ...: Աշխարհաբար լեզով գրված գրքերը (մեծ մասամբ թարգմանութիւնները) ժամանակ առ ժամանակ հրատարակվում են...:

Ի հարկէ, ինչ որ թարգմանվող գրեկի քանակութեանը վերաբերվում է, մենք ուսւարնակ հայերս չենք կարող մեզ թիւրքաբնակ հայերի հետ համեմատել:

Նմանապէս նոքա մեղանից չափ օրագիրներ ունեն...:

Բայց իմ նպատակս չէ այստեղ նոցա վերա

Խօսելը Թող մեզանից ամեն մէկը իւր հասարակութեան, իւր շրջանի երեսյթները քննէ; Ենչքան, որ աղքատ և աննշան լինէին մեր հասարակական երեսյթները, նոքա դարձեալ արժանի են մեր ուշադրութեանը:

II.

Աշխարհաբար լեզու մեր հասարակութեան մէջ մտցնելու առաջին և ամենածանր փորձերից մէկը արել է Մօսկվայի «Հիւսիսափայլ» ամսագրի հրատարակողը: Այս ժամանակից սկսած շարժումը դէպի ազգային նոր լեզուի մշակութիւնը չիւտագիմնեց...: անկարելի է այժմ վերադառնալ մեռած լեզու դորժածութեանը...:

Այս անկարելի է... Բայց գրականութեան այժմեան զարգացման աստիճանին և ուզզութեանը համար յետոյ, անկարելի է նմանապէս մի և նոյն կտտի վերա մնալ:

Մեր օրադրութեան և գրականութեան այժման գրութիւնը լինչ է և համապատասխան է արդեօք մեր պահանջմունքին:

III.

Գրականութիւնը պէտք է դաստիարակիչ ազգեցութիւն ունենայ ժողովրդի վերա:

Նա կարող է այս ազգեցութեան համար կամ ընդհանուր մարդկային գիտութեան մտքերը, սկիզբները և դաշտաբները ժողովրդի մէջ

տարածելով,—կամ ազգին իւր կեանքի երեսյթեները վիպասանութեան ձերվ ներկայացնելով:

Առաջին դէպքում նա դրայց պէտք է մըտցնիլ, —որովհետեւ մենք հայերս գիտութեան ինքնակայ մշակութեանը դեռ չենք հասել¹⁾— երկրորդ դէպքում, մեզ մնում է ինքնուրոյն տաղանդների ծննդին սպասել...:

Ցանկալի է մեր գրականութեան առաջադիմութեան համար ինչպէս ինքնուրոյն տաղանդների ծնունդ, այնպէս և գիտնական ճշմարտութիւնների (գիտութեան ամեն ճիւղերի) խըդամուբար մշակումների երեսում:

VI.

Գիտութիւնը չունի ազգութիւն, նա ընդհանուր համագլային ստեղծված է:

Եթէ մի ազգութեան մէջ գիտութիւնը չէ մշակվում, այն ժամանակ կարելի է օտար ազգերի գիտնական աշխատութիւնները ամրողապէս թարգմանած հասարակութեանը առաջարկել:

Մենք տեսնում ենք, օրինակ, որ այս վերջին տաս տարի Ռուսաստանը հարստացաւ այս տեսակ թարգմանութիւններով և համոզված ենք, որ նա մեծ օգուտ քաղեց այս տեսակ հրատարակութիւններից:

Բայց մեր հասարակութեանը ընթերցման դեռ չընտելանալու պատճառով մեզ չէ կարելի

¹⁾ Այս տեսակ գրականական գործունէութեան իրագործութիւնը մենք Երաժառարում զաստիարակված երիտասարդների միջնորդութեամբ կարող ենք հասնել

մեր միամիտ, ծոյլ և տղէտ ընթերցողին գիտնական աշխատանքների թարգմանութիւնները (թէն ժողովրդական լեզով գրված) գրքի ձևով առաջարկել։ Հարկաւոր է գիտնական գրվածքներին մի կարծ, ամփոփած ձեր տալ, այսինքն գիտնական յօդուածները առաջարկել և ոչ թէ գրքերը։

Այս է պատճառը, որ օրագրութիւնը մինչեւ այժմ միակ ձեւ է, որ ընդունելութիւնը կարող է գտնել մեր ժողովրդի մէջ։

V.

Բայց կարելի՛ է արդեօք բաւականանալ օրագրութեան մէջ օտար ազգերի գիտնական յօդուածների թարգմանութեամբ։

Համապատասխան է արդեօք այսպիսի ուղղութիւնը օրագրութեան հասարակական պաշտօնին։

Օրագրութիւնը պէտք է մի կողմից ժողովրդի կեանքի արտայայտութիւն դառնայ, իսկ ուրիշ կողմից պէտք է դաստիարակի ի հինգ, կրթութեան ազգեցութիւն ունենայ ընթերցողի վերա։

Եթէ մենք միշտ կրաւականանք օտար ազգերի կեանքից առած վիստասանութիւնների կամ գիտնական յօդուածների թարգմանութեամբ, — մեր օրագրութիւնը կհամնէ, կարելի է, դաստիարակիչ ուղղութեանը, բայց նաև ժողովրդի կեանքի արտայացութիւնը չի կարողանայ լինել։

Իսկ մինչեւ այսօր մեր բոլոր աշխատանքը գրականական ասպարէզում թարգմանելու մէջ էր պարունակվում։

Մեր օրագիրների և լրագիրների խմբագրողները կարծում էին թէ իւրեանց պարտաւորութիւնը կատարեցին, երբ մի թերթ կամ տեսրակ առաջին երեսից սկսած մինչև վերջինը թարգմանութիւններով լցրած ընթերցողին առաջարկել են...»

Մեր երիտասարդները և օրիորդները կարծում են թէ մեծ օգուտ են բերում ազգին, երբ որ տարին երկու երեք անդամ մի որ և է օտար կեանքից առած, մեր պահանջմունքին անհամապատասխան, ձեռին ընկած առաջին վիպասանութեան թարգմանութիւնը օրագրի թերթերի մէջ հրատարակեցին։

Եւ այս է անուանվում ազգային օրագրութիւն։

VI.

Օրագրութեան այսպիսի ողորմելի դրութեան պատճառը ի՞նչ է։

Պատճառները շատ կան, — բայց գլխաւորը ծագում է այն մեր պակասութենից, որը կարելի է մեր ժողովրդական կեանքի յատկանից պակասութիւն անուանել։

Կամենում եմ ասել թէ մեր հասարակական կեանքի բոլոր երեսութեները բարերարութեան

սկզբի վերա են հիմնված, և ոչ ժողովրդի
ինքնոգնութեան սկզբի վերա:

Ժողովուրդը կարգալու պահանջմունքը չու-
նի... Նորան պէտք է սովորեցնել: Ո՞վ պիտի
իւր ժամանակը կորցնէ իւր վերա այսպիսի
պաշտօնը առնելով...:

Աղքատ մարդը, թէն զարգացած, կրթված
և գրելու ընդունակ լինէր, չէ կարող օրագրու-
թիւնը իւր կեանքի միակ պարապմունքը ընտ-
րել—որովհետև այսպիսի աշխատանքը չէ վար-
ձատրվում հասարակութիւնից... ուստի միայն
աւելորդ ժամանակ ունեցող մարդը կարող է
իւրեան այսպիսի պարապմունքին նույիրել:

Բնական է միթէ որ օրագրութեան մէջ ձայն
ունեցող և հասարակական կարծիքին ուղղու-
թիւն տուող մարդիկը,—միայն հարուստներ են:

Իսկ այն մարդի ձայնը, որ ինքն աղքատ լի-
նելով, ժողովրդական կեանքի թշուառութիւն-
ները արձնական փորձից ճանաչում է, որը
ստիպված է իւր հացը իւր ամենօրեայ աշխա-
տանքով ճարել:—այն մարդի ձայնը, ասում եմ,
կորչում է հասարակութեան համար:

Այս է պատճառը, որ մեր մէջ օրագրու-
թեան պարապմունքը ոչ թէ արուեստ է, այլ
ժամանակածառութիւն:

Այս է պատճառը, որ մեր օրագրութիւնը
այսքան թոյլ, անհամ, աննպատակ և բոլորովին
միակողմանի երեսյթ է:

VII.

Բարերարութեան սկզբին հաւատարիմ մեր
հեղինակները հիմնվելով երեխ ոռւսական առա-
ծի վերա, կարծում են թէ քննծայրած ձիու ա-
տամներին չեն նայում»:

Սյապիսի առածին հետեւելով, կարելի է ի
հարկէ ժողովրդին ամեն տեսակ անմարսելի
զրվածներ առաջարկել և հեղինակ կամ թարգ-
մանիչ դառնալ ոչ թէ միայն մասնաւոր մի գի-
տութեան հետ ծանօթ չլինելով (որ անշուշտ
հարկաւոր է օրագրութեանը իւրեան նույիրող
անձին),—բայց և ընդհանուր կրթութեան սկիզբ-
ները անդամ չունենալով:

Այսպէս որ մեր գրականական ասպարէ-
զում գործող մարդիկը, ոչ թէ միայն չպատ-
րաստված, այլ և չպատրաստվող գրող-
ներ են:

Եւ ազգային օրինաւոր օրագրութիւնը մի-
այն այն ժամանակ կհիմնվի, երբ խմբագրու-
թիւնը կազմող գրողներից ամեն մէկը զիտու-
թան մի որ և է ձիւզին մառնաւորապէս տե-
ղեակ կլինի:

VIII.

Այժմ դառնալով գէպի այն մեր հասարա-
կական երեսյթը, որը իւրեան ազգային օրա-
գրութեան փառաւոր անունը սեփականացրել
է, ես տառմ եմ:

Բաւական չէ անդադար թարգմանութիւնները առաջարկել ազգային օրագրութիւնը հիմնելու համար։ Բաւական չէ օրագրութեան մէջ ժողովրդի միայն հարուստ դասի ձայնը լսել տալ ազգային կեանքի արտայայտութեան նշանակութեանը համելու համար։

Եւ գառնալով դէպի մեր գրողները (օրիորդները և երիտասարդները) ևս առում են։

Բաւական չէ առերես կրթութիւն ստանալոց յետոց, ոչ մի դիտութեանը մասնաւորապէս տեղեակ չլինելով, քանի մի սովորած օտար լիզուները գործ դնել ժողովրդին անհասկանալի և մեր կեանքին օտար գրվածները թարգմանել, — հեղինակի պաշտօնը կատարելու համար։

Վերջապէս գառնալով դէպի ազգը, ևս առում եմ։

Բաւական չէ դեռ ևս չհասած հասարակութեան նշանակութեանը, չհասկանալով փոխադարձութեան գաղափարը, չըմբոնելով մասւոր աշխատանքի օգուտը և ընթերցման պահանջմունքը, — բաւական չէ, առում եմ, ոգերրվել դատարկ ազգասիրական զգացմունքով, նուիրել այս կամ այն հեղինակին անհամ գովասանքները — ազգային օրագրութիւնը հիմնելու և նըսպասութելու համար։

«Հայկ. Աշխ.», 1870, № 7—8.
Հեղինակը.

ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ ՀԱՅՈՑ

«Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, ի չ. Ղեոնգէ Մ. Ալիշան, վ. Մխիթարեան, 2 հատոր, Վենետիկ, 1869։ — Նորերում Ա. Ղազարի մամուլը ընծայեց Հ. Ղեոնգ Ալիշանի մի նոր աշխատանքը, որը բազկացած է երկու հատորից և որի բովանդակութիւնը մեր հայրենիքի պատմութենից առած նշանաւոր երևոյթների նկարագրութիւնն է։ Սյս պատմական յօդուածները տպվում էին փոքր առ փոքր «Բազմավէպի» մէջ, իսկ այժմ առանձին գրքով հրատարակելով միջոց է տալիս մեզ ծանօթանալ հեղինակի ոգու և ուղղութեան հետ։

Հին հայկական գրողների, մանաւանդ հինգերորդ դարի երեսի պատմիչների յատկանից նկարագիրը նոցա բանաստեղծական ուղղութիւնն է, որը հիմնվում է նոցա ազգասիրական վսեմ ոգու և քրիստոնէական խոր զգացմունքի վերա։

Հ. Ալիշանի գիրը կարգալով մենք համոզված ենք, որ հեղինակը չափազանց հմուտ է մեր հին գրականութեանը, որովհետեւ բոլորու

վին սեփականացրել է իւրեան մեր դաստկան հեղինակների նշանաւոր բանաստեղծական ոպին, որը սկիզբ է առնուած նորա մէջ ևս երկու (պաղպակեր) աղքիւրներից.—ազգասիրական ու գուց և քրիստոնէութեան բարձր գաղափարից ես ասուած եմ ք ր ի ս տ ս ն է ո ւ թ ե ա ն և ոչ թէ ա ս տ ո ւ ա ծ ա բ ա ն ո ւ թ ե ա ն :

Քրիստոնէութիւնը վեր է քան աստուածաւ բնանութիւնը:

Ա.ս տ ո ւ ա ծ ա ր ա ն ո ւ թ ի ւ ն ը կարող է փոխվել, տարբերվել, մարդի կաղմածքի և հասկացողութեան կամ կիմայի համեմատ:—Ք ր ի ս տ ս ն է ո ւ թ ե ա ն սկիզբները անխախտ են մնուած:

Աստուածաբանութիւնները բազմաթիւ են Քրիստոնէութիւնը մի է:

Քրիստոնէութեան սկիզբները, այսինքն աղատութիւն, ճաւասարութիւն, եղբար ասիր ամեն մարդի, ամեն կաղմածքի, ամեն կիմայի, ամեն ազգի, ամեն ժեղի, ամեն ժամանակի համար ճշմարտութիւն են և կմնան...

Հեղինակի քրիստոնէական խոր զգացմունքին մննք պարտական ենք, օրինակ, այս գրքի սոսացին հատորի 7-րդ երեսը:

«Ո՞չչափ փափագելի, որչափ բարեբառափիկ է անոնց վիճակն՝ որ մէկ աչքով կրւտեսնեն իրենց իջևանին երկու հանդոցյներն ալ, ծնարանը և քնարանը, հանդերձ միջոցով, որ կրնար ըստիլ Գործարան:

«Ո՞չչափ բարեբաղդ է, կըսեմ, այս ազգն, որ ի սկզբանէ ի վեր իր համալեզու նախնեաց երկրին մէջն է կեցեր, անկէց դուրս տեղ չի երկրին մէջն է կեցեր, անկէց դուրս տեղ չի երկրին մէջն է կեցեր, իր նահապետաց ծնարանը, և հոն կուգաներ իր նահապետաց ծնարանը, ինչպէս առանձին մարդ մը՝ որ բնակի այս տունը, ուր իր հարքն և պատքն ալ բնակեր են, և պատրաստէ իր մարմնոյն վերջին հանգստարանը հոն, ուր որ մայրերն և պատքերն այլ կու հանգչին դառնով, ուր իրենց վրայ, հովանացիալ ծառոյն բերով, ուր իրենց վրայ, հովանացիալ ծառոյն բորբիկ տերեւոց նորմն, որդիք զորդիս փոխափորբիկ տերեւոց նորմն, որդիք զորդիս փոխափորբիկ տերեւոց նորմն, քանի մը կամ շատ ցեղեր իրարու ետևէ ընկեր մնացեր են»:

Ազգասիրական զգացմունքով նշաւորված երեսները բազմաթիւ են գրքի մէջ...»

Կարդացէք 7, 8 և 9 երեսները:

«Կընանք նախանձելի սեպել երկրիս վրայ այդպիսի ազգի մը բազգը, որ կու յայտնէ թէ կամ օտար բռնութիւններէ ազատ է մնացեր, կամ մասաւանդ կրցեր է զինքը պաշտպանել կամ մասաւանդ կրցեր է զինքը պաշտպանել անոնցմէ. իրեն նախնեաց աւանդ պահեր է անոնցմն նշխարացը քով. հայրենեաց զգացումն պէտք է որ շատ զօրաւոր ըլլայ այս ազգին վրայ, ինչու որ աչքովն այլ կու տեսնէ անոնց վրայ, ինչու որ աչքովն այլ կու տեսնէ անոնց վրայ, կու պըտըտի անոնց չափած յիշատակարանները, կու պըտըտի անոնց չափած անոնց վիճակն՝ մէջ, կու զործէ հոն, ուր անոնք պապարիդին մէջ, կու զործէ հոն, ուր անոնք գործեցին.—իր կենդրոնն և սահմանակն յայտնի են, հայրենեաց ամեն տեսակ խմաստքն այլ ամեն, փոփուած են մէկ գծով բոլորած սահմանի մէջ. գիծ մը, որ եռանկեան մը պէս կումիացնէ իր գիծ մը, որ եռանկեան մը պէս կումիացնէ իր

և իր նախնեաց ծնարանին, քնարանին և գործարանին կէտերը՝ կրնայ այնպիսին չգիտնալ իր ազգաբանութիւնը, իր հարց կարգաւ յաջորդութիւնը, բայց գիտէ որ հազար աարիով այլ առաջ իր նախահայրն այն երկրին մէջ բնակեր է. հոն է եղեր իր բոլոր ազգատոհմին նահապետն կամ ազգապետն այլ. և ինչպէս հիմայ իր համազգի ընկերներն են, որ այդ գետինը կումշակեն, այսպէս երկան դարերով այլ առաջ, նոյն արիւն և նոյն լեզուն ունող ընկերակիցքն, նոյն հողէն նոյնպէս իրենց մնանդ կու հանեն և ի նոյն հող կու դառնան եղեր.—գիտէ որ այն մեծամեծ ծառերն, որոնց տակ քանի մը հասակ զիրար յաջորդիով նատեր են, իրեն նախահարց տնկածներն են, որոնք նոյնպէս իրենց նախնեաց հինաւուրց ձեռասնկոց տակ խաղցեր և հանգչեր են.—այն ապառաժ լեռներն իրենց կողերէն ընծայեր են իր քաղքին և աշխարհին ամենէն հին շէնքերուն նիւթն այլ, որոց ճարտարապետական ձեն և արձանագրութիւնք՝ գետ իր հիմակուան ոնն և լեզուն կու յիշեցնեն.—այն հին կամուրջը՝ վայրենի ձորակի մը վրայ ձգուած՝ իր գեղին քանի մը երջանիկ նահապետաց ձգածն է.—այն մեծամեծ և հասարակաց կրօնից շէնքերն՝ իր նախնեաց բարեպաշտութեան և մեծագործութեան յիշաականեր են.—այն բարձր և քանդակազարդ կամարքն և կոթողքն՝ իրեն նախնեաց քաջութեան ցուցակն են և յորդորքն անոնց նմանելու.—այն գաշտերն, ուր երբեմն պատերազմաց դրօշք

բարձրացան և երբեմն ընկան իրենց դրօշակաց ետևէն և անոնց գացողաց հետ, ուր երբեմն յաղթութեան թմբուկին բոմբեցին, երբեմն յաղթուելու և ետք քաջուելու սրտակուոր փողն հնչեց, այն ամենն այլ իր նախնեաց թէ արեամբք, թէ քրտամբք ոռոգուեր են:

«Եթէ ինդպայ հոն և եթէ լայ, անցեալ յիշատակաց համեմատ ինդումն այլ, լացն ալ ոչ միայն սիրով են, այլ և փառօք. վասն զի քաջութեամբ կոռւիին և պաշտպանելին աւելի արժանաւոր է, քան յաղթող գտուիին. միշտ վառք ու պարծանք է իր երկիրն և իր ազգը սեփական լեզուաւ և օրինօք ոլահելն.—ունենալ յատուկ և ընիկ լեզու մը, սահման մը, քաքազաքավարութիւն մը, ծէս մը, և յիշատակարաններ, որոնց համար բարեկամ բարեկամի հետ խօսելով կարենան ըսել մերը. այս կատարեալ հայրենիք է, երկրիս որ կողմն այլ որ ըլլայ, ինչ գիրք այլ որ ունենայ»:

Այս ոգեսորված ազգասիրական զգացմունքը իւր ամենաբարձր արտայայտութեանը համուսմէ 13 երեսի վերա:

«Ասոնց նման քիչ շատ ուրիշ ազգեր այլ ունին իրենց սեփական և սիրուն յիշատակներ, որ իրենց տեսողութեան հետ սիրտի հնանան, և աւելի քան զգինի և զբարեկամութիւն հնացեալ, հին ախորդ յիշատակին զօրաւոր և քաղցր են մարդկան, և հասարակաց հաւասար վայելելի ամեն ժամանակ.... Ո՞հ, երբ այսպիսի յիշատամեն ժամանակ.... Ո՞հ, երբ այսպիսի կայլաց վրայ շարժի գրիչն, չի կրնար դոնէ կայ-

ծեր չցատքեցնել, պատմին յանկարծ վիճասան կըլլայ, բանադառն՝ բանաստեղծ։ Հայրենեաց հրեղէն հոսանքն չնալող սիրտն շատ ապառաժ շատ ապառում, շատ այլանդակ և այլանիւթ պիտի ըլլայ...։ Վայ այդպիսի հրեշն, երկիր կու հալածէ զանիկայ, երկինք չի կրնար ընդունիլ սիրտ մը, որ այնքան կարծր գտուած ըլլայ երկրի վրայ, անհնար է որ հայրենատեաց մը և լոկ ամհայրենասէր մը՝ տուպինի ըլլայ, թող թէ սուրբ երկնից պատգամ է թէ ընկերը չափովն չի կրնար զԱստուած սիրել, հապա բոլոր ընկերները բովանդակող հայրենիքը չսիրովն ինչպէս սիրէ ամէն սիրոյ կենդրոն և շտեմարան հանդերձեալ բնակարանն մաքուր հոգւց...։

Բայց որտեղից է առնում իւր սկիզբը այս գրվածի մէջ գանվող ազգասիրական զգացմունքը։

Մեր հեղինակը հեռու է ապրում մեր հայրենիքից...։ Առնում է նա արգեօք իւր ազգասիրական զգացմունքը գէպի կենդանի հայկական ժողովուրդ ունեցած սէրից...։ Կարելի է արգեօք սիրել մի տգէտ, անկիրթ, մոլեռանդ, ողորմելի, հայրենիք չսնեցող, երկպառակութիւն սիրող, միութեան թշնամի մի ժողովուրդ, —չեմ կարծում,։ Այդպիսի ժողովրդի վերախղճալ կարելի է, —բայց նորան սիրել.., հաղութէ...։

Կարելի է միթէ սիրել այն, ինչ որ սիրելի չէ։

Առաւել հաւանական է ընդունել, որ հայ հեղինակի ազգասիրական խոր զգացմունքը ծագում են մեր հին կեանք հասկանալուց և մեր պատմութեանը մօտ ծանօթ լինելուց, մեր անդարձ կորած ազգային կեանքի երևոյթների նշանաւորութիւնը անկիւղ պաշտելուց։

Սորան վկայ թող լինեն յետագայ տողերը, «Արդ ինչ պիտի ըլլայ ուրեմն, ով Հայկակ, անսքան գործոց և յեշտակաց դիմաց այս իմ քեզի ընծայածու—Յուշիկը Հայրենիաց Հայոց, եթէ գիպուածոց բազմութեան հետ համեմատեմք, արդարե հազարէն մէկ բիւրէն երկուք են. եթէ գործոց գերազանցութեան հետ, կու փութամ վկայելու, որ և յայսմ մտախն առնենէն ընսիր կամ ցանկալի բաներն չեն այս քանի մը տասնեակ պատմածքու, զոր ըստ գիպաց իմն կամ ըստ աւուր պատշաճի յիշեր եմ. և եթէ զրուցուածիս ոճոյն և ձեռյն նայիս, այն այլ շատ հեղ ըստ զանազան աւուրց կրից կամ ախորժից ըսած եմ, առանց աւելի արժանաւոր ոճի և ձեի մը մտցնելու ըսածու, մանաւանդ որ ի սկզբան չէի մտածեր առանձին գրքով մամփուփելու և հրատարակելու. ևս սուաւել որ մեր ուամփական լեզուով խօսած եմ, որ թէս քեզի աւելի գիւրահասկանալի և ախորժելի է, Հայկակ, բայց ինձի՞ որ աւելի խոր զգացեր եմ հայրենեաց կիրքը, քան թէ բացատրեր,—ինձի՞ որ զգացմութիւն հնութեան մէջ յուզելով մեր ուամփական մեզմէ շատ աւելի մեծասուակ տեսուեր եմ,—ինչի, իմ զգացմանս արգարե այս

աշխարհիկ լեզուն շատ պղտիկ, շատ ցած, շատ
անբաւական եկած է. ըսեմ նաև թէն շատ օ-
տարացեալ և այլազգացեալ ի բնիկ հայկական
ոճոյ, որ ամենէն աւելի հաճոյն էր ինձի. այն-
պէս կերեի ինձի, թէ մեծ կրակ մը փտառած
քուրչերով ծրարել կուզեմ, երբ այն իմ հին և
սրբազն հայրենեացս հրեղէն յիշատակները
այսպիսի խեղճուկ լեզուով կաւանդեմ, թողով
իր վսեմական գրոց լեզուն» (Երես 19):

Եւ այն պատճառով ևս հ. Ալիշանի գիրքը
չնաւորված է հին դասական ոգով, որ նա թէն
նոր, աշխարհաբար լմզւով է գրված, բայց գար-
ձեալ մեր դասական գրուածների է յիշեցնում մեղ
իւր փառաւոր ոճով:

Հրաւիրում եմ ամեն հայն կարգալ հ. Ղե-
ռնդի գիրքը, նամանաւանդ որ այս գրվածից
կարելի է ծանօթանալ մեր պատմութեան նշա-
նաւոր բազում երեսոյթների և անձերի հետ

Սորանով բաւականանում եմ, յիշելով թէ
իմ նպատակս չըր հ. Ալիշանի գիրքը քննելու,
այլ մեր ընթերցողները այս նշանաւոր աշխա-
տանքի ոգու և քանի մի հետաքրքիր երեսների
հետ ծանօթացնելու:

„Հայկական Աշխարհ“,
1870, № 7—8.

ՆԱՄԱԿ ԴԵՊԻ ԽՄԲԱԳՐՈԴ
(Հեղինակի պատասխ.)

Ահա հասայ ևս Թիֆլիս Թոյլ տուեցէք ինձ,
ա. խմբագրող, փոքրիկ և անկարգ այս նամա-
կում ներկայացնել ձեղ առաջին օրերի տպա-
ւորութիւններս....

Մեծ ճանապարհորդութիւնից յետոյ, երբ
մարդս ոչ իր պարապմունքը դեռ օրինաւոր
կերպով կարգեց, ոչ ընտելացաւ կիմմային, և
առնասարակ բոլոր նորա կեանքը գեռ ևս իւր
սովորական շաւզին չի հետևում, — նա առաջին
օրերը, կամ գուցէ շարաթները (կարելի է և ա-
միսները) անգործութեան մէջ ստիպված է
անցնել:

Պտտելով թէ փողոցներում, տեսնելով այն,
ինչ որ արժանի էր տեսնել քաղաքում, ևս թէ
հին ծանօթներս պատահեցի, թէ վերջապէս և
նորերի հետ ծանօթացայ, թէ մեր նոր ծխա-
կան ուսումնարաններին այցելութիւն արեցի:
Ի՞նչ փոփոխութիւններ կան մեր հայրենակից-
ների մտաւոր կեանքում, գէպի լաւը կամ գէ-

պի վատը են այդ փոփոխութիւնները... դժուար կլինէր ինձ պատասխանել այս հարցերին:

Ինչից է բաղկացած մեր սուշ մտաւոր աըրշանը—Հայկական թատրօն չկայ, հասարակական դասեր մեզանում դեռ ես երեք չեն եղել, կան երկու երեք օրագիրներ, կան ծխական ուսումնարաններ, Ներսիսեան դպրոց...:

Ես թերթեցի «Արարատ», «Հայկական Աշխարհ» և «Մեղու Հ-ի», ես այցելութիւն արեցի օրիորդական ծխական ուսումնարաններին, ես խօսեցի Ներսիսեան դպրոցի գանի մի վարժապեսների հետ....

Խօսելով գանի մի անձերի հետ ես հարցրեցի, ինչի աղջիկների և տղաների ծխական ուսումնարանները բաժանված են միմեանցից, և սկսեցի ապացուցանել խառն դասատվութեան օգուտը—ինձ պատասխաննեցին թէ խառն դասատվութեան օգուտը ամենքը պարզ հասկանում են, բայց ոչ ոք յանձն չէ առնում իրագործել խառն ուսումնարան մի, որովհետեւ այս տեսակ դասատվութիւնը համապատասխան չէ հասարակութեան մէջ ընդունված սովորութիւններին:

Պատելով փողոցներում պատահում եմ հինգանօթներից մինին, որը խօսակցութեան մէջ հարցնում է ինձ թէ ինչի գրում եմ ես... «մեզ, համալսարանում ուսում առաջներին ձեր զըրշաբանները ոչինչ նոր գաղափար չեն կարող ներկայացնել, իսկ ժողովուրդը հայերէն կարդալ չկիտէ» ես գիտեարացայ որ և է պատասխան

այսպիսի հարցին, քաջ զգալով, որ ինձ ինքնիս բաւական պարզ չէ իմ պարապմունքիս նպատակը ես սկսեցի զննել Մըջապատող հասարակական երևոյթները և համեմատելով նոցահնձ հետ,—համոզվեցայ թէ նորա ևս (թէ մարդիկ, թէ հիմնարկութիւնները) ինձ նման անորոշ դրութեան մէջ են...:

Հեռու երկրից (Գերմանիայից) մեր երկրի վերաբերութեամբ յօդուածները տպելով, ես կարող էի սկսել և թերի հայեացքները ունենալ մեր ժողովրդի կեսնքի, մեր հասարակական երեսոյթների մասին...: Սխալվեցայ ես արդեօք կրկնելով թէ մեր հասարակական բոլոր յարաբերութիւնները կայացած են բարերարութեան վեսոկը և ոչ ինքնաօդութեան զօրութեան վերայ.—Ախալվեցայ ես արդեօք յայոնելով թէ այն ժողովուրդը հասարակութեան անունին արժանի չէ, որը փոխադարձութեան անտեսական դաշտափարի ըմբռնելուն դեռ ևս չէ հասել...:

Եւ այս բոլոր առած կարող է արդեօք վերաբերիլ մեր հասարակութեանը, ունեն արդեօք իմ մտքերս վերաբերութիւն մեր իրական կեսնքին....

Դարձեք, ինդրեմ, մեր օրագիրների և Արտգիրների խմբագրութիւնները և գուք այստեղ կտեղականաք, որ տպած նիւթերի մեծ մասը անվարծ են հրատարակվում, ուրեմն գրովները առաջարծ գամանակ ունեցող մարդիկ են, ուաւելուրդ ժամանակ ունեցող մարդիկ են, ուրեմն կարսղութիւն ունեցող, ունեոր դասի ձայն է լսվում միայն օրագրութեան մէջ... ուստի

մեր օրագրութիւնը ժողովրդի արտայայտութիւնը չլինելով, նորա կեանքը արուեստական է։ Կարելի՞ է արդեօք այսպիսի պարբերական հրատարակութիւններին երկար կեանք խոսահանալ, կարելի՞ է վերջապէս նոցանից պահանջել գործի հասկացողութիւնը և ուրեմն հասարակութեան համար օգուտը սպասել։

Գնացէք ծխական ուսումնարանները, և դուք այստեղ ես մի և նոյն երեսով կուենէք, պաշտօնները անվարձ են, վարժապետները կամ ձրի կամ այնպիսի չնշն ոռծկով են դասեր տալիս, որ երբէք չեք կարող յուսալ, որ նոքա այս պարագմոնքով ապրել կարող էին, ուրեմն զանց պէտք է առնէք հասարակութեան մէջ ծխական (քաղաքային և գիւղական) ուսումնարանների վարժապետների կաղը մովող դասը տեսնելու։

Այս հանդամանքները աչքի առաջ ունենալով, եզրափակում եմ որ օրագրութեան նման և ծխական ուսումնարանների դոցութիւնն ևս արուեստական է և կլինի (ուրեմն և երկարատիչ լինի), մինչև որ փոխադարձութեան դադափարը մեր ամեն հասարակական յարաբերութիւններում չիրագործին։

Ինձ թւում է թէ ուսումնարանների կառավարութիւնները իրանց կրթողական ներդործողութեանը մեծ հաւատ չեն ընծայում, — բայց կրկին շարունակում են իրանց գործունէութիւնը։

Ամեն տեսակ վարժապետների հետ խօսե-

լով, ինձ երևեց իրը թէ նոքա հերքում են իշրանց պարագմունքի օդտաւէտ ազդեցութեան կարելութիւնը, — բայց կրկին շարունակում են դասատվութիւն անել...։

Թերթելով մեր օրագիրները և զննելով նոցա ուղղութիւնը կամ խօսելով խմբագրողների հետ ես համոզվեցայ, որ մեր պարբերական հրատարակութիւնների խմբագրութիւնները քիչ թէ չատ թերահաւատ են գէպի իրանց գրական գործունէութեան պազատու լինելը, — բայց կրկին շարունակում են խմբագրել...։

Մեր օրագրութեան մէջ հրատարակովով նիւթերի ընթերցանութիւնը ինձ վերա այն տպաւորութիւն թողեց իրը թէ հեղինակները (կամ աւելի լաւ ասեմ թարգմանիչները) իրանց մուաւոր ծննդի վերա իրանք կասկածանքով և երկրայութեամբ են նայում...։

Սրդեօք սոքա առանձնացած երեսյթներ են, կամ մի խոր, հաստատ և բնական արմատ ունեն հասարակութեան մէջ.. սոքա անցաւոր դէպքեր են արդեօք, կամ մեր հասարակութեան ընդհանուր օրէնք լինելով, կարող են հայ հասարակութեան յատկան իշտ այսպիսի թիւնը կոչվել...։

„Հայկ. Աշխ.“, 1870, № 9—10.

ԹՐԱՆՄԻԱ. ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻԱ.¹⁾
(ԵՐԿՐՈՎԸ ՅՈՂՈՒԱԾ)

Այս յօղուածը սկսերով ներողութիւն պէտք ինդրեմ լմբէնեցողից, որ այս իմ յօղուածը կարել է անհետեաբար, թելին, անկատ լինի... բայց այսպիսի պատերազմական ժամանակին, պատերազմական բեմից ոչ հեռու ապրելով գրեթէ անկարելի է հետևաբար մտախորհութիւնը:

1) Մի յօղուած այս վերնագրով արդէն ուղարկեցի ձեզ և յոյս ունեմ այս վերնագրով մի առանձին բաժին հիմնել ձեր օրագրում, որի մէջ կաշխատեմ շարունակ զանազան կողմերից նայել խնդրի վերա: Գ. Ա.

Ելու բաժնի պատախանատու մնում է ի հարկէ մեծապատի հեղինակը միայն, որովհետև անհամաձայն լինելով հայեացքի կողմից երկու մեծ ազգերի պատմազրական նշանակութեան վերա, խմբազրութիւնը լիակատար ազատութիւն է տալիս իր մեծապատի աշխատակցին իր մտքերը և ողղութիւնը յայտնելու:

Փարփղի նշանակութիւնը՝ յօղուածով (Հայկ. Աշխ. № 8) մնաք պարզ յալտնեցինք մեր հայեացքը և համակրութիւնները դէպի ազատված ֆրանսիա, որ դիմել է միշտ հասարակութեան, միութեան և եղբայրութեան: Խմբ.

Ոչ թէ միայն պատերազմի բեմից հեռու չենք, բայց և ամին մի բոսկէ կարող ենք սպասել այստեղ, Հրէնոսի ձորերում, գերմանական պաղարեր զաշտերում ֆրանսիական զօրքը իր նոր, կատարելագործված (նոր ձեի) թնդանօթներով (միտրալիօղ) և իր վայրենի, բարբարոսական, Ս.Փրիկայից բերած ու զինւորականներով, տիւրկուններով և զուավերով...

Ֆրանսիան հաւաստի էր թէ կյաղթէ Գերմանիա... բայց ով հրաշք—ոչ թէ միայն գերմանական զօրքը առաջինը յարձակվեցաւ, և արդէն չորս կամ հինգ անդամ շարունակվում է Ֆրանսիայի հողի վերա, և Գերմանիա ոչ մի ֆրանսիական զինւորականը չտեսաւ (բացի գերիները):

Երկում է, որ ֆրանսիական զօրքը ամենին ընկել է ոգով, յուսահատվել է: Ֆրանսիան համանեսութ տարի շարունակ Ֆրանսիան համարվում էր ամենակրթված, լուսաւորված, կարգաւորված, զօրել, անյաղթելի պետութիւն... և այժմ միայն, վճռողական բոպէում երեսում են նապօլէօնի կառավարութեան բոլոր երեսում էն կառավարութիւնը թէ պակասութիւնները: Կառավարութիւնը թէ յաղթված վախենում է ժողովուրդը զինաւորել թնամու դէմ, որովհետև վախենում է յեղափոխութիւնից, ամեն տեղ վատ կարգաւորութիւններ, ամին տեղ պաշարի պակասութիւն, գորքի մէջ գրեթէ սով, կառավարութիւնը անգորքի մէջ գրեթէ սով, կառավարութիւնը անոսով է, զօրապետները տղէտ են, զինւորական հոգ է, զօրապետները տղէտ են,

դիտութեանը ծանօթ չեն, տէրութիւնը և Օլիվիէի նախարարութիւնը ապացուցին թէ նոքա Գերմանիա, իրանց հարեան երկիրը չեն ճանաչում, հասարակութիւնը և Թրանտիայի օրագրութիւնը իրանց տգիտութեամբ և Գերմանիայի վերաբերմամբ անհաստատ, անհիմն տեղեկութիւններով զարմացնում են բոլոր Եւրոպա:

Նապօլէօնը կարծես անհետացաւ, տէրութիւնը չկայ, Թրանտիայի ժողովուրդը զրգուված է, զայրացած է, վրդոված է, զօրքը մեծ մասամբ կոփէներից յնտոյ գերմանական զօրքի առաջ անկարգութեան մէջ փախչում է, զօրապետները ամեն օր գրեթէ իրանց տեղերից փոխվում են:—Այժմ զօրքի գրեթէ անսահման անպատճանաւու կառավարիչները երեք մարդ են. Բազէն, Տրօչիւ և Մօնտորան (Պալիկաօ): Քաղաքական կառավարութիւնը փոքր առ փոքր երեխ կանցնէ Տիէրի, Գամբէտուաի և Պիկարի ձեռն:

Բոլոր Եւրոպա, բոլոր աշխարհը, իրանը գերմանացիները զարմացած նայում են վերջին անցքերի վերաւ Մի նոր տարրը, մի նորահաս զօրութիւնը յարուցանվում է Եւրօպայի մէջ... գերմանական տարրը:

Մարդկութիւնը դեռ ևս այնքան տգէտ և անզարգացած է, որ հարկաւոր էին այսպիսի յաղթութիւնները, այսպիսի ակներեւ ապացոյցները, որ ազգութիւնների մեծ մասը ճանաչն գերմանական տարրի առաւելութիւնները:

Տգէտ ազգերի աչքում, որոնց կարգում պատիւ ունենք և մենք և զանազան ուրիշ ցեղերն են գանձելու (մանաւանդ Թիւրքիայի վայրենի բնաւորութեան տակ գանձող ողորմելի ազգերը) տգէտ ազգերի աչքում, ասում եմ, միշտ առանձին նշանակութիւն է ստանում այն ազգը, որը պատերազմում յաղթող է եղել...

Եւ ինչ որ ոչ չէր սպասում, կատարվում է. գերմանացիները, բանաստեղծների, գիտնականների, մտածողների ազգը յաղթում է զօրեղ, երենի զինուրական ազգ մի:

Թրանտիայի համար այս օգտաւէտ է...

Բայց ով կարող էր իրան երեակայել, որ Թրանտիան մինչև այս աստիճան փակէ նասպօլէօնի անբարոյական, ամեն ազատութիւն, անհատութիւն ոչնչացնող կառավարութեան տակ:

Թրանտիան այն աստիճանին ընկել է այս անընդունակ և անբարոյական կառավարութեան տակ, որ այժմ Գերմանիայի պատերազմը Ֆըրմանիայի դէմ կարելի է անուանել աղաւութեան տակ:

Բազդի բերմամբ մեզ—Ռուսաստանի հայերիս համար, որոնք աւելի առիթ ունենք հիմնաւոր գաստիարակվելու քան թէ Թիւրքիայի մեր ողորմելի եղբայրները, պարզ էին միշտ, և պատերազմից առաջ ևս Գերմանիայի արժանուորութիւնները:

«Ապացոյց, որ գու, Ռուսաստանի հայերը, աւելի զարգացած էք քան թէ Թիւրքիայի մեր

եղբայրները, — ասում էր ինձ սնցեալ տարի Փարիզում Միթարեան հայրերից մինը, — որ դուք ձեր ուսման ասպարէզը Գերմանիա էք ընտրել, և մեծ մասամբ այստեղ են գնում ձեր երիտասարդները ուսում առնելու, — ոկ Թիւրքիայի հպատակները մրայն Փարիզ են գալու, Ֆրանսիայի թեթև, առերես կրթութիւնը նախապատւելով:

Գերմանիան նշանակում է ազատութիւն, իսկ Ֆրանսիան միայն յեղափոխութիւն, ուրեմն Գերմանիան պաշտպանում է արգեան մի գաղափարը, իսկ Ֆրանսիան դժբաղգապէս հետեւում է մի հնացած գաղափարին:

Ուրիշ անգամ կաշխատեմ մեկնել միտքաւ

Հայկ. Աջո., 1870, № 9.

Հեղութեազ.

ՖՐԱՆՍԻԱ. ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻԱ.

(Յորորդ լողուած)

Շատերից լսել եմ և քանի մի լրագիրներում յետագայ միտք պատահել եմ. «Պատերազմի սկզբում, ուրեմն նապօլէօնի կառավարութեան համանակը, Ֆրանսիան կրթված աշխարհի համար համակրութեան առարկայ չէր կարող լինել, բայց այն օրից սկսած, երբ Ֆրանսիան հասարակապետութիւնը յայտնեց, շատերը... համակրութիւնները նորան են պատկանում»:

Իմ կարծիքով այսպէս խօսել նշանակում է հասարակութեան բառով յափշտակել առանց իրան բաւական աշխատանք տալու այս բառի ճիշդ նշանակութիւնը, նորա հասարակական պաշտօնը, մի ժողովրդի մէջ նորա իրագործման հստակութիւնը, մի խօսքով առանց դրական կերպով հասարակապետութեան... մի ժողովրդի մէջ գործադրութեան բոլոր պայմանները քննելու...

Բայց կարելի է արդեօք համակրել այն ազգին, որի բերանից մենք այս դարի սկզբից թէն ան-

դադար ներբողն եր ենք լսում, որը իր պատմական ընթացքում քանի մի անդամ արդէն փորձել է յարմարեցնել այս դադավարը իր քաղաքական կեանքին,—բայց որի երեակայական փորձերի հետևանքը եղել է միշտ տռաւել խիստ և անսունելի բռնաւորութեան հպատակում...

Մենք յետագայ ճշմարտութիւնը երբէք չը պէտք է դադարենք հասարակութեանը կրկնելու, ինչքան (ընտարձակվում են) բազմանում են մեր իրաւունքները, այնքան աւելանում են մեր պարտաւորութիւնները:

Նոր չնորհված... իրաւունքների իրան արժանի ցոյց տալը նշանակում է այն իրաւունքներին համապատասխան պարտաւորութիւնները կատարել կարողանալ:

Իսկ քաղաքական պարտաւորութիւնները ճշութեամբ կատարել ենշտ ք մն չէ: Պէտք է պատրաստված լինել այս կամ այն պարտաւորութիւն կատարելու համար...

Ի՞նչ են Թրանսխայի հիմնարկութիւնները: Թրանսխան ընդհանուր քուէարկութեան իրաւունք ունի, բայց նորա քուէարկութիւնները կարգալ ե գրել չեն իմանում, ուրեմն իրանց պաշտօն կատարելու ժամանակ կուրօքէն հպատակում են մի որեիցէ կուսակցութեան ազգեցութեանը:

Թրանսխան հասարակապեառութիւն է, բայց մշտակայ զօրք ունի, և չէ յայտնել երբէք ծառայելու ընդհանուր պարտաւորութիւնը:

Թրանսխան իւր ազատ սահմանագրութեանը

նայելով պէտք է հաւասարութեան սկիզբը ներկայացնէր, բայց նորա պաշտօնեաները վայելում են այնպիսի օրինական արտօնութիւնները, որ չու ի հասարակ քաղաքացին:

Թրանսխան հասարակապեառութիւն է, բայց նորա գաւառական կառավարութեան իրաւունք ները խեղդված են կենորունական կառավարութեան դօրութեամբ:

Նոր հասարակական գործիչների մէջ հաւասարակշառութիւն պիտի ներկայացնէ, բայց նորա կենարօնի (Փարիզի) չափազանց ընդարձակութիւնը չէ թոյլ ված, հրէշտալու արուեստագործութիւնն և տալիու գաւառների արուեստագործութիւնն և երկրագործութեան անհատական, ազատ զարգացմանը նպաստելու:

Ի՞նչ է Թրանսխայի հոգեոր կեանքը:

Թրանսխան ազատութեան կուսակից է, բայց նա սաստկութեամբ պատժում է մտաւոր կեանուած ազատ, անհատական արտայայտութիւնը թէքի գործադրութեան, թէ գրականութեան և թէ զատավութեան մէջ:

Դա հասարակապեառութիւն լինելով, անհատութեան սկիզբը պէտք է պաշտպանէ, բայց միշտ արել է կաթօլիկ մոլեռանդ հոգեորականութեան անսահման ազգեցութիւնը հասարակական կրթութեան վերա, այն հոգեորականութեան, որի նպատակն է անհատութիւնը սպանելը:

Թրանսխան հասարակ ապեառութիւն է, թէ բայց եւրօպական բոլոր երկիրնելից, թէ

մոտաւոր, թէ հասարակական կեանքի վերաբերութեամբ նա, կարելի է, ամենակենտրօնացած պիտութիւն է... Սոքա են, մեր կարծիքով, ովասաւոր պատճառները, որ Թրանսիան երբէք չկարողացաւ հասարակապետութեան ձեւին ենթարկվել:

Հայկ. Աշխ., 1870, № 9.
Թիֆլու.

ԱՇԻԱ.ՐՀԱ.ԲՍ.Ր. ՆՈՐԱԶԵԽՈՒԹԻՒՆԵՐԻ ՀԱՅԱ-
ՐՄԿԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Դիմին ևս է բարուցանել
զմեռեալս ի գերեզմանաց,
քան թէ միջնորդութեամբ
հնոյն լեզուի գնորդ լուսաւո-
րել զժողովուրդ:
Ա. Նազարեան.

I.

Յիշում էք ինչպէս Թիֆլիսի հայերը ման
են գալիս փողոցներում... Ահա երկու վաճա-
ռական մայթով (տրօտուար) են անցնում իրանց
առետրական գործերի վերա խօսելով...: Տեսէք
ինչպէս նոքա ծանրաքայլ կերպով են գնում,
ինչպէս բարձրաձայն կանչում են խօսելու ժա-
մանակ, ինչ շարժմունք են անում ձեռներով,
ոսներով, երեսով... և ամեն մի բոլք քղանց-
քից քաշելով միմիւնաց կանգնեցնում են, մի որ
կիցէ ամենահասարակ միաք մեկնելու համար:
Յիշում եմ նմանապէս ինչպէս մեր ուսու-
ցիչները չեն չուպում գտա տալու, ինչպէս

գործ ունեցող մարդկիկ չեն շտապում իրանց գործերը կատարելու, իսկ օրէցօր ձգում են նոցաւ:

Յիշում եմ ինչքան ժամանակ հարկաւոր է հային մի ամենահասարակ միտք մերինելու համար, ինչքան դատարկախօսութիւն, աւելորդաբանութիւն հարկաւոր է նորան, օրինակ, իր ծառային մի որ և է ամենահասարակ հրաման տալու համար....

II.

Այս բոլոր երեսյթների պատճառը ի՞նչ է:

Մի կողմից ժողովրդի բնաւորութեան այսպիսի արտայացուութիւնը յատուկ է ամեն հայրաւային ազգերին, իսկ միւս կողմից այսպիսի երեսյթը մեկավում է մեր հասարակական գըրութեամբ:

Երկիրը երկար ժամանակ պատերազմական դրութեան մէջ էր գոնզվում, նորա հասարակական կեանքը չզարդացվեցաւ Կովկասի բնակիհները այժմ միայն սկսում են շունչ քաշել, աշխատել, զարդանար: Դեռ ես ճանապարհներ և երկաթուղիներ չկան, արուեստագործութիւնը զարդացած չէ երկրում, վաճառականութիւնը աննշան աստիճանին հասաւ, ուսումնարանները բազմաթիւ չեն, ուսումնական կեանքը չկայ:

Այս պատճառով կովկասի բնակիհները քիչ պահանջմունք ունեն... Կովկասի բնակիհը աւե-

լորդ ժամանակ ունի, կա՞ աւել լաւ ասեմ նա չէ գնահատում ժամանակը:

Նա չէ շտապում գործել, գնալ, գալ, խօսել... նա խօսում է գրեթէ երգելով...

III.

Հին հայկական լեզու արտայայտութիւն է հին հայկական կրթութեան ինչպէս և բարձր լինէր այն կրթութիւնը, նա դարձեալ միակողմանի էր, այն դարերի սուդ պահանջմունքին համապատասխան լինելով, Վերացական գւղափարները տիրապետում էին այն ժամանակի կեանքին և սորա հետեամք է, որ մեր հին լեզուն չափազանց հարուստ է փոխաբերական ուներով և իրթուութիւններով:

Իսկ զրական գիտութիւնները գեռ զարդացած չլինելով, մեր զրաբարի մէջ պակաս են ընական, հասարակական, քաղաքական և բազմարուեստական գիտութիւնների վերաբերեալ ասացվածները:

Հին ազգերի կրթութիւնը զուրկ էր այն գիտութիւններից, որոնք արգեան հասարակական կեանքում ամենանշանաւոր գեր են խաղում:

IV.

Լեզուն արտայայտութիւն է ազգի հասարակական կեանքի: Բոլոր դասական լեզուները բարեկամ են, հարուստ են հնչիւններով և ծաղկական ուների առատութիւն ունեն... որովհետեւ

Հին կրթութեան գլխաւոր գործիչներից մինը
ճարտասամութիւնն էր (բէտօրիք):

Կրթութեան մեծ աստիճանին հասած ար-
դեան լեզուների մէջ, ոճերի և ասացվածների
դրական ծշութիւնը ճարտարախօսութեան և
փոխարերական ոճերի տեղ է բռնում:

Թոյլ եմ տալիս ինձ յետագայ հեղինակու-
թեան վերա հաստատել իմ միտքս, «Հին լե-
զուաց յատուկ ճանչցուած է հզօր բացատրու-
թիւն և գեղեցիկ զարդարուն խօսուածք, այն-
պէս որ հին ու նոր ազգաց բնաւորութեանց
համեմատութենէ ետքը ստոյդ կըմայ միշտ,
որ հիները ճաշակի հետեւող եղած են, և նորե-
րը մտաց, այսինքն տրամաբանական խօսուած-
քի»: (Հ. Ա. Սյուրբնեան, «Քննական քերականու-
թիւն»—առաջին մասը եր. 264):

V.

Մեր աղքատ, անտաշ աշխարհաբարը նմա-
նապէս արդիւնք է մեր աղքատ հասարակական-
կեանքի:

Մի ազգ՝ հասարակական կեանքի զարգաց-
ման ժամանակ, զարչանում է և նրա լեզուն
երբ ազգի մտաւոր և գիտական կեանքը
դեռ զարգացած չէ, նորան պակաս են ճիշդ ա-
սացվածները Երբ ոչ զիտնական, ոչ արուես-
տագործական, ոչ առևտրական, ոչ ընկերական
և հասարակական կեանքը ազգի մէջ զարգաց-
ման բարձր աստիճանին չեն հասել,—մարդիկ

աւելորդ ժամանակ ունեն, չեն գնահատում ժա-
մանակը, չեն շտապում ապրել, գործել, խօսել,
մանակը, կենսական յարաբերութիւններ կատարել, — և
կենսական յարաբերութիւններ կատարել, — և
լեզուն ևս անշարժութեան այս դրութեանը են-
թարկվելով, ոչ թէ միայն ասացվածների և ո-
թարկվելով, ապակասութիւն ունի, բայց և չափազանց
ների պակասութիւն ունի, բայց և չափազանց
ծանր է, անընդունակ է հասարակական գալա-
փարներ յացնելու, պարբերութիւնների դա-
սաւորութիւնը չափազանց նահապետական է,
սաւորութիւնը չափազանց նաշխանների աւելոր-
դեզուի կազմութեան մէջ հնչիւնների այլուբենի
դութիւն կայ, բառերը երկար են, այլուբենի
մէջ նման տառերի առատութիւն կայ...»

Մենք տեսնում ենք, որ մի ազգի հասարա-
կական զարգացման ժամանակ վոխվում են և
այն ազգի բարք ու վարքը... և այս երեսոյթը
ազգեցութիւն ունի և լեզուի զարգացման վերա...
մարդիկը աւելի գործունեայ են դառնում, ա-
ռաւել գնահատում են ժամանակը, աւելի կարճ,
պարզ և ճիշդ պարբերութիւնների կազմութեա-
նը ընտելանում են, սակաւ են խօսում ժամա-
նակի պակասութեան պատճառով կամ բառե-
րը արագ արտաքերելու պատճառով հնչիւննե-
րի մի քանիսները կամ ամեննեին կորչում են,
բայց երկու երեք նոյնանման հնչիւնները մի
կամ երկու երեք նոյնանման հնչիւնների մի քա-
նչիւններին միանում են¹⁾: Ուղղագրութիւնը փոխ-

1) Նշանաւոր է շատ, որ Մխիթարեանները (Վիհննա
և Վենեցիա) ոչ թէ միայն (Թիւրքիայի բոլոր բնա-
կիչների նման) սխալ կերպով գ տառի տեղ,
կիշների նման) սխալ կերպով գ տառը կ տառի տեղ,
կառ ծ տառը ձ-ի տեղ, և փոխարձաբար դորձ մի բն-
ածաւմ, — այլ և նոյնանման հնչիւնների մի քա-

դէպում ընդհանուր մարդկային յատկութեանը
և թարկվեցաւ:

VII.

Եթէ գրաբար լեզուն և ոճերը արդեան հայ
հասարակութեանը չեն յարմարում, եթէ ինքն
ժողովուրդը լեզուի իր ամենօրեայ զործա-
ծութեամբ բողոքում է գրաբարի ոճերի փա-
ռաւոր աւելորդութիւնների դէմ, և նորա բա-
ռերի երկարութեան դէմ, եթէ ինչպէս Թիւր-
քիայի, այնպէս և Որուսաստանի հայերի մէջ
«իւր» դերանունի փոխանակ գեղեցիկ և հասա-
րակ «իր» ձեւը գործ է ածվում, եթէ ժողովր-
րակ «իր» ձեւը գործ է ածվում, եթէ ժողովր-
րական լեզուում ընդունվեցաւ «նրա» փոխանակ
«նորա», «վրա», փոխանակ «վերա», «աս» փո-
խանակ «այս» և «այլ-ի» տեղ «ալ», և այս եթէ
հասարակական կեանքի զարգացման ազդեցու-
թեան տակ ընդհանուր ձգուումն նշմարվում է
համառօտել ոճերը և բառերը, հասկանալի է,
որ և պ. Ստեփանէի փորձը նորաձեռութիւնները
մտցնելու արժանի է մեր ուշադրութեանը:

VIII.

Նպատակ չունենալով մի լեզուագիտական
քննութիւն առաջարկել, այլ հասարակական
կողմից միայն նայել խնդրի վերա, — ես չեմ
կարող պ. Ստեփանէի նորաձեռութիւնների ար-
կարող պ.

զում է, ինչպէս, օրինակ, Փրանսիական լեզուի
մէջ շարունակ էր փոխվում, կարճանում, հեշ-
տանում, — կամ եթէ մինոյն է մնում, ժամա-
նակով տառերի մի մասը բառերի մէջ չէ ար-
տասանվում...:

VI.

Հերքել չէ կարելի, որ մեր ազգը քանի մի
ժամանակից սկսած հասարակապէս զարդա-
նում է, մանաւանդ Ռուսա-Հայաստանի և
Վրաստանի մէջ, որտեղ ուռական տարրը եւ-
րօպական կրթութեան միջնորդ է դարձել¹⁾:

Հերքել չէ կարելի նմանապէս, որ արդէն
«Հիւսիսափայլի» գործունէութիւնը մեր լեզուին
միծ առաջադիմութիւն անել տուեց, մշակելով
աշխարհաբարի ձեւերը և մտցնելով բազմաթիւ
ասածվածները:

Եւ եթէ նա մի քանի բաների մէջ, օրինակ
երկար, չափազանց բաղադրեալ բառերը մըտց-
նելով, որոնց գործածութեան դէմ իրաւունքով
յարձակում է Հ. Գարրիէլ Այլազեանը (Խան-
դարմունք հայկարանութեան), կարելի է անհե-
տեսաբար էր վարփում, — «Հիւսիսափայլը» այս

Նիսները ամենեին չեն դանաղանում: Զիմի և նոյն
կերպով են արտօսանում ինչպէս ց, նմանապէս և
տուր չ-ի նման և ալլն:

1) Աւելի ևս պէտք է զարգանայ հասարակական
կեանքը, երբ կշինվեն երկաթուղիները, կհիմնվեն գոր-
ծարանները, կբազկի երկիրը, կմացնվի դիտութիւնը:

ժանաւորութիւնները կամ պակասութիւնները
մի առ մի քննել

Երկուսից մէկը, կամ հայկական լեզուն ան-
ընդունակ է զարգանալ հասարակական պա-
հանջմունքի համեմատ, և ուրեմն ժամանակով
բոլորին չի գործածի երկրի մէջ,—կամ եթէ
կշարունակէ գործածին հայերի հասարակական
յարաբերութիւններում, նա պարտաւորիած կը
լինի մեծ փոփոխութիւններին ենթարկվել....

Մի լեզուի գոյութեան կափ համար հար-
կաւոր են աջողակ հանդամանքը և պայման-
ները....

Մեր լեզու հասարակացնելու առաջին պայ-
մաններից մէկը պէտք է լինի գիտնական ա-
ստցվածներով հարստացնելը: Բայց պակաս նը-
շանակութիւն չպէտք է ունենան նորա գործա-
ծութիւնը հեշտացնելու փորձերը: Այս կողմից
նշանաւոր են պ. Ստեփանէի ջանքերը:

Պ. Ստեփանէն, գուցէ և անհետաբար վար-
կելով¹⁾ առաջնն է եղել, որը ըմբռնեց (կա-
րելի է և ներքին զգացմունքով, բնական ազգ-
մամբ, ինստինկտ) ժողովրդական, աշխարհա-
բար լեզւի պահանջմունքը ազատվել ամեն տե-
սակ աւելորդութիւններից, հասարակի, ամենօ-
րեայ, հասարակական գործածութեանը հասա-
նելի գառնալու համար, —և աշխատեց գարման
տալ այս պահանջմունքն:

1) Օրինակ, նա չդիտեմ ինչի, չընդունեց ժողովրդի
ամենօրեայ գործածութենից հաւանած իր, նրա, վրա,
էլ և այլն:

Նորա ջանքը և ձգտուութել մի խօսքով կա-
րող են սահմանվել,—համառօտեն...

Այս է պատճառը, որ պ. Ստեփանէն ուղ-
ղագրութիւնը փոխել փորձեց, դուրս ձգելով
այն տառերը, որոնք բառերի վերջերում չեն
արտասանվում,—աշխատեց պակասեցնել տա-
ռերի թիւը, որոնք մի և նոյն կամ նոյնանման
կերպով հնչվում են....

IX

Կարելի է պ. Ստեփանէն անհետաբար էր
վարդում, կարելի է նա շատ բաներում սխալ-
վեցաւ,—կարելի նորանից առաջարկված լեզուի
փոփոխութիւններից շատ փոքր թիւը կընդուն-
վի, կարելի է երբեք չի ընդունի ոչ մէկը,—
բայց այսու ամենայնիւ նորանից առաջարկված
նորածութիւնները ժամանակի ն շ ա ն են, ժո-
ղովրդի կենաւական պահանջմունքի արտայալ-
տութիւն են:

Հասարակական կեանքի արգեսն առաջա-
դիմութիւնը կանչում է դէպի մի հնացած ազ-
գը, և դէպի նորա դասական, փառաւոր, բայց
այժմեան կեանքի պահանջմունքին անհամա-
պատասխան լեզուի աւերակները...

«Կամ պէտք է անհետամանք, կամ հիմքից
պէտք է փոխվենք...»

X.

Բայց որք ան և ի՞նչ պէս...

Ահա մի խնդիր, որը անզօր է լուծել մի մարդի ամբողջ կեանքը, մի անձի աշխատանքը...

Այս խնդիրը պէտք է լուծէ ժամանակը և ժողովրդի գործն ական անդադար լեզուի մշակութիւնը:

Բայց և առանձին, մասնաւոր անձի այսպիսի նորածնութիւնները չպէտք է արհամարհենք: Նորա թէև անդործադրելի լինէին, գարձեալ մեծ նշանակութիւն ունեն որպէս առաջադիմութեան և վերնանորոգման համար իսթան, որպէս բոլոք անշարժութեան դէմ...

XI.

Վերջացնում եմ մի առաջարկութեամբ:

Աշխարհաբարը կարօտ է վերանորոգմանը, այսովիս աշխատանքը վեր է մի անձի գորութիւններից:

Հասարակութիւնից ենք սպասում որ նա, հասկանալով այս ճշմարտութիւնը, աշխատէ հայկական լեզուագիտական պարբերական ժողովները հիմնել, որոնց միջոցով կարուղանան մշակել նոր լեզուի ձևերը:

Ժողովին կմասնակցեն հայկական գիտականները, աշխարհաբար կամ գրաբար լեզուով գիրք հրատարակողները, հայկական օրագիրները:

Ի և լրագիրների ներկայացուցիչները, — Վէնեսայից սկսաց մինչև Թիֆլիս, — ուսուցիչները և այլն:

Հասարակութիւնից ենք սպասում, որ նոցամէջից չորս, հինգ անգամներից մի մշտակայ մասնաժողով (կօմիտէ) կազմիլէր, որի պաշտօն կլինի տարին կամ երկու տարին միանգամ (բնչութէս որ յարմար կլինի և վճռված կլինի առաջին ժողովից) հրաւիրել հայ գիտնականները և գրադէտաները մօտ ու հետու երկիրներից, նշանակված ժամանակին գալ, մասնակցել ժողովին, որի նիստերը միանգամ Թիֆլիս, միանգովին, որի նիստերը միանգամ Երևան և այն կարող են լինել:

Մասնաժողովի նպատակը և պաշտօնը ժողովի նիստերի բացակայութեան ժամանակ, զովի կարող են սահմանալել և հաստատվել ժողովի վճռով:

Հայկ. Աշխ. 1870, № 12.

Հեղուրէրգ.

րութիւն տալ: Օրինակ, նոքա պահանջմունք ունեն ջուր խմլու, և փոխանակ որ այդ մարդիկներից ամեն մէկը ամեն օր առանձին գէպի գետը գնար, ջուրը տուն բերելու, — բարեկամներից մէկը իր վերա է առնում այդ գործի մասին հոգու և երկուսի համար ևս ջուր ճարել: Իսկ միւսը սորա փոխարէն իր վերա հոգացողութիւն է առնում բարեկամի որդուն դատալու:

«Բարեկամներից մէկը այն ծառայութիւն է անում միւսին, որ ջուր է ճարում նորա ամենա օրեայ պիտոքների համար, իսկ միւսը սորա փոխարէն բարեկամի երեխային լուսաւորութիւն է տալիս»:

Այս փոխանակութեան երեսյթի վերա նայում ենք ուրիշ կողմից ևս:

Երբ ժողովուրդը վայրենի զրութեան մէջ է գտնալում, անհատներից ամեն մէկը այնքան արդիւնքներ է պատրաստում, ինչքան հարկաւոր է նորան և նորոս ընտանիքի բաւարարութեան համար: Եւ իր արդիւնքը պատրաստելում նա այն կատարելագործութեան է հասնում, որ ներսում է նորան գիտութիւնից զուրկ նահապետական կեանքի փորձը: Երբ ժողովուրդը լուսաւորվում է, ամեն մի անհատի պահանջմունքը բազմանում են, նա հարկաւորութիւն ունի հագուստ, կօշիկներ, գգակ հազնելու, նորան հարկաւոր է բաղմակերպ կերակուր, առաւել կատարելագործված ընակարան: Վայրենի դրութեան մէջ մարդը անասունների հետ միասին

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԲԱԺՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

I.

Փոխանակութեան վերա խօսելով, ևս յետաւայ տողերը գրեցի մի նամակի մէջ:

«Հարցում եմ ձեզանից, ինչով է զանազան վում վայրենի ազգը լուսաւորված հասարակութիւնից: — Նորանով է զանազան վում գլխաւորապէս, որ վայրենի ազգի մէջ անհատներից ամեն մէկը որ և է արդիւնքներ է պատրաստում միայն իր անձի և իր գերգաստանի բաւարարութեան (սատիսֆակտիօն) և պահանջմունքի համար, — իսկ լուսաւորված ժողովրդի մէջ անհատներից ամեն մէկը որ և է արդիւնքը փոխանակութեան (էշանիժ, օրմէն) նպատակով է պատրաստում: Փոխանակութիւնը կամ փոխարէնը հասարակութեան գլխաւորյատկութիւնն է, — որտեղ չկայ փոխանակութիւն, չկայ և հասարակութիւն երեսկայեցէք ձեզ երկու հարեան բնակող բարեկամները իւրանց որդիներով: Նոքա զանազան պահանջմունք ունեն, ինչպէս ամեն մարդիկ, և ձգուում են այդ պահանջմունքին լրումն կամ բաւարար-

Եր բնակվում,—ինչքան որ նա բարոյապէս և տնտեսաբար զարգանում է, նա ոչ թէ միայն անսուններից ջոկ բնակարան է շնում իր համար, բայց և աշխատում է երկու սեռերին հնար տալ առանձին բնակարաններ ունենալու: Վերջապէս մարդը հետզհետէ աւելի է զգում լուսաւորութեան (գոնէ սկզբնական լուսաւորութեան) օգուտը և կրթութեան պահանջմունքը: Կին և մարդը, որոնք իւրեանց մէջ բաժանում են կեանքի պաշտօնները, այսինքն որ կինը իր վերա է առնում տնային տնտեսութիւնը, իսկ մարդը—արտաքին գործերի հոգուր, չեն կարող դարձեալ ամեն բանին ձեռք տալ: Նոքա չեն կարող մի և նոյն ժամանակ բուրդ մանել, մահուդ պատրաստել, չորեր կարել, կենդանիներ բուծանել, նոցանից ստացած կաշին աղաղել (տանէ), կաշուց կօշիկներ կարել, որթ տնկել, նորանից գինի պատրաստել, ապակեայ չեր շինել, տախտակներ կարել, քար տաշել, տուն շինել, արմուիք (սէրէալ, խլեթնեա բատօէնեա) ցանել, ալիւր աղալ, հաց թիսել, վու անկել, կտաւ ոստայնանկել, նորսնից ճերմակեղն կարել և այն:

Բայց դարձեալ ամեն մի դերդաստանին և ամեն մի անհատին հարկաւոր են չորեր, կօշիկներ, միս, հաց, գինի, ճերմակեղն, գրքեր, թուղթ և այլն: Այս պատճառով ամեն մի անհատը ընորում է մի որ և է պարապմունք, սահմանափակում է իր գործունէութիւնը մի սուանձին աշխատանքի ճիւղին: Մէկը իր վերա

է առնում այս մթեր արդիւնաբերելու, միւսը այն, երբորդը մտաւոր աշխատանք է ընտրում իր գլխաւոր պարապմունք, հետեւմ է գիտութեանը և գիւտեր է անում գիտութեան մէջ: Եւ որ մարդը կարողանար արդիւնաբերելով միայն մի տեսակ մթեր լրումն տալ իր ուրիշ պահանջմունքին, նա պիտի այս մի տեսակ մթերից այնքան արդիւնաբերէ, որ իր և իր գերդաստանի պահանջմունքին բաւականութիւն տալուց յետ, կարողանար աւելորդ մնացած մըլթերը փոխանակել ուրիշ մթերի վերա: Առենք թէ Ա. անունով մարդը կօշիկներ է կարել և առաջարկում է Բ. մարդին փոխանակել հացի վերա այս մի զոյգ կօշիկներ Բ. թէի ունի կօշիկների հարկաւորութիւն, բայց հաց տալու միջոց չունի և առաջարկում է վառելու փայտ նոցա փոխարէն Ըստհակառակն Գ. անունով մարդը ուրախութեամբ առաջարկում է Ա.ին հացի խնդրած քանակութիւնը, բայց կօշիկների հացի խնդրած քանակութիւնը չունի այս բոսէին, այս նոր հարկաւորութիւնը Այսպէս որ մարդիկների ընա միս է հարկաւոր: Այսպէս որ մարդիկների համար գժուար կլինէր փոխանակել իրանց մըլթերը, եթէ չինէր մի այնպիսի մթեր, որը հեշտութեամբ է փոխանակում բոլոր ուրիշ մթերի վերա և որի քանակութիւնը ճիշտ է համեմատել ուրիշ մթերի արժողութեան հետ:

Այդ մթերը փողն է¹⁾:

1) Զանազան ժամանակներում, զանազան աղղերի մէջ փողը ալ և ալ նիւթերից էր կաղմված: Ամեն

II.

Ինչքան լուսաւորվում է մի հասարակութիւն, այնքան բազմանում են հասարակութեան անդամների պահանջմունքը։ Եւ պահանջմունքը բազմանալով, անկարելի է մի մարդին արդիւնաբերել այն բոլոր մթերները, որոնք հարկաւոր են նորան և նորա գերգաստանի պահանջմունքին լրումն կամ բաւականութիւնն տալու։ Ուստի, կը կնում եմ, մարդը սահմանափակում է իր գործունէութիւնը մի որ և է աշխատանքի ճիշդին, և աւելորդ արդիւնաբերված այս մի տեսակ մթերի միջոցով առնում է ուրիշ նորան հարկաւոր մթերը։

Եւ սահմանափակելով իր գործունէութիւնը մի տեսակ աշխատանքին, մարդը առաւել շուտ և առաւել կատարեալ կերպով է կատարում իր աշխատանքը։

Աշխատանքի բաժանութեան արժանաւոր հետեանքները սոքա են, — նախ մարդը միշտ մի տեսակ գործով զբաղած լինելով՝ զարգացնում է իր մէջ ճարտարութիւնը, երկրորդ նա իմայում է ժամանակը, որ նա կկորցնէր անդադար

աեղ փողը կազմված չէ ոսկուց կամ արծաթից, օրինակ Աֆրիկայի քանի մի երկիրներում փողի դերը խաղում են աղի կատուները, իսկ հին Մէկսիկօի (Ամերիկայում) մէջ փողի տեղ գործ էին ածաւմ կակա (հընդկանուշ) բոյտ սերմերը, — և ալլու, նթէ կաջողին, ժամանակով փողի մասին առանձնապէս կիսում։

Խ. 2.

անցնելով մի տեսակ աշխատանքից դէպի միւնը, և երրորդը աշխատանքի բաժանութեան ողնութեամբ նա միջոց ունի գիւտեր ամեկը, մեւ քենաներ հասրել, որոնք թոյլ են տալիս մի մարդին շատերի չափ աշխատանքը կատարել։ Սակայն շատերի Սմիտը, աշխատանքի բաժանութեան օգուտը ժամանակի խնայելու կողմից ապացուցանելու համար, օրինակ է բերում իր տեսած մի զնդասեղների (քորոց) մի դործարանից, որտեղ 10 մարդ էին պարապում միայն, բայց որովհետև աշխատանքը բաժանված էր և աշխատողներից մէկը քորոցի մի մասն էր պատրաստում, միւսը գլուխ էր ձևակերպ պում, երրորդը գլուխը ասեղի վերա կպցնում, և այն, — այս միջոցով ժամանակ էր խնայվում և տամն մարդը մի օրում 48 հազար զնդասեղ էին պատրաստում (ամեն մէկը 4 հազար), եւ էին պոռանաք, որ Սմիտի ժամանակը գործէտոք է մոռանաք, որ Սմիտի ժամանակը գործարանները առհասարակ գետ են մեծ կատարելագործութեան աստիճանին չէին հասած։

Ու շագրութեան արժանի է, որ հին ժամանակի հասարակութիւնները թէն խիստ կերպով բաժանված էին գասերի կարգերի, որի անդամներին արգելված էր փոխել իրանց վիճակը, — բայց այնու ամենայնիւ աշխատանքի բաժանութեանը չէ հասել հին աշխարհը։ Հին Եղիսաբետի մէջ, օրինակ, քրմերը մի և նոյն ժամանակ բժիշկների և դատաւորների պաշտօն էին կատարում։ Ուրիմն մի և նոյն անձը կրօսնի, բժշկութեան և իրաւաբանութեան ներկա-

յացուցիչ էր հասարակութեան մէջ։ Հրէսատանում զինւորական պետերը կատարում էին և դատաւորների պաշտօնը։

Միջին դարերում յաճախ էր պատահում, որ մի և նոյն մարդը (օրինակ սուրբ Դուռատը¹⁾), հոգեւորական և նշանաւոր քաղաքական անձնաւորութիւն լինելով, յայտնի եղաւ մի և նոյն ժամանակ, որպէս ճարաւար դարբին, զանգակ ձուլող, և կանանց զգեստների ձեւերի նըկարիչ։

Մարդը հեշտութեամբ ևս կարող էր բազմագէտ լինել միջին դարերում, որովհետեւ այն ժամանակի դիտութիւնների ասպարէջը այնքան նեղ էր, որ մի մեծ հանճար հարկաւոր չէր լինի մարդկութենից արդիւնաբերված բոլոր հմտութիւնները ըմբռնելու համար։ Միջին դարերի դիտութեան մէջ տիրում էր լատինական լեզու, նա մեծ օգուտ է բերել ժամանակին, նորոգելով հին դասական (կլասիքական) աղբիւրների միջոցավ եւրօպայի ։ Նորահաս միաբը և դիտութիւնը, բայց երբ եւրօպական դիտութիւնը առաջադիմութիւն անել և հների դիտութենից գերազանցել փորձեց, —լատինական լեզու, մեռած լեզու լինելով, անզօր դարձաւ

1) Սուրբ Դուռատը, անդիւցի հոգեւորական, Աէնտրըէրի եպիսկոպոս, ծնվեցաւ 925 թւին։ Երեսի է իր կրօնական բարոյականութեամբ, հմտութեամբ, քաղաքական գործերով և արուեստական անթիւ ընդունակութիւնների չիմեց 48 վանք։ Մեռաւ 988 թւին։

դիտութեան բոլոր ծիւղերը ընդարձակելու և նոր ձեւեր ընդունելու։ Մեռած լիզու մեռած ձեւինելով, չէ կարող առաջադիմութիւններ անել Ամեն մի աղբութեան անտաշ լեզու, իր նոր, կենդանի և փոփոխական ձեւերով առաւել ընդունակ յայտնվեցաւ մարդկութեան դիտութիւնը առաջադիմութեան ճանապարհին մղելու։

Սորանից ևս պարզ երեսում է աշխատանքի բաժանութեան պահանջմունքը և օգուտը։

Հասարակութիւնը զարգանալով և լուսաւորվելով, նորա մէջ դիտութեան և արուեստների ծիւղերն ևս ընդարձակվում էին և բազմանում էին, —և աշխատանքի բաժանութեան երեսոյթը յայտնվեցաւ ոչ թէ որպէս մարդի ազատ կամքի գործը, այլ որպէս լուսաւորվող հասարակութեան առաջադիմութեան անհրաժեշտ և բնական հետեանքը։

III.

Քանի մի եւրօպական տէրութիւնները, միջին դարերում հառկանալով աշխատանքի բաժանութեան պահանջմունքը և օգուտը արևեստների համար, այս գործի իրազործելուն ձեռը տուին իրանց հպատակ աղբերի մէջ։

Ֆրանսիայում XIII դարին կուգօվիկ IХ-ի հրամանով կաղմիլիցան մօտ 110 առանձին առուեստների ընկերութիւններ (կօրագորապիօն, համբար), Մի ընկերութեանը պատկանող արևեստաւորը իրաւունք չունէր (նորան պատիժ 23

Եր սպառնում) ուրիշ տեսակ արուեստին պարապել: Լուգօվիկ 19-ի այդ խնդրի վերաբերութեամբ տուած օրէնքը, ասում է պ. Բյանկի, կարելի է մի պարբերութեամբ նկարագրել. «ամեն մի մարդը մի արուեստին կպարապէ, և միայն իր արուեստին, որ նա իր աշխատանքը լաւ կատարէ և ոչ ոք չխաբէ»:

Լուգօվիկ 19-ից յետ, Ֆրանսիայի ուրիշ թագաւորները զանազան փոփոխութիւններ առն նորա օրէնքի մէջ: Առանձին ընկերութիւնները, տէրութեանը փող վճարելով, ստանում էին թագաւորից այս ինչ կամ այն ինչ արդիւնք պատրաստելու կամ արուեստին պարապելու արտօնութիւնը: Այդպիսի ընկերութիւնները հիմնվեցան տէրութեան հրամանով Ֆրանսիայի բոլոր քաղաքներում: Առանց մի ընկերութեան պատկանելու մարդը իրաւունք չունէր որ և է արուեստին պարապել: Մանելով մի արուեստական ընկերութիւն, աշակերտը անթիւ աստիճաններով էր անցնում մինչեւ վարպետութեան (մէտրիդ) հասնելը: Իսկ մեծ մասով չէր համանում փողի պակասութեան պատճառով, կամ գլխապետի նախանձի արգելքով: Ինչքան հանճարաւոր մարդիկներ խեղդեցին իրանց անչարժութեամբ արուեստական ընկերութիւնները:

Միջին դարերի արուեստական ընկերութիւններին է պարտական մարդկութիւնը, եթէ դիւտերից շատերը կորան նորա համար:

Եթէ մի որ և է մարդը արուեստական ըն-

կերութեանք չպատկանելով, մի գործիք էր հնարում, նորա դէմ զանգատում էին այն արուեստական ընկերութեան անդամները, որոնք յատկապէս իրաւունք, ունէին ձևակերպել այն նիւթը, որից նա օգուտ քաղեց իր նոր գործիք պատրաստելով:

Օրինակ, երբ Սրդան լապտերներ կատարելագործեց, հնարելով կրկին հոսանքով լապտերը (ա գուրլ կուրան), նորա դէմ զանգատեցին և նորան գատապարտել պահանջեցին յետազայ ընկերութիւնները. թիթեղնագործներ (Փերուլանտիէ), կղզագործներ (սէրիւրիէ) և դարրիններ:

Թագաւորը ստիպված էր Սրդանին իր հովանաւորութեան տակ առնել և ազատել նորան գատաստանից: Ուրեմն օրէնքներ հաստատեցին ֆրանսիական թագաւորները, և նոյն իրանք ֆրանսիայում ծնվող տաղանդները պաշտպանելու համար ստիպված էին անպիտան օրէնքի դէմ գործել: Ամեն բան կախված էր ուրեմն կամայականութիւնից (պրօյդիօլ) և ոչ թէ օրէնքների արդարութիւնից:

Ումանք կ'նկատեն, կարելի է, թէ տաղանդաւոր մարդիկ իրանք են մեղաւոր, եթէ նոցահածում էին, որովհետեւ հալածանքից աղատվելու հնար կար, այն է մօնել մի որ և է արուեստական ընկերութիւնը որպէս անդամ: Բայց մ'թէ արուեստական ընկերութիւնը կհամաձանէլ ընդունել վտանգաւոր հակառակորդներ իր անդամների թիւը:

Այսպիսի դրութեան մէջ մնացին արուեստները քանի մի գարեր, երբ վերջապէս երևեցաւ Փրանսիական մեծ յեղափոխութիւն և ոչնչացրեց արուեստական ընկերութիւնները:

IV.

Աշխատանքի բաժանութիւնը թէն օգտաւէտ լինելով հասարակութեանը, ունի և իր սկակառութիւնները: Աւետարանը ասում է. «Բնչ է շահնիւմ մարդը, եթէ նա, բոլոր աշխարհը ստանալով, իր անձը կորցնում է» (Պուկ. թ. 25): Աշխատանքի բաժանութիւնը օգտաւէտ լինելով բոլոր մարդկութեանը, կարող է անչափ ընդարձակվելով վնասակար լինել առանձին անհատին:

Աշխատանքի բաժանութիւնը զարդացնում է մարդիս մէջ ճարտարութիւն, բայց խիստ լինելով, նա մի և նոյն ժամանակ միակողմանի կերպով է զարդացնում մարդ:

Համակրելով աշխատանքի բաժանութեան սկզբին, մենք մի և նոյն ժամանակ սէտք է աշխատենք չափը պահպանել նորա գործադրութեան մէջ. պէտք է աշխատենք, որ այդ սկզբի իրագործմանը չգոհնի մարդի անհատական հոգեոր և մարմնաւոր յարմար զարդացումն:

«Վայ այս հասարակութեանը, ասում է գերմանացի գիտնական Ռօշը, որի հոդերականները միայն ասուուածապաշտ են, որի իրաւաբանները միայն հմուտ են հայրենիքի օրէնք-

ներին, որի զինւորականների մէջ միայն զարդացած է զինւորական ողիք:

Ռօշը կարծիքով ցանկալի է, որ նասողական կեանքը վարող գիտնականը մարմնամարդկութեամբ սպարապէր, որ ամեն մի քաղաքացի իր պարտաւորութիւնը համարէր սովորել զինւորական արուեստը իր հայրենիք սպաշտպանելու համար, որ քաղաքացին մասնակցէր իր հայրենիքի քաղաքական կեանքին և այն:

V.

Ինչպէս որ հասարակութիւնը կազմված է անհամներից, այսպէս և բոլոր մարդկութիւնը կազմված է ազգութիւններից: Ազգը մի և նոյն գեր է խաղում մարդկութեան մէջ, ինչ որ առանձին անհատը հասարակութեան մէջ:

Մնաւութիւնը մարդիս մէջ ծնվում է մարդկի կազմուածքից, բնութիւնից ստացած նորաներին յատկութիւններից, ընդունակութիւններից, հակմունքից, և զարգանում է թէ ընտանիկան դաստիարակութեան, թէ հասարակական կրթութեան միջնորդ:

Նոյնպէս և մի ազգի անհատութիւնը սպայմանաւորվում է նորա ցեղի յատկութիւններով և նմանապէս արտաքին աշխարհի երեսյների, կլիմայի, երկրի աշխարհագրական և անզարական գրութեան, պատմութեան ընթացքի աղբեցութեամբ: Մի ազգը հարաւում է ապրում, միւսը հիւսիսում, երրորդը երկրագնդի միջակ միւսը հիւսիսում, միւսը երկրագնդի միջակ

գոտիում, Մէկը ծովի ափում, միւսը սարսա-
երկրում, երրորդը տափակ երկրում...։ Ազգի
մէջ ցեղի յատկութիւնները և արտաքին աշ-
խարհի երեսյթների ազգեցութիւնը նորա մէջ
զարգացնում են ուրիշ ազգերից տարբեր բնա-
ւորութիւն և կարգում են նորան մի աշխա-
տանքին և արդիւնաբերութեանը (հոգեոր և
նիւթեական), որը նորա բնաւորութեանը յատուկ
է և համապատասխան։

Զանազան ժամանակներում, զանազան ցեղերը և ազգութիւնները այս ինչ կամ այն ինչ արդիւնաքերութեամբ օգտավէտ եղան մարդկութեանը։ Մենք չենք կարող հերքել, որ ոչ-միտական ցեղերի մէջ յարուցիւցան, երեք անգամ, մարդկութեան վիճակի վերա ամենամեծ ազգեցութիւն ունեցող երեք կրօնու Մենք չենք կարող չնանաչել, որ հոօմայեցիները գլխաւորապէս մշակեցին իրաւունքի գաղափարը։ Զենք կարող մոռանալ, որ յոյներին է պարտական մարդկութիւնը ամենանշանաւոր արհեստական կանաչ արդիւնքներուի։

Մարդկութիւնը կազմող զանազան ազգերի և ցեղերի կեանքը և տնտեսական արգիւնարերութիւնը իրավործում է մարդկութեան մէջ աշխատանքի բաժանութիւնը:

Ո՞վ չէ խմանում որ ազգերը, որոնց երկիրը
հարուստ է բնական արդիւնքներով, աւելի հա-
կումն ունեն իրանց երկրից ստացած (հում)՝
արդիւնքը ուրիշ երկիրները վաճառուհաննել
(Եքսպորտէ), իսկ բնական արդիւնքներով աղ-

քատ երկիրները մեծ մասով հակումն ունեն
արուեստագործական աշխատանքին, այսինքն
հում արդիւնքի ձևակերպութեան կամ մշակու-
թեան պարագմունքին:

«Եթէ սա առհասարակ պատմական ճշմար-
տութիւն է, ասում է Հեյդլբերգի պրօֆէսօր
պ. Կոփս, որ Անդլիայում տիրում է սառն հա-
շիւը և եսականութիւնը մասնաւոր յարաքերու-
թիւնների մէջ, սորա հետ և ազգային հպար-
տութիւնը և արհամարհանք գէպի մնացած աշ-
խարհի ազգերը, ինչպէս և ձգտումն դասերի
բաժանմունքին, հնացած օրէնսդրութիւնը, աշ-
խատասիրութիւնը և ինքնակառավարութեան
զօրութիւնը (սէլֆգօվէրնմէնտ), եթէ հաւասա-
րութեան զգացմունքը, զուարծութիւնների ձըգ-
տումն, նորութիւնների սէրը և լաւ ճաշկից
գերազանցում են Թրանսիա ուրիշ երկիրներից,
եթէ Գերմանիային յատուկ են բաւականացու-
ցիչ աշխատանքը, մարդասիրութիւնը, աշխա-
տասիրութիւնը և հասարակ ընկերական յարա-
քերութիւնները, եթէ խոալացոց անբաժանելի
են ինչպէս արհեստական ընդունակութիւնները,
այնպէս և սէր դէպի քաղցր անգործութիւնը և
այն, եթէ սա առհասարակ պատմական ճշմար-
տութիւն է, կամ թէ այդ ազգերը որ և է յատ-
կութիւններ ունեն, որոնցով նոքա մէկ մէկից
տարբերվում են,—այն ժամանակ ամեն մի ազ-
գի մէջ ացդպիսի ազգային յատկութիւններին
և արժանաւորութիւններին համապատասխան
պէտք է լինի թէ նորա տնտեսական կեանքի

Երեսյթները, թէ ազգային տնտեսութեան ընթացքը»:

VII.

Ինչպէս մանկավարժութեան խնդիրը պէտք է լինի գտնել, յարուցանել և զարգացնել երեխայի մէջ անհատական հակմունքը և ընդունակութիւնները, այնպէս և, աչքի առաջ ունենալով մարդկութեան մէջ աշխատանքի բաժանութեան օգուածը, քաղաքականութեան խնդիրը պէտք է լինի գտնել, յարուցանել և զարգացնել մի ազգի մէջ ևս նորան յատուկ այնպիսի կողմը, որը նորա հոգեկան և տնտեսական կեանքում արդիւնաւոր դործիչ կարողանար դառնալ:

«Հայկ. Աշխ.,» 1871, № 1—2.

ԵՐԿՈՒ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄ

Բարեկենդան չարաթը մենք երկու հայկական ներկայացում ունէինք Թիֆլիսում, երկումն էլ գերմանական կուրի դահլիճում:

Ուրբաթ օրը ներկայացնողները հին հայկական խմբի գերասաններն էին, որոնք չնայելով մեր հասարակութեան բոլոր գասերի գէպ՝ հայ-թատրոնական գործը անողորմ անտարբերութեանը, փոքր ի շատէ անուն են ստացել, որը նոքա թանգ գնով են գնել... տաղանդ, եռանդ և անշահասիրութիւն:

Կիրակի օրը ներկայացնում էր սիրողների (լոբիտելի) մի խումբ:

Պ. Ամերիկեանի առաջն խօսքերը ծափահարութիւնների արձագանք յարուցին... այդ ընչ է... մեր հասարակութիւնը իրան անպատվում է: Ի՞նչ—մենք այսքան թանգ վճարում ենք գերասանի նուազ ծառայութեանը,—նորա անշահասիրութիւնը, եռանդը, ճշմարիտ տաղանդը մենք ծափահարութիւններով ենք վարձատրում... այդ շատ շատ է:

Ո՞վ է եղել այն սուտ ասողը, որ թատրոնը,

որ բեմը ազդում է ժողովրդի բարոյական և
մտաւոր զարգացման վերա.. այդ սուս է:
Դերասանը ինքն իր ուրախութեան համար է
ներկայացնում: Դերասանը անգործ մարդ է, և
հեղինակն ևս, որի սրտաշարժ գրուածը նա աշ-
խանում է մեզ իր խաղով մեկնել, նմանապէս
անգործ մարդ է: Վարձառրել գերասանները
ինչ հարկաւոր է:—նոցա համար վարձատրու-
թիւն է, եթէ հասարակութեա: քանի մի ան-
դամներս բարեհաճում ենք նոցա ներկայացմա-
նը ներկայ գոտնվելու...:

Հայերը, որոնք մեծ մասով առուտուրով են
պարապում,—գրական ժողովուրդ են: Գործ-
գործ, փող առուտուր... Մենք հերքում ենք
արհեստը, հերքում ենք, որ նա մարդի բարո-
յական և մտաւոր զարգացման վերա ազդե-
ցութիւն ունի, մենք արհամարհում ենք հեղի-
նակը, որը երեսի քրտինքում աշխատում է
տարիներով միտք մշակել, ձգտում է արդա-
րութեան, մենք ծիծաղում ենք գերասանի վե-
րա, որը կամենում է (այն ևս անվարձ) թարգ-
ման գառնալ հեղինակից մշակված մտքերի...

Մենք գրական (ՊՈԼՈՅԿԻՏԵԼԵԽԱՅ) ժողովուրդ
ենք, մենք վաճառականներ ենք, մենք միայն
հարկաւոր բաների համար փող ենք միսում:
Բայց մենք ժլատ չենք,—ամենենին, —մենք ու-
րախութեամբ մսիսում ենք փողերը, և մեծ փո-
ղերը, միայն թէ մեր ծախսած փողերի գոր-
ծագրութիւնը ակներե, չօշափելի լինի: Մենք
չենք հետեւում երեսկայական գաղափարներին...

արհեստ, թատրօն, գիրք, օրագրեր, բնեմական
գրված, ուսումնարան... ինչ հարկաւոր է այս-
պիսի բաների վերա կորցնել թանկագին բուբ-
ներս, երբ մեղ ծանօթ են աւելի գրական և
ծշմարիտ ուրախութիւնները: Մենք ժլատ չենք
—ոչ,—մենք ուրախութեամբ մսիսում ենք մեր
փողերը այսպիսի գործերի համար, որոնք ան-
միջապէս մեղ գուարճութիւն են պատճառում...
փառք, պատիւները, վարձկան կին... և այն:

Մենք գրական ազդ ենք,—գրական, չօշա-
փելի օգուտներին հետեւող ազդ ենք:
Մենք չենք հասել գեռ ևս այն զարգացման
տատիճանին, որ, օրինակ, բեմական արհեստի
օգուտը ըմբանէինք,—որովհետեւ նրանից գրա-
կան օգուտ չենք տեսնուին Նորա տուած օգու-
տը բացառական է: Հեղինակը մեզ մեր
պակասութիւններն է ցոյց տալիս... մեղ ինչ
պակասութիւնների գոյց տալիս... մեղ ինչ
պակասութիւնների... մեզ ինչ փոյթ:

—Այս բամբասանք է, պարոն, լսում եմ ես
մի կողմից, մենք հասկանում ենք, մենք դնա-
հատում ենք արհեստը, մենք դարման ենք տա-
լիս ամեն տեսակ աղնիւ մոքերին և ձգտողու-
թիւններին: Արհեստը մեզ բարոյական զուար-
ժութիւն է պատճառում:

Դուք այս բոլորը ասում եք խօսքով, բա-
ցարձակ պատասխան եմ տալիս ձեզ.—խօսքը
ուրիշ է, զործը ուրիշ:
Մի երիտասարդ, ուսում առնելուց յետոյ

վերադառնում է իր հայրենիքը, կրկին մտնում է այն հասարակութիւնը, որի առօրեայ չոր և եսական անողորմ հաշիւը գէպի եղբայրները, շոայլութիւն և ներողամտութիւն գէսլի իր անձը, որին հասանելի չեն թէ վսեմ բարոյական և հոգեոր գաղափարները, և թէ արհեստական դուարծութիւնը, որին մատչելի են միայն կոպիտ, նահապետական զուարծութիւնները... թուղթ, վարձկան սէր, փողի ագահութիւնը, որը ձեռք բերելու համար ամեն միջոցները ներելի են... Այդպիսի հասարակութիւնը վերադառնում է երիտասարդը և փորձում է առաջին ժամանակը հասարակութեան մէջ կենդանի նախապաշտրմունքներին և կրքերին ընդդիմադրութիւն անել; Նա խօսքով ձգտում է գործունէութեան, աշխատանքին, արգարութեանը, անհատի իրաւունքին; Բայց նա հասարակութեան ծնունդ է, նորա վերա իրապէս չպատւասովեցաւ նոր կեանքի ուղղութիւնը; Առաջին կենսական գժուար իննդրին պատահելիս, նա իր անընդունակութիւնն է ցոյց տալիս մի ծանր կենսական խնդիր բռնելու. Նա փոքր առ փոքր ևնթարկվում է հասարակութեան հոսանքի զօրութեանը նա բարոյապէս և մտաւորապէս ընկնում է հասարակական մակերեսութիւնկ... նորա գերազանցութիւնը շրջապատող երևոյթների վերա ցնորք էր; Նա չընդգիմացաւ հոսանքին, նա խօսքով բարձր էր, բայց գործով հաւասար է... էլի մէկ զոհ:

Մի օրիորդ մի հնացած հասարակութեան

մէջ այնքան զարգացաւ, որ իր սրտի մէջ անհատական, մտածող, ճշմարիտ սէրի նշոյլը գոհական, առաջարիտ աշխատավարնէ զգացել է: Բայց նորա մէջ նախապաշտութիւնները, ծնողների մունքը, խաւարի աւանդութիւնները, ծնողների կոյլը կը տգիտութիւնը և կոպիտ զօրութեան կոյլը են, մանաւանդ նազանդութիւնը այնքան զօրել են, մանաւանդ դուարագրեալ գրութիւնից նա ելք չունի, որ ստորագրեալ գրութիւնից նա ելք չունի, հասարակութեան մէջ աշխատանք չդանելով (և հասարակութեան մէջ աշխատանք չդանելով), աշխատեն էլ նախապաշտրմունքը չէ ներում), —որ նա նախապատւում է ծնողներից աւանդված մնութիւնապաշտութեան մնանունի զգացմունքած նախապաշտութեան մնանունի զգացմունքած քին հավատակելը, քան թէ հետեւել իր ներքին, անհատական վսեմ զդացմունքների արշալումն... էլի մէկ զոհ:

Ափսոս որ միայն դրվածի միայն երրորդ գործողութիւնը ներկայացվեցաւ:

Պ. Ամերիկեանի կօմիզմը նորան լաւ գերասանների շարքումն է դասում:

Պ. Զմշկեանը հարուստ վաճառականի գերումը մի խոր տպաւորութիւն թողից ինձ վերատ:

Հարուստ վաճառական Բրիլեանտովը երկար ժամանակ ներողամիտ է գէպի իր թեթեամիտ որդին: Հին սերունդը իսկոյն չէ ըմբռնում նոր սերունդի պակասութիւնները, նախապաշտեսերունդի ազգմամբ, նորերի մէջ հներին անլով, ներքին ազգմամբ, նորերի մէջ հներին անհատնելի հմտութիւնը և նորանից բարձր կը թութեան աստիճանը: Բայց հասանում է մի ժամանակ, երբ նոքա մէկ մէկին ճամաչում են...

հին սերունդի ներկայացուցիչը յանկարծ պարզ
է տեսնում իր որդու թեթևամտովթիւնը, ան-
բարոյականութիւնը, լրութիւնը, առերես,
վայրիվերոյ կրթութեան հետեանքը... և կար-
ծես թէ վրէժ հանելով իր սխալմունքից, վրէժ
հանելով իր սեփական անձից, որ նա նոր սե-
րունդի հետ պատահելիս կարողացաւ առաջին
անգամ սխալվել, խառնվել, շփոթվել,—նա
սկսում է յանկարծ այն խստութեամբ և անո-
ղորմ բռնաւորութեամբ վարմել երիտասարդի
հետ, որ գործ էր զնում նորա հայրն ևս նորա
վերաբերութեամբ:

Ներկայացման վերջն զրվածը «Պառաւնե-
րին խրատ» Փարսկօղբը վիլի ժամանակը եթէ
մենք շատ ծիծաղեցինք, մենք այնքան պար-
տական չենք զրվածի մոքին, ինչքան տ. տ.
Արամեանցի, Սաթենիկի, պ. պ. Ամերիկեանցի
և Միքաղեանցի գեղեցիկ խաղին:

Կիրակի օրը, ինչպէս ասացի, ներկայացնում
էին սիրողները: Դէպի սիրողները մենք, ի հարկէ,
պէտք է աւելի ներողամիտ լինենք, քան թէ
դէպի գերասանները և այս պատճառով յայտ-
նում ենք թէ զնահասում ենք պարոնների
ձգողութիւնը և բարի նպատակը: Ներկայաց-
րած ծառաւոր ոչ օպէրէտի նման էր մի կող-
մից, իսկ միւս կողմից Գէօտէի գրվածի մէջ
միտքն ևս անյաջողակ թարգմանութեամբ ան-
ձոռնացրած էր: Այն օրը մենք կրկին ուրա-
խութիւն ունեցանք բեմի վերա մեր չորրեալի

գերասամներին տեսնել... բայց այս անգամ
նոցա խաղը կարծես աւելի սառն էր և ան-
նշան... կարելի է այն պատճառով, որ բեմի
վերա արջապատում են նոցա արհեստական
գործի մէջ դեռ ևս անփորձ երեխաները:

„Մեղու“ 1871, № 7.

ԳԻՏՆԱԿԱՆ ԱՆՍԽԱԼԱԿԱԾՆՈՂԹԻՒՆ

I.

Երբ անցեալ տարի կաթոլիկ սուրբ հայրեւրը, դումարվելով Հռօմի մէջ, յայտնեցին իրանց ժողովի բերանով և հաստատեցին պապի տնու և իս աւականութեան վարդապետութիւնը, ամբողջ Եւրօպան ծիծաղով պատասխանեց այդ անձունի վարդապետութեան յայտնութեանը:

Ի՞նչ է պատճառը, որ ժամանակակից եւրօպական հասարակութիւնը այլ ևս չէ համակրում այդպիսի միջնադարեան գաղափարներին... բոլոր լուսաւորված երկիրների մէջ ի՞նչ էր այն սաստիկ ծիծաղի շարժառիթը:

II.

Եթէ մենք քննական աչքով նայենք բնութեան երեսյթների, թէ մարդկութեան պատմութեան ընթացքի, թէ անհատի հոգեոր կեանքի վերա, — մենք կհամոզվենք որ ոչ մի տեղ, ոչ օրդանական և ոչ անօրդանական

բնութեան մէջ չկայ անշարժութիւն: Ոչ թէ միայն բոյսերի և կենդանիների կեանքի մէջ անդադար շարժում կայ, ոչ թէ միայն բոյսերը և կենդանիները ծնվում են, մեծանում են և մեռնում են, — բայց և անօրդանական բնութեան մէջ նշմարվում է անընդհատ շարժում կամ կոփւ: Քարերը օդի ազդեցութեամբ հողմահարվում են (մաշվում են), երկրի մակերեսոյթը փոփոխում է իր ձեր և տեսքը թէ ջրերի, թէ երկրագնդի ներքին կրակի գօրութեան ազդեցութեամբ: Երկրագունդը շարունակ կերպարանափոխութեան ընթացքի մէջ է գոնսվում: Ինչպէս հաստատում են գիտնականները, քանի մի երկիրներում, որտեղ որ այժմ ցամաք է, առաջ ծով էր գտնվում: Եւ այժմ ևս հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս թէ ցամաքի քանի մի ափերը ընդարձակվում են, իսկ միւնքները շարունակ ծածկվում են ովկիանոսի ջրերով: Յայտնի է, որ կան քաղաքներ, որոնք քանի մի դար առաջ ծովի ափում էին գտնվում: Այժմ բաւական հեռու են ծովից... և այլն:

III.

Որտեղ որ նայենք, մենք ոչ մի տեղ ոչ բնութեան, ոչ մարդկային պատմութեան երեւոյթների, ոչ կենդանիների կազմակերպութեան, ոչ ևս անօրդանական (անշունչ) բնութեան, ոչ մարդի հոգեոր կեանքի մէջ, չենք պատահի կատարելատիպերի (կատարելագործութեան),

բայց ամեն տեղ կնկատենք մշտնջենաւոր ձըգւտումն դէսի կատարելագործութիւնը:

Ժամանակակից եւրօպակամն հասարակութիւնը երկար ժամանակ մշակելով իր մէջ ճիշտ գիտութիւնները, կամայ ակադեմիայ ինքն ևս ենթարկվեցաւ այդ գիտութիւնների ոգու ազդեցութեանը, և եւրօպացու միտքը ընտելացաւ ճիշտ գիտութիւնների մտախորհութեան եղանակին:

Ճիշտ (positive) գիտութիւնների եղանակով չնչաւորած մտախորհութիւնը չ ա փ դարձաւ եւրօպացու համար, նորա ամեն գատողութիւնների մէջ:

IV.

Ի՞նչ է ճիշտ գիտութիւնը: Եւ մտախորհութեան ի՞նչ եղանակին հետեւում է նա:

Ճիշտ գիտութիւնը բազմակողմանի կերպով քննում է մի երեսյթ (հոգևոր կամ նիւթական), անում է այն երեսյթի վերաբերութեամբ փորձեր, աշխատում է ինչքան կարելի է բազմացնել փորձերի թիւը, հաստատում է այդ զանազան փորձերի մէջ պատճառական կազմը, և վերջապէս հետազոտած երեսյթների քանակութեան միջակ թուլից եղանակում է այս կամ այն երեսյթի դրական օրէնքը: Եթէ գիտութիւնը քանի մի ժամանակից յետոյ համոզվում է, որ նորա հաստատած օրէնքը թերի, անհիմն կամ գոնէ հերքելի է,—նա չյուսահատ-

վելով կրկին նորոգում է փորձերը, կամ հետազոտած երեսյթը կրկին և կրկին փորձերով վերաստուգում է: Նա իրան երբէք անսխալ չէ կարծում, նա միշտ աշխատում է արդէն յայտնած ճշմարտութիւնը կրկին բազմակողմանի քննութեան տակ ձգել: Երբ նա համոզուեցաւ, թէ սխալվել է, նա խոստովանում է իր սխալը:

Եւ այսպէս երբէք կատարեալ չլինելով նա միշտ ձգտում է դէսի կատարելագործութիւնը:

Ան ո խալ կարող են լինել միայն կատարեալ գաղափարները, երեսյթները կամ սկիզբները:

Բայց որովհետև կատարեալ բան չկայ ոչ մարդկութեան, ոչ բնութեան մէջ; անսխալ իրան յայտնող ոկիզբները իրանք իրանց գատապարտում են անշարժութեան:

V.

Կարծելով ինձ անսխալ, ես հերքում եմ իմ անձի համար լուսաւորվելու, առաջադիմութիւններ անելու, բարւոքելու, ձգտելու պահանջմունք: և հարկաւորութիւնը,—ուզեմն ես հասած աստիճանի վերա անշարժ եմ մնում:

Այս, գիտութիւնը և գիտութեան ոգով գաստիարակված եւրօպակամն հասարակութիւնը ծիծաղելով ընդունեցին Հումի պապի անսխալականութեան յայտնութիւնը: Գիտութեան համար, որին յայտնի է ինչքան տանջանք, աշխատանք, ուսումնասիրութիւն, քրտինք արժէ մի

որ և է ճշմարտութեան հետազօտութիւնը,—գիտութեան համար խորթ է թւում, երբ որ մի սկիզբ, իրան կատարեալ կարծելով, յայտնվում է անսխալ խոկ իրան անսխալ յայտնելով դատապարտում է ինքն իրան անշարժութեան պահպան:

Ճիշդ գիտութիւնը անդադար չարժումի մէջ է դանվում:

Ճիշդ գիտութիւնը սովորեցնում է մեզ անխոնջ ինքնաքննութիւն:

VI.

Ոյս ընդունված միտք է, որ հայերը երկառակութիւն սիրուղ ժողովուրդ են, որ նոքա զրկված են ընկերանալու ընդունակութիւնից, որ հայերի այդ յատկութիւնը մի քանիսների (պատմաբանների) կարծիքով նոցա պատմական ընթացքի աղկեցութեան հետեանք է, կամ ուրիշների (աստուածաբանների) կարծիքով, երկնային անէծք է....

Եւրօպական կրթութեան մեծ արժանաւուրութիւններից մէկը նորա ձգտումն է ամեն բանին, ամեն մի պակասութեանը գեղը (կամ միջոց) պտուելու...

Յանկալի է, որ օրինակ առնելով եւրօպական ինքնաքննութեան ոգուց, մենք ևս մտածէինք հայկական տարրի մէջ այդ պակասութեան դոյսութեան պատմական պատճառների և

նորան մեր մէջից վերցնելու հնարաւորութեան մասին:

Մենք չէինք կարող այստեղ պատմական հետազօտութիւններ անել մեր տարրի մէջ այդ յատկութեան զարգացման պատճառների վերաբերութեամբ. մեր գիտաւորութիւնն է միայն առաջարկել ընթերցողին մեր կարծիքը այդ պակասութիւնը մանկավարժական միջոցով վերցնելու կարելութեան մասին:

VII.

Ես ասացի մանկավարժական միջոց—բայց մանկավարժական միջոց կարող է միայն նորահաս սերունդի վերա աղցելու... Մեր սերունդը չենթարկվեցաւ այդ փորձին... կամենում եմ սեել, թէ այն սերունդի երիտասարդների վերա ես, օրին մենք պատիւ ունենք պատկանելու, չպատւաստվեցաւ ճիշդ գիտութիւններին յատուկ մտախորհութեան եղանակը:

Մեր երիտասարդների մեծ մասի վարմունքի և գործունէութեան առաջնորդող ոկիզը անսխալականութիւնն է:

Ի՞նչ է սորա պատճառը:

Մեր երիտասարդները այնպիսի շրջաններում են մեծանում, դաստիարակվում և կըրթովում, որտեղ անխոնջ աշխատանքի գաղում, զավականութիւնը աշխատանքի գաղափարը դեռ ևս չէ իրադորձվել, որտեղ ճիշդ գիտութիւնները, որոնք միշտ իմթան են անընդհատ աշխատանքի համար, գեր ևս մտցրած չեն հատ:

և որտեղ ուրինն անյայտ է անդադար ձգտումն զեզի ինքնաքննութիւնը:

Ուշադրութիւն դարձրէք մեր հասարակական դործերի ընթացքի և նոցա մէջ մասնակցող անձերի վերա (էլ չեմ խօսում ծերերի մասին) — և դուք կնկատէք, որ դործող անձերից ոչ մէկը չէ կարող երբէք միւսին զիջումներ անել:

Պատճառը շատ պարզ է:

Մեղանից ամեն մէկը անշարժ է, և եթէ կամնար ևս, չէ կարող փոխել իր կարծիքը, իր համոզմունքը, ուրիշ ուղղութիւն տալ իր մտախորհութեան ընթացքին:

Մեր սկզբնական դաստիարակութեան և բարձր կրթութեան մէջ պակաս է ճիշդ տարրը գիտութիւնների....

Թէև մննք տեսաբար հասկանայինք թէ հասարակութիւնը օրգանական կազմուածք է, որի գործի չներից ամեն մէկը նշանակված է մի առանձին գեր խաղալ, մի որոշ պաշտօն կատարել ընկերական և հասարակական կեանքում, — թէև տեսաբար համոզված ևս լինեինք, որ առակ (absolu, աբսոլուտնայ) ծշմարտութիւն չկայ, և ծշմարտութիւնը վերաբերական լինելով պիտի կազմի տարբեր, ծայրայեղ կարծիքներից, որոնք մէկը մէկին օգնելով, մէկը մէկին քննելով և հաւասարակշռելով, ծնուռ ևն մի միջակ երեսյթ, որ կարող է (հասարակութեան կարծիք լինելով) միջակ ծշմարտութիւն կոչվել....

Մենք պէտք է համենք այն մտքին, որ մարդկային ոչ մի անհատը արհամարհելի չէ (եթէ նա անքնական չէ) ընդհանուր օգտի համար, երբ նա որ և իցէ աշխատանքի դօրութիւն է ներկայացնում: Հասարակութեան օրգանական ամբողջի ամեն մի կազմող մասը անհամաժեշտ է... միայն թէ հասարակութեան գործիչներից ամեն մէկը չպիտի սխալվի իր պաշտօնի վերաբերութեամբ, և իր վերա պիտի նայէ որպէս հասարակական ամբողջ մարմնի կազմակերպութեան մի փոքրիկ մասի վերա:

VIII.

Իսկ զարդացման այդպիսի աստիճանին հասնելու համար, մեզանից ամեն մէկին հարկաւոր է հասարակապէս զարդացած լինել:

Ինքնաքննութեանը հասնելու համար հարկաւոր է անհատին երբէք անշարժ չլինել:

Անդադար չաշխատելով, կամ զարդացման և մտաւոր պարապմունքի մի նշանակված կետին հասնելուց յետոյ անշարժ մնալով — ուրեմն միջոց ևս չունենալով իր անձը անդադար քըննութեան ենթարկելու, — մարդը բաւականանում է իր մտաւոր զարդացման աստիճանով, ուրեմն ինքնահաւառն է դառնում: Վայ այն հիմնարկութիւններին և անհատներին, որոնք անշարժ մնալով, ինքնահաւառնութեան և անսխալականութեան համոզմունքին են հասնում....

Թող պապութեան ինքնահաւառնութիւնը և

ինքնապաշտութիւնը ծնի անսխալականութեան
վարդապետութեան հրէշաւոր երևոյթը,—բայց
դիտութեան անկեղծ կուսակիցների համար
անյարմար, հերքելի և գատապարտելի է թվում
անսխալականութեան սկիզբը:

Թող մեր ծերերը և նոցա հետ ևս մեր նոր
սերունդի երիտասարդների մեծ մասը բոլորու
վին անընդունակ լինելով՝ անընդհատ աշխա-
տանքի, անցնեն իրանց կեանքի մնացած տա-
րիները անշարժութեան, անձնապաշտութեան,
ինքնահաւանութեան ապարդիւն զգացմոնքնե-
րի մէջ, թող անսխալականութեան կուսակից-
ները գառնան... մենք նոցա համարում ենք
հասարակութեան համար կորած մթերք:

Բայց աշխատենք ճիշտ գիտութիւնները և
նոցանից մշակված մտախորհութեան եղանակը
գոնէ ապագայ սերունդի մէջ մտցնել:

»Մեղու«, 1871, № 9.

ՄԵԿ ՄԵԿԻՆ ՄԵՂԱԴՐՈՒՄ ԵՆՔ

I.

«Միթէ գու» «Մեղու», «Հայկ. Աշխ.» կամ
«Արարատը» չես կարդում, միթէ հայերէն ոչ
մի գիրք անդամ չես կարդում,—հարցրեցի ես
մէկից...

—Եհ... բան չունես, պատասխանեց նաև
«Ի՞նչ է պատճառը, որ չես հետաքրքրվում
մեր գրականութեամբ»

Գծուել ես... գրականութեամբ հետաքրքր-
վել որն է... Արդեօք հայերէն կարդալու բան
կայ, որ ինձ կարգալ ես առաջարկում... լու չէ
որ ազատ ժամանակիցս օգուտ քաղեմ օտար
մի լեզով գրած բան, օրագիր կամ գիրք կար-
գալու, քան թէ ձեր հայերէնը կարդամ... բան
չունես...

Ես լուեցի:

Նորերումս պատահում եմ մի պարոնին, որը
անդովելի սովորութիւն ունի ժամանակ առժա-
մանակ հայկական օրագիրներում յօդուածներ
տպելու:

«Պարոն, ասու՞մ եմ իս նորան, դուք հայերէն

Հգիտէք, կամ եթէ դիտէք ևս, ձեր ստեղծած հայերէնը, ինչքան որ կանոնաւոր ու ընտիր լինէր, ժողովրդի դիտեցած հայերէնը չէ, դուք ժողովրդի համար անմատչելի, անհատկանալի, շնծուածով էք դրում...: Բայցի սորանից դուք այսպիսի փիլիսոփայական, վերացական նիւթեր էք ընտրում, այնպիսի սարձր դադախարներ էք յայտնում, որոնք ժողովուրդը մարսել չէ կարող, ես դուցէ սիարիում եմ, բայց իմ կարծիք է, որ մեր գրողները և խմբագրողները չեն խմանում իրանց գրուածներում ժողովրդի հասկացողութեանը յարմարվել: Եւ այդ է պատճառը, որ մեր գրուածքը չեն կարգում»:

— Ոչ, պատասխանեց ինքնակոչ հեղինակը, մեր գրականութեան թշուառ գրութեան պատճառը ժողովրդի սառնութիւնն է զէպի մեր աշխատանքը: Միջոց չունենալով ինձ միավէս գրականութեանը նուիրելու, ես ինչպէս կարող եմ յուսալ, որ երենի գրող դառնամ... ես գրում եմ, երբ աւելորդ ժամանակ եմ դառնում: Երբ պարագմոնքս կամ իմ սպրուսոր ապահովելու հոգաբ ինձ ներում են դրիչը ձեռիս պարապ չանցնել մէկ երկու ժամ...: Թաղ ժողովուրդը ճանաչէ մեր վաստակի գինը, թող վճարէ, վարձառը հեղինակի և խմբագրի աշխատանքը,— և այն ժամանակ մենք օրինաւոր յօդուածներ կառաջարկենք ընթերցողին... և ապահովացրած լինելով ապրուսի կողմից, մեր գրուածներն ես մեր ընթերցարութեան, ժողովրդի կեանքի և կարիքների հետազոտութեան

հետեանք կլինեն... ժողովուրդն է մեղաւոր, որ մնաք օրինաւոր լրագիր, օրագիր և գրքեր չունենք:

Ես կրկին լոեցի:

Այդ ինչ պատիմ է... ժողովուրդը մեղաւորում է հեղինակին, իսկ հեղինատկը մեղագրում է ժողովրդին:

Ո՞վ է արգար, ո՞վ է մեղաւոր:

«Ես չեմ կարգում հայերէն, որովհետեւ կարգալու բան չկայ», — ասում է մէկը:

— Ես չափից դուրս աշխատում եմ, ես իմ բոլոր ձիգն եմ թափում քեզ օրինաւոր, հետաքրքիր գրուածներ առաջարկելու... բայց ինչ անեմ, որ չես կարգում, կամ ինչ անեմ որ աշխատանքս չես վարձատրում... — ասում է միւսը:

II.

Մի անգամ, խօսելով մի ազքատ արհեստաւորի հետ, ես հարցրեցի նորան, ինչու նա իր երեխաները ուսումնարան չէ ուղարկում:

«Ես հինգ երեխայ ունեմ, պարոն ջան, պատասխանեց արհեստաւորը, մէկին ուսումնարան եմ տուել, ու ամսական երեք ըուրփի եմ վճարում նորա ուսման համար: Ասենք թէ երկու վերջին երեխաներս գեռ շատ փոքր են, — բայց գարձեալ մնացած երկուսի համար էլ ամսական Յ ըուրփի վճարելու միջոցներս չեն ներուան:

Խեղճք երգում էք ուտում, որ կարողութիւն չունի ամիսը Յ ըուրփի վճարելու:

«Եթէ մեր հարուստները, աւելացրեց նաև փոքր ինչ լուեց յետոյ, իրանց հարստութիւնը այդքան չխնայէին, ու մեզ պէս խեղճերին օդնել կամենային, իրանց փողով ուսումնարաններ չինէին ու մեր երեխաների համար ուսման վճարը տային,—այն ժամանակ Սստուած վկայ, որ մենք էլ սրտի յօժարութեամբ բոլոր մեր երեխաները ուսումնարան կուղարկէինք ու անուսում չինք թողնիլ նոցաւ Մենք միթէ չինք հասկանում, որ ուսումը լաւ բան է:

Քանի մի տարի առաջ ես գնացի մի շատ հարուստ պարմին այցելութիւն, իմոդրելու նորանից քանի մի րուբի բարեկործական նպատակի նուիրելու...

«Սստուած վկայ, չեմ կարող. հրամանքդ իզուր նեղութիւն էք քաշում,—մենք այդ սոսորագրութիւններից ու այս կողմ այն կողմ ժողովուրդին օգնելու նպատակով փող տարուց զզվել ենք... Ձեզ կարելի է յայանի չէ, որ ես տարէնը 10 րուբի ն... ուսումնարանին եմ նուիրում, 15-ը այն եկեղեցուն և այյն Բացի սորանից Կիրակոսովին (շատ լաւ տղայ է, եթէ ճանաչում էք) իմ հաշուով համալսարան ուղարկեցի Այսքան տալիս ենք ազգին մեր զըրպաններից... գտնէ այդ մեր տուած փողերի գործադրութեան հետհանքը տեսնէինք.... Հրամանքդ գեռ ջահել էք—որ իմ փորձի չափ փորձ ունենայիք, կհամոզվէիք, որ մեր ժողովուրդը ծոյլ և անշորհակալ ժողովուրդ է...»

Ո՞ւմ հաւատաս, աղքատը մեղադրում է հարուստին, հարուստը մեղադրում է աղքատին:

III.

Հիմի ինչ անենք:

Սպասենք, որ ժողովուրդը հասկանալով լինթեցանութեան օգուտը վարձատրի հեղինակին և խմբագրին, կամ սպասենք, որ անշահասէր հեղինակը ու խմբագրիր վարձատրած չինելով այնչափ զարգանան, որ հետաքրքրական, յարմար և օգտաւէտ գրուածներ առաջարկեն ընթերցողներին:

Սպասենք, որ ժողովուրդը լինքնաօգնութեան սկիզբը ըմբռնի, կամ սպասենք, որ հարուստ դասը իրան նուիրէ ժողովրդական լուսաւորութեան հոգալուն...»:

Ի՞նչ անենք:

IV

Բաւական է մէկ մէկին մեղադրել:

Միթէ չկայ մեր մէջ եռանդի, ազնուութեան, դէպի առաջադիմութիւն սիրոյ, դէպի լոյս ձգտման նշոյն էլ,—որ բոլոր ազգի մէջ չի գտնվիլ գործունեայ մարդիկների մի խումբ, որը յանձն առնէր կազմել մի գումար, և նորան շահեցնելով, կարողանար նպաստել գրականութեան զարգանալուն:

Միթէ չի գնտվիլ աշխատողների մի խումբ,
որը օգուտ քաղելով այն կումարից, հրատա-
րակէր ինքնուրոյն ու թարգմանական գրուածք-
ներ, կամ հիմնէր մի օրինաւոր օրագիր, որի
աշխատակիցները վարձաարած լինելով, իրանց
մտաւոր ոյժը լիապէս նուիրէին մեր նորահաս
գրականութեան մշակելուն:

"*Մեղմու*", 1871, № 11.

BUNKBURG

I.

Ընթերցողը երևի յիշում է, որ խօսելով մի
յօդուածի մէջ բարեկենդան շաբթին գերմանա-
կան կլուրբում տուած երկու ներկայացումների
մասին, ես ասացի թէ գէպի սիրողները մենք
պէտք է ներողամիտ լինենք, գնահատելով նո-
ցա բարի ձգտումները և նպատակը... Այժմ
այդ սիրողները խումբ դարձան... նոցա գոր-
ծունէութիւնը դառնում է հասարակական գոր-
ծունէութիւն և ենթարկվում է ուրեմն օր ա-
գրութեան քննադատութեանը և ա-
պա հասարակական կարծիքի գատառտանին:

四

Այս ապրիլի 8-ին աֆիշայից տեղեկանալով
թէ հայերէն «Ֆառարա» են տալիս, ես գնացի
թատրօն, թէն արդէն մի անգամ տեսած էի
գերմանական կուբում.,. Թատրօնի շինութեան

անցքումը պատահում է հին ծանոթներից մինը, որն ինձ հարցնում է,—«Աներիկեանն էլ կը ներկայացնէ այսօր, չգիտես»:—Ոչ, պատասխանեցի:—Ուրեմն ով է խաղում»—Ահա քեզ առփիշա, կարող ես կարդալու—«Այդ բոլոր անուններից միան երկուս եմ ճանաչում, ո. Սաթենիկ և պ. Կարապետեան, որոնք առաջ էին խաղում հին խումբի հետ Մնացածները ինձ անծանօթ անձեր են...»:

Ինչի չկայ Զմշկեան, ինչի չկայ Ամերիկեան, այդ հարցը կրկնեցին շատերը...»:

III.

Կար ժամանակ (տաս տարի առաջ), երբ հայկական թատրօնական խումբը ողբերգութիւններ էր ներկայացնում... Սամէլ, Արշակ II..., Վարդան... որոնք որպէս հայկական գլորուածներ նշանակութիւն կարող էին ունենալ, բայց եթէ նոցա վերա նայէինք արհեստական աջով, եթէ հասթեմատէինք նոցա եւրօպական գրուածների հետ, — նոցա արհեստական արժանաւորութիւնները շատ չնչին. մեզ կերեային Խումբը սխալվելով, թափառելով կարսպացաւ ժամանակով ճանաչել ժողովրդի պահանջները և փոխանակ ողբերգական ու պատմական պիեռանների, սկսեց ներկայացնել ժողովրդի կեանքից առած կենդանի թէ ընտանեկան և թէ հասարակական երկոյթները:

IV.

Բայց վերագանանք ապրիլի 8-ի ներկայացմանը: Թատրօնի գահվաճում իմ բարեկամիս կողմը նստած, մինչև որ վարագոյրը չբացվեցաւ, ես նայում էի բազմաթիւ հասարակութեան վերայ... «Դու պիեսայի հետ ծանօթ ես», յանկարծ հարցըց ինձ բարեկամու—Այն, մի անդամ ներկայ եմ գտնվել նորա ներկայացմանը—«Այդ ինչ տեսակ թառւստ է,—եթէ Գեօթէի գրած ողբերգութիւնն է, իս շատ ուրախ կլինէի նորան մեր բեմի վերայ տեսնելու: Բայց ափիշայի վերայ գրած է օպէրէ և կայ, այդ ինչ պէտք է լինի... երևի երաժշտութիւն և երգեր կլինեն:—Ես զարմանում եմ քո եսականութեան վերայ, պատասխանեցի ես, գու ասում ես, որ ուրախ կլինես Գեօթէի թառւստը տեսնելու, բայց մտածիր փոքր ինչ և ուրիշների վերայ, մտածիր ժողովրդի վերայ: Գեօթէի ողբերգութիւնը, ի հարկէ անհամեմատ բարձր է գեռ երեխայական հասակում գտնվող մեր արհեստի ստեղծուածներից... բայց իսկ այն պատճառով, որ նա չափազանց բարձր է, որ նա հանձարի ծնունդ է, որ նա հիմնվում է մեր ազգին անծանօթ գերմանական ժողովրդական աւանդութիւնների վերայ—նա գրաւել չէ կարող հայ հասարակութիւնը:

Գեօթէն հրատարակեց թառւստի առաջին մասը 1804 թուին միայն, իսկ թառւստի ժո-

զովրդական աւանդութիւնը կենդանի էր Գերմանիայում Գեօթէից առաջ:

«Դու ուրեմն կարծում ես, որ մենք գերմանական այն աւանդութեան հետ ծանօթ չլինելով, չենք կարող և Գեօթէի դրվածը հասկանալ...»:

Այդ բոլորովին ճիշդ է, և ես սորան կաւելացնեմ. որ այն ազգը, որ ինքն իւր աւանդութիւնների յիշատակը կորցրել է, գրեթէ անընդունակ է ըմբռնել և ուրիշ ազգի ժողովրդական աւանդութիւններից մշակուած հանձարեղ դրվածը: Վերջապէս դու գիտես, որ Գերմանիայում անդամ «Ձառւատ» կատարելապէս չեն հասկանում, ուր մասց որ մենք հասկանաք. «Ձառւատը» մի այնպիսի դրված է, որի մասին հազարաւոր քննադատութիւններ հրատարակեցան զանազան լեզուներով, որի գաղափարի մեկնութեանը համալսարանի պրօֆէսորներից շատերը երեք, չորս ամսվաց դասախոսութիւններ են նուիրում:

V.

Բայց վարագոյրը բազվեցաւ և մենք դադարեցրինք խօսակցութիւնը: Խաղը սկսվեցաւ Քանի լսում էինք ու նայում էինք, այնքան աւելանում էր մեր զարմացքը....

Այդ ինչ է վերջապէս, բացականչեցինք երկուս էլ: Ոչ օպէրա է, ոչ էլ զրամա... երաժշտութիւն, խորական խօրիստների երգեցո-

զութիւնը... բենգալեան կրակ, հրաշալի դեկօրացիաներ և անփորձ դերասանների խաղ, և անչնորհ շարժմունքներ:

Երկու գործողութիւնների մէջ ժամամիջոցում ես բարեկամիս հետ անցքումը մանդալով, հարցրեցի նորան ինչպէս է հաւանում նա այդ հրէշաւոր ներկայացումը: «Գիտես, պատասխանեց նա, որ այդ մարդիկը գործնական մարդիկ են... նոքա լաւ ըմբռնեցին մեր տղէտ և հնամոլ ժողովրդի պահանջմունքը.... Այս, գուք սաստիկ կախալվէք, եթէ կուղենաք ժողովրդին իր կեանքը կենդանի երևյթները, իր պակասութիւնները ցոյց տալ, եթէ կկամենաք ցոյց տալ նորան ինչպէս նորա ընտանիկան կեանքը լինչնախալպարմունքներով, ինչպէս կոպիտ հայրը բռնադատում է իր աղջկանը, ինչպէս հարուստը կողոպատում է աղքատին... և այն: Հասարակութիւնը չէ համակրում նորան դաստիարակելու այդպիսի ձգտումներին: Նորան ինչ է հարկաւոր... բենդալեան կրակ, երաժշտութիւն (որի արհեստական արժանաւորութիւնը անդամ նա չէ զնահատում), նորան հարկաւոր է արտաքին ձեեր, աչքի դիպչող երևյթները, դէկօրացիաները, աղմուկ...: Հարկաւոր է շուզուրթել նորա հակումներին դէսի վայրենի զուարձութիւնները, հարկաւոր է շողոքութել նորա կրքերը, հեշտասիրութեան զգացմունքին: Որ «Ձառւատ»-ը նորան հասկանալի և հաճելի լինի, պէտք է համեստ, սիրող և աշխատասէր դերմանացի Մարդարէտ աղջիկը մի թեթևամիտ

և... կյան ներկայացնել,—պէտք է դէպի յաւիւտենական, ճշմարտութեան ճամաչողութիւնը միշտ ձգտող ինքն ֆառւստի վաեմ անձականութիւնից մի չնչին էակ, միայն հեշտասիրութեան զգացմունքին նուիրված մարդ շինել...: Նկատել ես դու այդ անճոռնի թարգմանութեան ներկայացման ժամանակ, որտեղ էր ծափահարում ժողովուրդը... նա այնտեղ իր ծափահարութիւններով արժանացրեց, երբ ֆառւստը գրկեց իր սիրեկանը, կամ նմանապէս այնտեղ, երբ Մարգարիտը ասում է. «Բնչ սիրուն օրիորդ եմ ես.—այժմ ինձ միայն մի սիրահար է պակաս, կամ նա ծափահարում էր, երբ տեսնում էր բենդպալեան կրակ, դէկորացիօններ, հրաշքներ, երբ լսում էր երգեր, աղմուկ...:

VI.

Վերջապէս մի գործնական խնդիր: Այդ հրէշաւոր ներկայացումից երեսում է, որ պարունակութեան մեծ ծախսեր են արել... իսկ միւս կողմից մեղ ափիշայից յայտնի է, որ նոքա Պետերբուրդի ուսանողների օգտի են խաղում... Հասարակութիւնը սիրով ընդունեց այդ ներկայացումը, որովհետեւ միշտ հետաքրքրվում է ուսանողներով... նորան ցանկալի է տեղեկանալ, թէ այդ ծախսերից յետոյ որքան ստացան ուսանողները:

Բացի սորանից, նոցա ափիշայից երեսում է, որ նոքա սիրողներ են, իսկ ընդմի վերայ մենք

(ինչքան ինձ յայտնի է) վարձկան դերասաններ ենք տեսնում նոցա հետ խաղալիս...:

Եւ նոքա թէ իրանց ընտրած ժամանակով, թէ իրանց ներկայացման ուղղութեամբ, թէ հին խումբի քանի մի անդամները խիելով, արգելք են գնում հին խումբի ներկայացմանը... իսկ սիրողները երբէք չպէտք է արգելք գնեն մշակ գերասանների աշխատանքին: Ուրեմն նոքա սիրողներ չեն, այլ նոր խումբ են... բայց այն ժամանակ օրագրութեան ձայնը և լուսաւորեալ գասի հասարակական կարծիքը կարող են արդիօք ներողամբ լինել դէպի նոցանից ընտրած ուղղութիւնը— Ոչ:

Ինչի չեն կարող:

Որովհետև յանձն առնելով հայկական թատրօնական գործը, նոքա մի կողմից պատասխանատու են հին խումբի առաջ, միւս կողմից հասարակութեան առաջ: Մի կողմից կամինալով քանդել հին խումբը նոքա իրանց վերայ պատասխանատուութիւն պիտի առնեն շարունակել թատրօնական գործը. իսկ միւս կողմից իրանց ներկայացումներին ուրիշ ուղղութիւն տալով, նոքա պատասխանատու են ժողովրդի առաջ:

ճառը, որ մենք ոչինչ չենք հասկանում, և չենք
հետաքրքրվում այդպիսի ներկայացումներով,—
պատճառը այն է, որ նիւթը առնված է մեզ
օտար տարրերից, չիշելով հեղինակութեան
անձոռնութիւնը:—Մեր ժողովրդին առհասարակ
գուռար է բաւականացնել, բացականչեց մեր
յետեից նստած մի պարոն, խառնվելով մեր
խօսակցութեան մէջ,—ինչ ուզում էք ներկա-
յացրէք, ժողովուրդը էլի թատրօն չի գալ—
«Ի հարկէ, եթէ դուք ողբերգութիւններ կներ-
կայացնէք, ժողովուրդը չի գալ պատասխանե-
ցի ես բողոքող պարոնին»:—Ուրիշ ինչ ներկա-
յացնելք, հարցրեց նա ինձ արհամարհական
ժպիտով:—Ժողովրդական կեանքից առած երե-
ւոյթները, ժողովրդի մէջ եղած կենդանի հա-
սարակական ինդիքները, ասացի ես:

Իմ այս պատասխանը ծիծառ յարուցեց սկա-
րոնիս մէջ,—մենք ինքներս մեր կեանքի հետ
րաւական ծանօթ ենք, վերջապէս ասաց նա
ինքնահաւան կերպով, իզուր նեղութիւն էք
քաշում մեզ մեր կեանքը բեմի վերայ ներկա-
յացնելու:

II.

ՍՈՒՆԴՈՒԿԵՍՆՑԻ «ՊԵՊՈ»

I.

Դուք յիշում էք, սիրելի ընթերցող, որ ես
իմ վերջին յօդուածի մէջ խօսում էի մի նոր
կազմված թատրօնական խումբի մասին: Այդ
խումբը «Ճառաւատ» օպերէտկայից յետոյ մի ու-
րիշ պիէսա էլ ներկայացրեց «Վարդ և Սատղիկ»
անոնով... Այդ արհեստական հրէշի մասին, եւ-
թէ յաջողուի ինձ, ուրիշ անդամ կխօսեմ և կը
յայտնեմ միտքս...: Միայն կյիշեմ այստեղ այն
խօսակցութիւնը, որ ես ունեցայ մի պարոնի
հետ այդ պիէսայի ներկայացման ժամանակ:
«Ի՞նչպէս էք հաւանում այդ ներկայացումը,
հարցրի ես պարտէրի՝ մէջ իմ կողմի նստած
պարոնից:—Շատ գեղեցիկ է, պատասխան
տուեց նա: «Այսինքն ինչ կողմից գեղեցիկ է,
ինչ արժանաւորութիւններ էք գտնում այդ
դրուածի մէջ...»: Իմ պարոնս լուսմ էր:—Ես
իմ կողմից գոնէ խօսովանում եմ, շարունա-
կեցի ես, որ ոչինչ չեմ հասկանում... իսկ դուքք
—ես էլ ոչինչ չեմ հասկանում, պատասխանեց
իմ նոր ծանօթա:—«Բայց գիտէք ինչ է պատ-

վրդական կեանքի հետ ինքն ժողովուրդը ծառաթացնելու համար, հարկաւոր է նորա կեանքից գուրս, արտաքին մի երեսյթի միջնորդութեամբ ազդել նորա կաղմուածքի զգայարանների վերայ նորա մէջ ինքնամանաչութիւնը զարթեցնելու համառ.

ԲԵՆԸ այդպիսի միջոցներից մէկն է. ժողովրդական կեանքից առած մի պիէսսա կարող է ինքն ժողովրդին իր կեանքի այնպիսի կողմերի հետ ծանօթացնել, որոնք անլաւու էն նորան...

Հեղինակը պիտի հասարակութեան և ժողովով կեանքի կենսա ական երեսյթների մէջ միշտուդ լինի:

«Ես նախաջռում եմ իմ ժողովրդի կեանքը, ուստի ինձ պէտք չէ բերմի վերայ ներկայացնող այդ ժողովրդական կեանքի ճիշգ պատկերը», ասում է ինքնահաւան հայրը:

իսկ ևրոպական հասարակութիւնը, որը մեղանից անհամեմատ բարձր և գարգացած է, նայում է ժողովրդական կեանքից առած պիեսաների վերայ, որպէս հասարակական կեանքի դաստիարակիչ միջոցներից մէկի վերալ...:

III.

Ապրիլի 30-ին ես ներկայ էի գտնվում «Պէտրօն»-ի 2 ներկայացմանը՝ ես ծանօթ չէի պիեշայի հետ։ Հայկական ժողովրդական կեանքից առաջ բեմական զրուածքները մեծ մասամբ ծամած և մաշված մեր վաճառականաց դասից

— 30 —
առնված լինելով, ես սպասում էի, որ այդ գը-
րուածն էլ հաւատարիմ կմնայ մի անդամ ընտրած
ուղղութեանը.... Բայց որքան զարմացայ ես,
տեսնելով բեմի վերայ մի նոր երեսիթ.... Պիե-
սայի գլխաւոր նիւթը և տիպերը առնված էին
մեղ անծանօթ և նոր տարրերից, — ժողովրդի
ստորին դասից:

Ահա պիեսայի կարծ բովանդակութիւնը՝
Կէկէլի (օր. Թագուհի) վեսացու, մի վաճա-
ռական, աղջկան պատկիւլու հրապարակապէս
խոստանալուց, նորան ուաչ անհետոց յետոյ,
հրաժարվում է իր տուած խօսքից, պատճառ
հրերելով որ նա կէկէլի մայր Շուշանից (առ. Ա-
րարթիանց) և նորա եղբայր Պէտօից (պ. Զիւ-
րաբեան) խոստացած հարիւր թուման բաժինքը
գեռ ևս չէ ստացել Սյու Փողը Պէտօի հայրը
հարուստ Արութինին (պ. Ամերիկեան) շահով
էր տուել: Բայց բարաթը կորել է և Արու-
թինը այլ ևս չէ ճանաչում իր պարտքը: Ամ-
բողջ ընտանիքը դժբաղզութեան մէջ զցելով
Արութինը կարծում է, որ գարձեալ մեծ բա-
րերարութիւն է անում Պէտօյին և ծածկում է
իր անկրատութիւնը, երբ իր պարտ եղած 1000
րուբլիի տեղ նա նորան 10 թուման է ընծա-
յում: Պէտօն չէ ընդունում բնծայ և վրգոված
խփում է այդ Փողը Արութինի ճակատին:
Կէփէմիայ, Արութինի կինը (առ. Սնախ) համո-
ղեցնում է իր մարդին անպատճ չթողնել
յանդուդն յանցաւորին: Արութինը գանգա-
տում է զատարանի տուած և ձկնորսին գտա-

պարտել է տավիս բանտարկութեան։ Բայց յանկարծ ծեր Գիքօն (պ. Միրաղեանց) կրկին գտնում է բարաթը...։ Արութինը կամենալով իր պատիւ ու անունը փրկել հասարակական կարծիքի առաջ, առաջարկում է Պէպօին հաշտութիւն և համաձայնութիւն, բարաթի արժէքից անդամ աւելի առաջարկելով, —բայց իզուր, Պէպօն չէ մոռանում, որ իր պէս մարդիկներից շատերը տանչվում են Արութինի ձեռքից, և խուլ մնալով թէ իր ընաանիքի աղաչանքներին և թէ իր բարեկամ կակուլու (պ. Աղամիանց) գործնական առաջարկութիւնների առաջ, —նա գնում է բերդը։

IV.

Հասարակութիւնը օրդանական մարմին է, որը կազմված է զանազան մէկ մէկից տարրեր գործիչներից (ֆակտօրն): Մենք մինչեւ այժմ նայում էինք հայկական հասարակութեան վերայ, որպէս մի միակերպ մարմնի վերայ...։ Թէ հայը, թէ օտարազգին հայի անունը տալով ներկայացնում էր իրան կամ մի հաստափոր հարուստ վաճառական, կամ մի ողորմելի մանրավաճառ։ Ամբողջ աղդը կազմված էր վաճառականներից։ Ժողովրդի մնացած գործիչները և տարրերը մենք չենք արժանացնում մեր քննութեանը։

Հայը մի տգէտ և անկիրթ էակ է, որ թէն չափազանց շատ բնական խելք ունի, բայց որի

համար նիւթական անկախութեան հասնելու ոչ մի միջոց արհամարհելի չէ...։ Հայի ընտանեկան կեանքը խիստ է, բայց ոչ թէ գերմանական ընտանեկան կեանքի պէս խիստ, որտեղ թէ հայրը, թէ մայրը, թէ երեխաները ձանաչում են իրանց իրաւունքները ու պարտաւորութիւնները, — ոչ, — հայի ընտանեկան կեանքի խստութիւնը ծագում է միապետական մի սկզբից։ Հայը չգիտէ սէրը ինչ է նշանակում, նա պսակվում է առանց սիրելու։ Ամուսին գառնալով նա կնոջ վերայ նայում է որպէս իր սեփականութեան վերայ, հայր գառնալով նա իր սեփականութիւն է համարում իր երեխաները։ Մի կամք է իշխում միայն ընտանիքի մէջ, — հօր կամքը, — մի համոզմունք ունի ընտանիքը, — հօր համոզմունքը, — մի խելք, — հօր խելքը։

V.

Հայը հասարակական էակ չէ։ Նորա համար հաստի ակութիւն չկայ, նա հայ է կանչում իրան միայն այն պատճառով, որ նա հայ դաւանութեան է պատկանում։ Նորա ամբողջ կեանքի և գործունէութեան առաջնորդող զգացմունքը ևս ականութիւնն է։

Նա հասարակութեան համար չէ հոգում, նա չգիտէ նուիրել հասարակութեանը իր բարոյական աշխատանքը։ Նա հոգում է իր անձի մասին, նա ապրում է իր համար

Ինչպէս հոգեոր համգստութեամը, կեանքի բաւականութեանը համնելու համար, նա իր ընտանիքի մէջ սպանում է կեանքը, ոչնչացնելով կնոջ և երեխաների անհատութիւնը,— այնպէս և նիւթական անկախութեանը համնելու համար նա չէ վախենում իր նմանների իրաւունքները սանակոխ անելուց:

VI.

Այդ իմ նկարած տարրին պատկանում է Սունդուկեանցի Արութինը Ռւբեմն նա մեղ հին ծանօթ է, նա հայ է իր բուն բառի նշանակութեամբ:

Բայց ինչ ասեմ Պէպօյի տիպի մասին ես միայն այսքան գիտեմ, որ նա մեր բերմի վերայ նոր երեսթ է...։ Շատերից լսել եմ, որ հեղինակը իրական կեանքիդ չէ տոել այդ տիպը, որ նա նորան հնարել է...։

Հեղինակը եթէ կամենում է ժողովրդական կեանքից առած ճիշդ մի պատկեր ներկայացնել, իրաւունք չունի տիպերը հնարելու:

Նա մինչեւ անգամ իրաւունք չունի երևակայական տիպերի մէջ կերպարանաւորել սկիզբը հասարակութեանը նորան, որպէս դաստիարակիչ միջոց ներկայացնելու համար։

Հեղինակը բեմական ժողովրդական ստեղծուածի վերաբերութեամբ մի և նոյն կերպով պէտք է վարդի, ինչպէս վարդում է բնադէտը բնութեան վերաբերութեամբ։ Ինչպէս մի բնա-

գէտից պահանջվում է խոր և խղճմառ հետապութիւնը, որի միջնորդութեամբ նա նուազութիւնը, որի միջնորդութեամբ նա տեսականու նոր տեսակ է գըտմի, բոյսի կամ կենդանու նոր տեսակ է գըտմի, ներկայացնում քիմիական մի մարմին, կամ, հաստատում է ֆիզիքական մի օրէնք, — այնպէս և բեմական հեղինակից պահանջվում է գտնել և ներկայացնել հասարակութեան մէջ գտնել և ներկայացնել հասարակական կամ կերպել այս ինչ կամ այն ինչ ընտանեկան կամ հասարակական յարաբերութիւն...։

VII.

Սունդուկեանցի պիէսայի մէջ մենք գլխաւորապէս երկու ծայրայեղ զօրութիւն ենք գանում, մի կողմից հարուստ Արութինը, — միւս կողմից խեղճ ձկնորս Պէտօ։ Մէկը հարատացնել է ամեն տեսակ անիրաւութիւնների միջոցով, աղքատներին կողսպաելով, — միւսը առօրեայ ծանր աշխատանքով է ապրում և իր աշխատանքի արդիւնքով պահում է իր մօր և քրոջը։ Մէկը աղքատները կողսպաելուց յետոյ պատկելում է մի նորահաս, թիթեամիս և գեղեցիկ կնոջ վերայ, միայն իր հեշտութեան զգացմունքին լրում տալու համար, — միւսը ուշնչ չունենալով բացի իր չուխտ ձեռքը, զոհում է իր անձը իր քրոջ բազդը գլուխ բերելու համար։

Ունեորի տենչացած գաղափարն է զայելել հեշտապէր և յարմար կեանքը. չքաւորի կեան-

Քի նպատակն է իր կարողութեան չափ օգնել
և բազդաւորացնել իր նմաններին: Մէկը զուրկ
է ընտանեկան զգացմունքից, — միւսը թէն տպէտ
է և կոպիտ, իդէալական սէր ունի գէպի ընս
տանիքը: Արութինը, իր նիւթական անկա-
խութեանը հասնելու համար, երբ առիթ է
պատահում, ոտնակոխ է անում ուրիշների ի-
րաւունքները, — Պէտքն ցանկացած նիւթական
բաւականութեանը հասնելուց յետոյ էլ, իր
նմանների վիճակին և նոցա սնտանելի զրու-
թեանը համակրելով, պատրաստ է զոհել
իր անձը, նոցա համար վրէժինդիր լինելու....

VII.

Նոցա, որոնք չեն հաւատում, թէ Պէտքն
կենդանի մարդ է, ես կպատասխանեմ թէ
ալ. Սուշնդուկեանցի նախընթաց խզմթուաբար
գործունէկութիւնը մեզ կատարեալ իրաւունք է
տալիս կարծել, թէ Պէտքօի տիպը մեր հասա-
րակութեան կենանքի խոր հետազոտութեան
արդիւնք է:

Մեղ մնում է Հոգհաւորել հեղինակին, որ
նա մեր անհասարական տերելիք է գտել, մի
մէջ մի հասարակական երեսի է գործից:

VIII.

Ես ասացի թէ կան անհատներ, որոնք կարծում են թէ Պէտօի տիպը կենդանի չէ հայ հասարակութեան մէջ, Բայց եթէ խոր կերպով քննենք Պէտօի բնաւորութիւնը, չնայելով նորա ազնւութեանը, հասարակական արժանաւորութիւններին, չնայելով թէ որքան նա վըսեմ և համակրելի անձնաւորութիւն է, — մենք նորա մէջ դարձեալ կդանենք հային յատուկ և խոշոր պակասութիւնները, Պէտօն բաւական չէ ըմբռնել, իմ կարծիքով, աշխատող (մշակ) դասի աղնիւ նշանակութիւնը, որովհետեւ (կամ տգիտութիւնից, կամ հային յատուկ փառասիրութիւնից) նա անշրջտ աշխատում է իրքոյրը մի այնպիսի մարդին տալու (վաճառականին), որը նորա դասից բարձր է, Այդ կողմից կակուլին Պէտօից, կարծես, բարձր է, որովհետեւ անդադար կրկնում է նորան, թէ «ԿՍԱ»-ը մեր բան չէ: Մինչև անդամ և այն ժամանակ, երբ փեսան նոցա խարեւ է, աղջը-կան անպատճել է (նորա պահը ուրիշին տալով), երբ նա փողի չոր հաշիւը իր խոստացած սերից բարձր է դասում, — մինչև անդամ այն ժամանակ, երբ փեսան ընտանիքին սպառնում է թէ ուրիշ աղջկաց վերայ պիտի պակշի, եթէ այսօր և եթ չի ստունայ խոստացած բաժինքը, — այն ժամանակն էլ Պէտօն շտապում է Արութիւնից իր փողերը ստանալու,

որ կարողանայ այն վաճառականին տայ իր քոյրը։ Այստեղ ևս կակուլին Պէտօին գերազանցում է, ինչ որ վերաբերում է աշխատող դասի վիճակի գնահատելուն։ Շեստուած մեղ թուզունգի հանգըն է ստիգմի, ասում է նա Պէտօին, օր դադենք, օր ուտենք։

IX.

Բայց, կարելի է, ևս իզուր եմ մեղադրում Պէտօին։ Արդեօք ընթերցողներից մէկը այդ սոոզերը կարգալով, չի ասիլ ինձ, թէ ևս հայ ժողովրդական կեսնքին ծանօթ չեմ……

Միթէ դուք, պարոն, չէք իմանում, լսում եմ ևս ընթերցողի ձայնը, որ մեր թէ ստորին, թէ բարձր գասի ընտանեկան կեսնքումը աղջիկը մարդուն տալը եղրօր դործ չէ, այլ մօր դործ է։

Շուշանն է շինել գործը, նա է խոստացել իր կէկէլք վաճառականին, —իսկ աղջկայ եղբայրը (Պէտօն) հապատակում է ընդունված սովորութեանը, նա հապատակում է կ տ տ ա ր ա ծ ի ր ո դ ո ւ թ ե ա ն ը, ինչպէս ե երեսում է շատ անգամ խօսքերից — «բանը բանեմէն անց է կացի»։ Պէտօն իր բոլոր աղնիւ յատկութիւններով, իր անկախ բնաւորութեամբ կարո՞ղ է արդեօք, հայ լինելով, ամեննեին աղատ լինել ամենն հայի մէջ արմատացած նախապաշար մունքներից։

Դուք նմանապէս կսխալիք, կարծելով թէ Պէտօն այն պատճառով չտապում է, որ անպատճառ վաճառականին տայ իր քոյրը, —ոչ նա միայն մի բանին է հոգում, —թոյլ չալ իր ք ր ո ջ ա ն պ ա տ ւ ո ւ թ ե ա ն ը։ Մի և նոյն զգացմունքը և ծուշանի մէջ է նշմարվում, մի և նոյնը արտայայտվում է և կէկէլք գանգատաներից և լացից։ Նորա խօսքերից չէ երեսում, որ նա լաց լինէր ս ի ր ա ծ մարդու կուրուսի կամ անհաւատարմութեան վերայ, —ոչ, նոցա գանգատաների մէջ տիրապետող զգացմունքը միայն այն է, որ նա անպատուած է, և չզիտէ ինչպէս պիտի այժմ նայէ իր ընկերունքների երեսին……

Իսկ կակուլին, որը, ինչպէս ասում է Պէտօն, խելքին զօր է տալիս, միթէ մի նման գէպօւմ տարրեր կվարվէր, —կարելի է……

X.

Ներկայացումից յետոյ ես առիթ ունեցայ խօսակցութիւններ լսելու. Սրութինը կիրակոսին նման է, ասում էր մէկը, ոչ, նա Մարկոսին նման է, պատասխանում էր միւսը և այլն…… Մի կողմից սա բնական է, որ ժողովրդական կեսնքից առնված գրուածքի մէջ ներկայացրած տիպերը նմանութիւն ունեն ծանօթ կենդանի անձների հետ. եթէ ոչ, պիէսան էլ կ ե ն դ ա ն ի ժողովրդական երեսյթ մնդ չէր

Ներկայացնիլ, — իսկ միւս կողմից ես ցաւելով
մտածում եմ այն բանի վերայ, թէ որքան...
և անզարդացած է մեր հասարակութիւնը (մին-
չև անդամ հասարակութեան բարձր դասը), որ
նորան այնքան չէ հետաքրքրում գրուածի դա-
դափարը, ինչքան այս ինչ մարդի ան ձն ա-
կան ու թիւնը...»

Ա. Փառս, որ հասարակութիւնը, փոխանակ
հեղինակի գաղափարը քննելու և ըմբռնելու,
նայում է նորա ստեղծուածքի, որպէս մի որ և
է անձնաւորութիւնը ներկայացնելու միջոցի
վերայ.

«Մեղու», 1871, № 19.

Ա. Երջ տռացին հատորի:

ԹՐԱՆՍԻՒԾ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻԱ.¹⁾
(Առաջին լողուած)

Պատերազմ... այժմ ուրիշ բանի վերա խօ-
սել չէ կարելի Յօդուածի նիւթը այսպիսի ժա-
մանակում պէտք է պատերազմի խնդիր լինի: —

Թրանսիացին հաճելի չէ Գերմանիայի աճու-
մը: Թրանսիայի տէրութեանը (չեմ ասում ազ-
գին) հաճելի չէ, որ Գերմանիա ձգտում է գէ-
զի միութիւնը, գէզի ուրիշ աէրութիւնների
ազգեցութիւնից անկախութիւնը:

Երբ որ առաջին յեղափոխութենից յետոյ
Ֆրանսիայի զօրքը Եւրոպայով էր անցնում, նա
համակրութիւն էր գտնում բոլոր ազգերի մէջ...
Թշնամիներն անդամ անյօժարութեամբ

1) Տպելով այս լողուածը, պատահանատութիւնը
թողնում ենք հեղինակի վերա: Մեր հայեացքը Ֆրան-
սիայի համաշխարհացին նշանակութեան վերա ուրիշ է:
Ֆրանսիայի կեանքի առաւել խորին ուսումնասիրու-
թիւնը ուրիշ եղբակացութիւնների է բերում: Ժամա-
նակաւոր մութ վարագույը, որ պատել է Ֆրանսիայի
կեանքը, թեթև, թուլ աղջամուզջ է, որ իսկոյն պիտի
չքանալ առաւոնեան ուրախ արշալոյսի փառահեռ
ձագմամբ:

պատերազմում էին նորա դէմ, —որովհետև ֆըրանսիական զօրականների սրաերի մէջ գրոշմքած էին ազատութեան և հաւասարութեան յափառաբարները...

Այժմ Ֆրանսիան կուռում է կայսերութեան դրօշակի տակ, ... Ֆրանսիայի զօրքը առանց մի որ և իցէ գաղափարի պատերազմի է գնում:

Ընդհակառակն նա պիտի կուի մի մեծ և արդար սկզբի դէմ Պատերազմի խնդիրն է արգելել Գերմանիայի ներքին և քաղաքական զօրութեան աճման:

Ուրեմն նա գնում է մի մշտնչենաւոր իրաւունքի դէմ, մի ազգի իւր անկախութիւնը հիմնելու, իւր միութիւնը հաստատելու իրաւունքի դէմ:

Եւ ինչ ազգը, ինչ տարրը...

Այն տարրը, որը իւր վայրենի, բայց բարոյական զօրութեամբ ոչնչացրեց հեթանոս Հովոմի անբարոյական կրթութիւնը Այն տարրը, որ քրիստոնէութեան զարդանալուն ամենապատիհ հող դարձաւ Եւրօպայում Այն տարրը, որ միշտ հակումն էր ցոյց տալիս դէպի ընտանեկան անհատական կեանքը Այն ազգը, որը իւր վանքերի մէջ մշակնեց ընդհանուր դիտութեան և փիլիսոփայութեան սկիզբները, որը հեթանոս Հովոմի քաղաքական զօրութեան սահման դնելուց յետոյ, օգուա քաղեց, սեպհականացրեց իւրան և զարգացրեց նորա արհեստը, դիտութիւնը և իրաւունքը:

Այն ազգը, որը առաջինը բողոքութեան կա-

թօլիկ Հովոմի դէմ, երբ նա հեռացած սկզբնական մաքուր քրիստոնէութիւնից, զեղծում էր քրիստոնէական սկզբները և ուղարկում էր իւր նուրիակները Եւրօպա, մեղքերի թողութիւնը ժողովրդին փողով ծախելով... Այն ազգը, որի մէջ փիլիսոփայութիւնը տեսական կերպով մշակեց անհատութեան և ազատութեան գաղափարները, որին յատուկ են խիստ ընտան եկան կեանքը, համայնքի (օքչինա) անկախութեան և անձնական սեփականութեան տնտեսական ձեւերը:

Այն երկիրը, որ մտաւոր աշխատանքի տապարէզում բազմաթիւ երկելի մարդիկներ արդիւնաբերեց... Գուտէնբէրգից սկսած մինչև Հելմիօլցը...

Գերմանիան արդիւնաբերեց Երաժշտական ամենախոր զգացմունքը, որը հաւասար է նորա փիլիսոփայական և բանաստեղծական զգայունութիւններին:

Գերմանիան գարձաւ բոլոր աշխարհի գիտութեան կենտրոնը Գերմանիայի մէջ այժմ ուրիշ երկիրներից առնենայաջողակ կերպով մշակվում են զիտութիւնները, նորա անկախ և ազատ համալսարանների միջոցով, մանաւանդ բնական զիտութիւնները, որոնց զարգացումը մի հասարակութեան մէջ վկայ է միշտ հասարակական կրթութեան բարձր աստիճանին...

Միթէ Ֆրանսիայի ազգին, այն ժողովրդի ազգին, որը իւր յեղափոխութեան միջոցով յայտնել է մարդկութեանը անհատական և հա-

հասարական իրաւունքի բարձր գաղափարները,
—Գերմանայի պէս արդիւնաւոր տարրը իրաւունք չախտը է ունենայ միութեանը ձգտել:

Միթէ մարդկային իրաւունք պաշտպանող
ազգութիւնը պէտք է արգելը դնէ հարևան ժողովրդի ազդային շարժմանը:

Այժմ Ֆրանսիայի դրօշակը չէ նշանակում
ինչպէս առաջ ազատութիւն, այլ նշանակում
է բնաւորութիւն:

Սա այն դրօշակ է, որի օգնութեամբ Ֆրանս-
սիա Մէքսիկայի հասարակապետութիւնը, ընդ-
դէմ ժողովրդի կամքի, զօրով կայսերութեան
ձեի դարձեց, և պատասխանատու դարձաւ
Մէքսիկայի կայսրի դժբաղդ մահին,—այն դրօ-
շակը, որի հովանաւորութեան տակ այս օրերս
Հոօմի ժողովը յանդգնեց արեղային Աստուծու-
յատկութիւնը չնորհել, Հոօմի պապի անսխա-
րականութիւնը յայտնելով:

Եւ Ֆրանսիայի զօրքը կազմված չէ Գերմա-
նիայի զօրքի պէս բոլոր քաղաքացիներից, շի-
նականներից և ազնւականներից, արուեստաւոր-
ներից և համալսարանի ուսանողներից, —ոչ,
Ֆրանսիայի զօրքը ժողովրդի մի առածին դաս
է, որի համար զինւորական կոչումը արուեստ
է, որին օտար են ազգի օդուանները... այս այն
զօրքն է, որը վաղուց վարժվել է քաղցած մշակ-
ները կամ անզէն հայրենակից բնակիչները փո-
ղոցներում կոտորել:

„Հայկ. Աշխ.“, 1870 № 7—8.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1 Բնական գիտութիւնների նշանակու- թիւնը դաստիարակութեան մէջ	1
2 Երկու խօսք աղջկերանց դաստիարա- կութեան վերայ	15
3 Ազգային դրասուններ	27
4 Աշխատենք	41
5 Գերդաստանի աղջեցութիւն և համա- լսարան.	50
6 Քանի մի մտքեր	63
7 Ի՞նչ է կնամարդ	75
8 Երկուսից որն է լաւը	92
9 Նամակ գէպի խմբագրող	101
10 Կրկն համալսարանի մասին	108
11 Գրականութիւն չկայ	120
12 Իդէալիստներ	139
13 Պիլօտ դանիմի ժողովակրել	151
14 Շարունակենք թէ ոչ	157
15 Ինչի չենք հիմնում	167
16 Նամակ գէպի խմբագրութիւն	180
17 Ցիւրիսի համալսարան	186
18 Հայկական քնարի առիթով	193
19 Կանանց աշխատանք Ֆրանսիայում .	202
20 Բարոյականութեան արտօնութիւն .	218
21 Գերմանացի իրաւաբանների ժողով .	228

22	Նամակ դէպի խմբագրութիւն	234
23	Խառն ուսումնարանների խնդիր Հետզերգութիւն	237
24	Նամակ Փարփղից	242
25	Երկրորդ նամակ Փարփղից	249
46	Նորատարի	256
27	Մոքեր յայտնելու իրաւունք	262
28	Նամակ դէպի խմբագրութիւն	267
29	Կօմա գը Մօնտալամբեր	270
30	Հասկանանք վերջապէս	274
31	Մեծ Մխիթարի մահի տարեդարձը սուրբ Ղազարի վանքում	285
32	Հասարակական կրթութիւն	292
33	Կ. Պօլսի երեկոներ	300
34	Բաւական չէ	305
35	Յուշիկը հայրենեաց հայոց	313
36	Նամակ դէպի խմբագրող	321
37	Ֆրանսիա և Գերմանիա	326
38	Ֆրանսիա և Գերմանիա	331
39	Աշխարհաբար նորաձեռութիւնների հաս- սարակական նշանակութիւն	335
40	Աշխատանքի բաժանութիւն	346
41	Երկու ներկայացում	361
42	Գիտնական անսխալականութիւն	368
43	Մէկ մէկին մեղադրում ենք	377
44	Ֆառատ	383
45	Սունդուկեանցի «Պէպօ»	390
46	Գերմանիա և Ֆրանսիա	403



«Մ Շ Ա Կ»

ՔԱԴԱՅԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

Հրատարակվում է նոյն պրօգրամով և նոյն ուղղութեամբ, ամեն օր, բացի տօներին յաջորդող օրերից,

Տարեկան բաժանորդագինը 10 բուրլի, կէս տարվանը 6 բուրլի

Հասցէն՝ Տիֆլիսъ, Редакция «Мшакъ»,
Արտասահմանից՝ Tiflis, Réaction «Mschak».

Գինն է և ռուբլի



«Մշակի» բաժանորդները այս հատորը ստանում են ձրիաբար՝ ուղարկելով ճանապարհածախառի համար 25 կոպէկ (մարկաներով):

ՀՀ Ազգային գրադարան



NI 0326347

22005

